

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/275964665>

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Book · September 2011

DOI: 10.13140/RG.2.1.4758.6728

CITATIONS

0

READS

6,254

1 author:

Efstratios Papanis

University of the Aegean

42 PUBLICATIONS 109 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Quality factors in Special Education [View project](#)

Published books [View project](#)

Ευστράτιος Παπάνης

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Ι. ΣΙΔΕΡΗΣ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Ευστράτιος Π. Παπάνης
Επίκουρος καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

Συμμετοχή με κεφάλαιο:
Antonio A. Casilli: Το μπλε avatar, Επιμέλεια Γ.Αλεξιάς

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Ι. ΣΙΔΕΡΗΣ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

ISBN: 978-960-08-0517-8

Πρώτη έκδοση: Ιανουάριος 2011

Copyright © Ευστράτιος Π. Παπάνης

Copyright © Εκδόσεις Ι. ΣΙΔΕΡΗΣ, έτος ιδρύσεως 1891
Κεντρική διάθεση: Σόλωνος 116, 106 81 Αθήνα
Τ: 210 3833434, F: 210 3832294
E: contact@isideris.gr, S: www.isideris.gr

Επιμέλεια κειμένου: Αλίκη Σαλίμπα
Ηλεκτρονική σελιδοποίηση: Ζαμπία Καζάνα
Μακέτα εξωφύλλου: Φωτεινή Σκουρή

Τυπώθηκε σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών χλωρίου και φιλικό προς το περιβάλλον.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής άδειας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

*Στην κόρη μου,
που με τη γέννησή της μου έμαθε
πώς το ένα μπορεί να γίνει
πιο σημαντικό από το άπειρο.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
Μεθοδολογία έρευνας και Διαδίκτυο. Βασικές έννοιες.....	21
1.1. Το ψευτοδίλημμα «ποσοτικής»-«ποιοτικής» έρευνας.....	21
1.2. Σχέσεις δικτυακών και μη δικτυακών μεταβλητών.....	22
1.3. Διαχείριση πληροφοριών από το Ιντερνέτ.....	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
Ο Σχεδιασμός της Έρευνας – Η διαδικτυακή έρευνα και η μέθοδος Έξι Σίγμα	27
2.1. Διαδικτυακή έρευνα και η μέθοδος Six Sigma (Έξι Σίγμα)	27
2.2. Σχέση Six Sigma με Διοίκηση Ολικής Ποιότητας	28
2.3. Κίνδυνοι της ποιότητας των δεδομένων.....	32
2.4. Η μέθοδος Taguchi στην ερευνητική διαδικασία	37
2.5. Επικινδυνότητα και Διοίκηση Ολικής ποιότητας Εκτίμηση ασφαλείας (safety assessment).....	38
2.6. Διαχείριση της επικινδυνότητας- Risk management.....	39
2.7. Διαχείριση κρίσης (crisis management)	39
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
Δεοντολογία έρευνας στο Διαδίκτυο	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	
Ερευνητικά εργαλεία στο Διαδίκτυο.....	59
4.1. Δειγματοληψία στο Διαδίκτυο.....	59
4.2. Διαδικτυακά ερωτηματολόγια.....	63

4.3. Νατουραλιστική παρατήρηση και εικονικές κοινότητες – Η περίπτωση του Facebook στην Ελλάδα.....	66
4.4. Η χρήση των φωτογραφιών - video - γραφικών ως δεδομένων κοινωνικής έρευνας	72

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η ευρύτερη χρήση του Διαδικτύου στην επιστήμη και στην έρευνα	75
5.1. Διαδίκτυο και ψυχολογική έρευνα	75
5.2. Διαδικτυακά Πειράματα.....	77
5.3. Διαδίκτυο και ποιοτική έρευνα	80
5.3.1. Αξιοπιστία και εγκυρότητα της ποιοτικής έρευνας στο Διαδίκτυο	84
5.3.2. Εθνογραφική έρευνα και Διαδίκτυο.....	84
5.3.3. Ομάδες εστιασμένης συζήτησης.....	87
5.3.4. Η χρήση των blogs ως ερευνητικό εργαλείο	99
5.4. Ψηφιακά περιβάλλοντα μάθησης: Κοινωνιολογική και παιδαγωγική προσέγγιση.....	105
5.5. Διαπολιτισμική έρευνα στο Διαδίκτυο.....	115
5.6. Δημοκρατία και Διαδίκτυο.....	117
5.7. Άτομα τρίτης ηλικίας και διαδικτυακή έρευνα.....	120
5.8. Η έρευνα για την τρομοκρατία και Διαδίκτυο	123
5.9. Η επίδραση των σκηνών βίας και σεξ στην τηλεόραση και το διαδίκτυο.....	129

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Ο εικονικός κόσμος και η χρήση του στην έρευνα.....	131
6.1. Εικονική πραγματικότητα.....	131

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Τα μπλε avatar: Γύρω από τις τρεις στρατηγικές πνευματικής ιδιοποίησης στην καρδιά της κυβερνοκουλτούρας:	141
7.1. Τι είναι το avatar και γιατί είναι κατά προτίμηση μπλε.....	144
7.2. Γύρω από τους τρεις τρόπους ιδιοποίησης.....	148
7.3. Μηχανές επαναγέννησης: ιδιοποίηση με σκοπό τη μετουσίωση (εκτροπή)	151
7.4. Τεχνομυστικισμός και καλιφορνέζικο New-Age: Ιδιοποίηση με σκοπό την προπαγάνδα.....	156

7.5. Τα δύο σώματα των super-ηρώων: Μία επίδραση επιπέδου substratum	161
7.6. Συμπέρασμα: Μία νέα αίσθηση του σώματος	168

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Διαδίκτυο και άτομα με ειδικές ανάγκες	175
8.1. Άτομα με αναπηρία και Διαδίκτυο	175
8.2. Κοινωνικός αποκλεισμός και ΑμεΑ	177
8.3. Κοινωνία της πληροφορίας και άτομα με ειδικές ανάγκες....	180
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	193
Ελληνική Βιβλιογραφία	195
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία	196

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αν δεχτούμε την απόφαση του Peter Alheit, ότι η μεθοδολογική στρατηγική για την έρευνα είναι πρωτίστως μια στρατηγική διακρίβωσης της αλήθειας, τότε οφείλουμε να αναρωτιόμαστε εξακολουθητικά για τις συγκροτησιακές συνιστώσες της κοινωνικής έρευνας. Μακριά από την ευκολία των «αυτονόητων» και των συνακόλουθων στεγανών, η μεθοδολογία της έρευνας αποτελεί ένα επίμονα ανοικτό πεδίο. Προφανώς όχι με όρους μεθοδολογικού φετιχισμού, αλλά με πρόσβλεψη στην αξιοπιστία και στην καινοτομία, στην εμπειρικά θεμελιωμένη και ερευνητικά διακριβωμένη αλήθεια. Η ίδια η ευρετική ιδιοσυστασία της έρευνας, αλλά και οι αναδυόμενες αναγκαιότητες (όπως η μεγαλύτερη συσχέτιση της έρευνας με την εφαρμοσμένη δημόσια πολιτική, επί παραδείγματι, στα πλαίσια του evidence-policy making) καθιστούν τη συζήτηση περί Μεθοδολογίας της Έρευνας ένα ουσιώδες Αμετάθετο Όλο της σύγχρονης επιστημονικής συζήτησης στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες.

Και αποτελεί τύχη αγαθή η ανακίνηση ζητημάτων, όπως η έρευνα στο Διαδίκτυο και οι μεθοδολογικές και επιστημολογικές παράμετροι της. Ο *Στράτος Παπάνης*, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και συγγραφέας σημαντικών βιβλίων για τις ποσοτικές (κυρίως) μεθόδους έρευνας (όπως το *Στατιστική έρευνα. Μέθοδοι και εφαρμογές*, από κοινού με τον Κ. Ρόντο), ενέσκηψε συστηματικά σε αυτό το πεδίο και παραδίδει στη δημοσιότητα μια αναντίλεκτα ενδιαφέρονσα συμβολή. Μια συμβολή που «συνομιλεί» με την υλική αναγκαιότητα (επί παραδείγματι σε πολλούς τομείς οικονομικής δραστηριότητας η διαδικτυακή έρευνα και η μέτρηση των απόψεων και των στάσεων των χρηστών του Διαδικτύου αποτελεί σημαντικό κομμάτι της εμπορικής στρατηγικής και του marketing μιας εταιρείας), χωρίς, ωστόσο, να δεσμεύεται από τις δουλειές μιας ενδεχόμενης επικαιρικής υλικότητας. Επιχειρεί να συγκροτήσει ένα ολοκληρωμένο μεθοδολογικό πλαίσιο-πρόταση, που, ωστόσο, όπως και το ίδιο το Διαδίκτυο, δεν μπορεί

να εγκλωβιστεί στο (δυνάμει) ασφυκτικό πλαίσιο μιας παραδοσιακής κανονικότητας.

Το βιβλίο δομείται σε πέντε κεφάλαια, τα οποία επιχειρούν να εισαγάγουν εξελικτικά τον ερευνητή σε μία νέα μεθοδολογική και ερευνητική πραγματικότητα, καθόλου, ωστόσο, εικονική. Το *Πρώτο Κεφάλαιο* ενσκήπτει στις θεμελιώδεις έννοιες που συναρτώνται με τη μεθοδολογία έρευνας στον κυβερνοχώρο. Δίδεται έμφαση στον τρόπο χρήσης συνδυασμένων μεταβλητών (δικτυακών και μη), καθώς και στο κρίσιμο διακύβευμα της διαχείρισης της πληροφορίας από το Διαδίκτυο, μακριά από κανονοποιημένους διαφορικούς διαμοιρασμούς: «*Η διχοτομική αντίληψη στην κοινωνική έρευνα σχετικά με την αποκλειστική χρήση ποσοτικής-ποιοτικής μεθοδολογίας μπορεί πολύ εύκολα να προκαλέσει τις ίδιες αγκυλώσεις κατά τη μελέτη των εικονικών κοινοτήτων*», επισημαίνει προοιμιακά ο συγγραφέας.

Στο *Δεύτερο Κεφάλαιο* παρουσιάζονται γνωστά στους ερευνητές εργαλεία, τα οποία όμως, για να χρησιμοποιηθούν στο Διαδίκτυο, απαιτούν μία διαφορετική επεξεργασία, ένα νέο τρόπο προσέγγισης. Δειγματοληψία, ερωτηματολόγιο, παρατήρηση, εικόνες, γραφικά και βίντεο εμβαπτίζονται στις αναγκαιότητες του κυβερνοχώρου, στη γλώσσα των κοινοτήτων του Διαδικτύου, για να αποδώσουν αποτελέσματα. Επίσης, στο ίδιο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη δεοντολογία της έρευνας στο Διαδίκτυο, ένα ζήτημα βαρύνουσας σημασίας, στο οποίο δεν έχει αποδοθεί η δέουσα έμφαση στην ελληνική βιβλιογραφία (με, ωστόσο, κάποιες αξιομνημόνευτες εξαιρέσεις, όπως το *Περί επιστημονικής δεοντολογίας και πρακτικής των Α. Κυρίδη και Α. Χρονοπούλου*).

Στο *Τρίτο Κεφάλαιο* παρουσιάζονται και αναλύονται μία σειρά από επιστημονικά και ερευνητικά πεδία, όπου η χρήση του Διαδικτύου έχει μεταβάλει τους παραδοσιακούς τρόπους προσέγγισης ανοίγοντας, μάλιστα, μέσα από τη διάδραση και νέους δρόμους, όπως στην ψυχολογική και διαπολιτισμική έρευνα. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο εξετάζονται επίσης τα προβλήματα που προκύπτουν κυρίως για τις ποιοτικές έρευνες με τη χρήση νέων εργαλείων, όπως είναι τα blogs. Ένα σημαντικό μέρος του τρίτου κεφαλαίου αποτελούν και τα ψηφιακά περιβάλλοντα μάθησης, καθώς και ζητήματα που αφορούν στη δημοκρατία και στα άτομα τρίτης ηλικίας, σε σχέση πάντα με το Διαδίκτυο.

Το *Τέταρτο Κεφάλαιο* (του Antonio Casilli) ανακινεί απολύτως καινοτομικά ζητήματα. Αξίζει να εστιάσει κανείς στην προβληματική περί ιδιοποίησης και μετουσίωσης. Μπλε avatar λοιπόν; Alteris verbis, τι ενθέτει τις στρατηγικές πνευματικής ιδιοποίησης στην καρδιά της κυβερνοκουλτού-

ρας και ποιες οι πρακτικές απολήξεις μιας τέτοιας εξέλιξης; Ή με όρους του Antonio Casilli: «η κυβερνοκουλτούρα υπάγει το αφηγηματικό πρότυπο της μετενσάρκωσης στον πυρήνα της επιθυμίας για κοινωνική δράση (agency). Η κοινωνική Όραση υπερβαίνει τη διεφθαρμένη σάρκα, για να αποκτήσει μια σωματική υπόσταση εντελώς άυλη».

Το *Πέμπτο* (και τελευταίο) *Κεφάλαιο* αποτελεί μια ιδανικά καταληκτική περιπτώσιολογική αναφορά για το Διαδίκτυο και μια μείζονος σημασίας κοινωνικά ευπαθή ομάδα (τα άτομα με ειδικές ανάγκες). Ο κ. Παπάνης εδώ θέτει, μεταξύ άλλων, ένα ουσιώδες πολιτικό (κατά βάση) ερώτημα: πόσο ενσωματικό (inclusive) είναι τελικά το Διαδίκτυο και πώς μπορεί να συμβάλει στην κεντρόφυγη εντατικότητα ενός νέου «κόσμου» που ενσωματώνει αντί να αποκλείει;

Αποτελεί το Διαδίκτυο ένα νέο όρο (ανα)συγκρότησης της κοινωνίας και της οικονομίας; Ανεξάρτητα αν συμφωνεί κανείς με την καταληκτική θετική απόφαση του συγγραφέα, δεν μπορεί να μην επισημαίνει ότι η «Μεθοδολογία της Έρευνας στο Διαδίκτυο» θεμελιώνει ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον επιχείρημα και κυρίως προκαλεί πολλά από τα μεθοδολογικά μας αυτονόητα. Ο Hans-Gregor Gadamer στον επίλογο του *Truth and Method*, επισημαίνει ότι ο επιστημονικός διάλογος παραμένει επίμονα ανοικτός. Και συμβολές όπως το ανά χείρας πολυπρισματικό, καινοτόμο και θεμελιωμένο βιβλίο του Στρατή Παπάνη, μας υπενθυμίζουν αυτή την αναγκαιότητα.

Νίκος Ε. Παπαδάκης

Αναπληρωτής Καθηγητής

*Πρόεδρος Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης Πανεπιστημίου Κρήτης
Διευθυντής Σειράς «Ανθρώπινοι Πόροι και Δημόσιες Πολιτικές»*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εδώ και αιώνες διάφορα φιλοσοφικά, κοινωνιολογικά και ψυχολογικά ρεύματα διατείνονταν ότι η ερμηνεία των φαινομένων δεν είναι ποτέ ανεξάρτητη από αυτόν που τα παρατηρεί ή, αλλιώς, ότι ο στοχαστής είναι ταυτόχρονα δημιουργός, αλλά και απόρροια της κοινωνικής πραγματικότητας, που μελετά. Οι προεκτάσεις αυτής της αντίληψης, αποκύημα της σκέψης των προσωκρατικών φιλοσόφων, η οποία ενισχύθηκε από τη φαινομενολογία και στηρίχθηκε από την κριτική σχολή, μπορεί να οδηγήσουν στον έσχατο σχετικισμό ή να προκαλέσουν την αγανάκτηση όσων υποστηρίζουν την εμπειρική άποψη και μεθοδολογία. Ποτέ, όμως, δεν βρήκαν πιο πρόσφορο έδαφος, για να εφαρμοστούν, όσο στην ανάλυση των εικονικών δικτύων ή στην εξέταση των συστηματικών σχέσεων που αναπτύσσονται στην επικοινωνία μέσω υπολογιστή.

Αν και για τους αμήνητους ή για ένα τεράστιο τμήμα του πληθυσμού, που δεν έχει πρόσβαση στο Διαδίκτυο, όλα τα παραπάνω μοιάζουν με άκαιρες αναζητήσεις, εντούτοις ο κυβερνοχώρος και οι συμβολισμοί του είναι για τους πολίτες του το καταλληλότερο παράδειγμα γένεσης και εξέλιξης μιας δυναμικής κοινωνικής πραγματικότητας, που για να μελετηθεί (ή ακόμα και να περιγραφεί) έχει ως προϋπόθεση την ερευνητική ευελιξία και την ερμηνευτική πλαστικότητα. Η νοηματοδότηση των σχέσεων, της κουλτούρας, των στερεοτύπων και των δικτύων του κυβερνοχώρου είναι καθ' όλα αληθινή, ακόμα και αν δεν τελείται στο φυσικό χώρο, υπό τη στενή έννοια του όρου. Έτσι, οι περιορισμοί της επικοινωνίας εξαιτίας του «πληκτρολογίου» και η δυνατότητα απόκρυψης της βιολογικής ταυτότητας των χρηστών δεν αποτρέπουν –σύμφωνα με τον κοινωνικό κονστрукτιβισμό– τη δημιουργία εξίσου αληθινών κοινωνικών μορφωμάτων με ιδιότητες που χρήζουν ιδιαίτερης ανάλυσης. Μάλιστα, ο όρος «εικονικές κοινότητες» δημιουργήθηκε για να περιγράψει το σύνολο των σχέσεων, την πολλαπλότητα των ρόλων, την ιδιαίτερη κουλτούρα και πολιτισμό, την ιδιότυπη γλώσσα (διάλεκτο ή και ιδιόλεκτο), τους κανόνες,

την ηθική και τις νόρμες, που αναπτύσσονται στο Διαδίκτυο και σταδιακά αρχίζουν να επηρεάζουν την ψυχосύνθεση των μελών της κοινότητας, τις μορφές εξουσίας, αλλά και ολόκληρη την κοινωνία, με άμεσους και έμμεσους τρόπους. Διά της μελέτης των εικονικών κοινοτήτων μπορούμε να κατανοήσουμε πολύ καλύτερα την καθημερινή κοινωνική εμπειρία και να καταδυθούμε στα άδυτα του εαυτού. Αν και θεωρητικά τα κοινωνικά δίκτυα περιστρέφονται γύρω από κοινές αξίες, ενδιαφέροντα, πρόσωπα, ιδέες, στην πραγματικότητα οι εμπλεκόμενοι σ' αυτά μπορεί να αναπτύσσουν πολύ πιο επιδερμικές σχέσεις: εξέταση των προφίλ των συμμετεχόντων, αύξηση του αριθμού των «φίλων», επισκόπηση φωτογραφιών, περιέργεια. Για την ακρίβεια, οι περισσότερες έρευνες καταγράφουν τις ενδο ή δια-δικτυακές σχέσεις, σπάνια όμως μπορούν να διεισδύσουν στο βάθος και εύρος και πολύ περισσότερο στο νόημα των σχέσεων αυτών. Τα περισσότερα sites, που ασχολούνται με την κοινωνική δικτύωση, δεν επικοινωνούν μεταξύ τους, με αποτέλεσμα οι χρήστες να έχουν πολλαπλές ταυτότητες με αδιευκρίνιστες διασυνδέσεις. Ουσιαστικά, τα κοινωνικά δίκτυα δομούνται γύρω από κοινά ενδιαφέροντα ή αλλιώς περιστρέφονται γύρω από το περιεχόμενο, που οι χρήστες δημιουργούν. Οι «ετικέτες» των ενδιαφερόντων αυτών τονίζουν τη σημασιολογική χρησιμότητα και μπορούν να αναφέρονται σε γεωγραφική εγγύτητα, κοινούς γνωστούς, δημογραφικά δεδομένα κ.λπ. Όσο οι χρήστες αυξάνονται και οι ιστότοποι κοινωνικής δικτύωσης διανθίζονται με νέες εστίες ενδιαφερόντων, τόσο η κατηγοριοποίηση γίνεται επιτακτική ανάγκη και η διασύνδεση των online ταυτοτήτων δυσχερέστερη.

Είναι σαφές ότι η πειραματική μέθοδος στο Διαδίκτυο είναι ανεπαρκής στο να φωτίσει και να ξεδιπλώσει τις δυναμικές των κοινωνικών δικτύων και πολύ υποδεέστερη από τη χρήση πιο ευέλικτων μεθόδων, όπως η νατουραλιστική/συμμετοχική παρατήρηση, ιδιαίτερα όταν ο ερευνητής ενδιαφέρεται να δει τη δυναμική εξέλιξη και την επικοινωνία των εικονικών συστημάτων. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η αξιοπιστία των διαδικτυακών πειραμάτων είναι πολύ περιορισμένη και ότι σπανίως επιβεβαιώνεται στο πεδίο, όπου η ανάπτυξη των σχέσεων και οι μακροχρόνιες συνέπειες των αλληλεπιδράσεων των χρηστών ακολουθούν παντελώς διαφορετική πορεία. Το πλούσιο κοινωνικό περιβάλλον του Διαδικτύου υποβαθμίζεται από τους οπαδούς της πειραματικής μεθοδολογίας, εφόσον συνυπολογιστεί και ο συνήθως περιορισμένος χρόνος, που δίνεται στις πειραματικές ομάδες, για να αντιδράσουν όπως στην πραγματική ζωή. Αν και η ομάδα ελέγχου μπορεί να εγγυηθεί κάπως τη συνάφεια με τη «φυσιολογική» διαδικτυακή συμπεριφορά, οι μελετητές οφείλουν να γνωρίζουν ότι οι τρόποι επικοινωνίας στο Δι-

αδίκτυο είναι τις περισσότερες φορές πιο αργοί απ' ό,τι στην κατά πρόσωπο αλληλεπίδραση, οπότε η χρονική διάσταση δρα ως παρασιτική μεταβλητή και το ίδιο ισχύει για την έλλειψη των μη λεκτικών σημάτων, που συνήθως παίζουν υποδεέστερο ρόλο στο Διαδίκτυο. Η στατικότητα των πειραμάτων σπάνια κατορθώνει να αποτυπώσει τη δημιουργία της ξεχωριστής κουλτούρας και τη διάδραση των συστημάτων.

Αν και με αργότερους ρυθμούς, εξαιτίας της αρχικής απροθυμίας των τηλεφωνικών παρόχων να επενδύσουν στις τεχνολογίες ασύρματης μεταφοράς δεδομένων και του μεγάλου κόστους που μετακυλιέται στον τελικό καταναλωτή, σχεδόν όλες οι υπηρεσίες του Διαδικτύου είναι προσβάσιμες μέσω των κινητών τηλεφώνων. Το γεγονός αυτό θα έχει επιπτώσεις στην εκπαίδευση (m-learning αντί για e-learning), στις επιχειρήσεις, στον τρόπο ψυχαγωγίας και στο life style, στην υγεία (ήδη πολλά προγράμματα για κινητά τηλέφωνα αξιοποιούν την τεχνολογία GPS και προσφέρουν ασκήσεις για τη βελτίωση της αντοχής), στην ασφάλεια, στις μηχανές αναζήτησης και στις εφαρμογές συνεργασίας. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι διαδικτυακές κοινότητες μεταλλάσσονται, καθώς γίνονται προσβάσιμες από τις κινητές συσκευές και απαιτούν νέα χαρακτηριστικά ανάλογα με το βαθμό συμβολοποίησης (εάν περιορίζονται στην on line επαφή ή/και περιλαμβάνουν συναντήσεις των μελών στην πραγματική ζωή), την κινητικότητα (το Διαδίκτυο αποδεσμεύεται από τον υπολογιστή και οι χωρικές σχέσεις αποκτούν νέα σημασία) και τον βαθμό αλληλεγγύης των μελών συνεργασίας. Η κινητή τηλεφωνία επηρεάζει επίσης τη δεκτικότητα μιας κοινότητας (πόσο ιδιωτική ή ανοιχτή είναι), το περιεχόμενό της (εξειδικευμένη σε κάποιο θέμα ή γενική) και τον συγχρονισμό (σύγχρονη ή ασύγχρονη επικοινωνία), αλλά παράλληλα θέτει νέα δεδομένα στο λειτουργικό περιβάλλον των εφαρμογών, στη συμπεριφορά του χρήστη, στα φαινόμενα παραβίασης ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων, στην ασφάλεια (τα περισσότερα παιδιά πλέον διαθέτουν 3G κινητά) και στην πραγματική ζωή (ο χρήστης ήδη από την εποχή των σύντομων μηνυμάτων μπορεί να βιώνει δύο ή περισσότερες πραγματικότητες). Η κινητή επανάσταση θα επικρατήσει τελικά των υπολογιστών, όσο οι φορητές συσκευές αυξάνουν την υπολογιστική ισχύ τους, διατηρούν την ευελιξία και καινοτομία τους, απεξαρτώνται από τα λειτουργικά συστήματα και τις τοπικές μεθόδους αποθήκευσης (κάρτες μνήμης/on the cloud) και τα ασύρματα δίκτυα αυξάνουν τις δυνατότητες μεταφοράς ποικίλων δεδομένων. Στον κοινωνικό τομέα, οι χρήστες που θα έχουν διαρκή, εν κινήσει πρόσβαση, μπορεί να μετέχουν στις κοινότητες ανάλογα με την τοποθεσία, όπου βρίσκονται, αλλά, ταυτόχρονα, αυτό μπορεί να οδηγήσει στην ανάδυση νέων αναγκών-

ενδιαφερόντων. Ήδη γνωστές είναι οι κοινωνικές εφαρμογές εντοπισμού θέσης-παροχής οδηγιών και πληροφοριών, μέσω των οποίων ο χρήστης μπορεί να ζητήσει από άλλα μέλη της κοινότητας να του υποδείξουν οδηγίες κατεύθυνσης ή τουριστικού ενδιαφέροντος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ. ΒΑΣΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

1.1. Το ψευτοδίλημμα «ποσοτικής»-«ποιοτικής» έρευνας

Η διχοτομική αντίληψη στην κοινωνική έρευνα σχετικά με την αποκλειστική χρήση ποσοτικής-ποιοτικής μεθοδολογίας μπορεί πολύ εύκολα να προκαλέσει τις ίδιες αγκυλώσεις κατά τη μελέτη των εικονικών κοινοτήτων. Τα μοντέλα που έχουν στη διάθεσή τους οι ερευνητές συνήθως είναι υπεραπλουστεύσεις των φαινομένων που εξετάζουν. Αυτή η παραδοχή είναι βασική ειδικά στη μελέτη του Διαδικτύου, όπου ο ερευνητής πρέπει να είναι πολιτισμικά και εθνογραφικά ενήμερος για το πλαίσιο, του οποίου τις ιδιότητες επιχειρεί να ερμηνεύσει, και γνώστης όλων των διαθέσιμων εργαλείων που υπάρχουν, ώστε να μπορέσει να ερμηνεύσει όλες τις πτυχές υπό το πρίσμα της διεπιστημονικότητας. Αιτιάσεις των θιασωτών της ποιοτικής προσέγγισης πως διαφορετικά δείγματα παράγουν άλλα αποτελέσματα ή κατηγορίες των ποσοτικών και πως η γενίκευση δεν είναι εφικτή μέσω της ανάλυσης περιεχομένου συγκεκριμένων συνεντεύξεων, δεν ευσταθούν, αλλά νοηματοδοτούνται με άλλο τρόπο κατά τη διαδικτυακή έρευνα. Εξάλλου, οι έννοιες του πολιτισμού, της εθνογραφίας, του δείγματος, της υπόθεσης και της γενίκευσης λαμβάνουν διαφορετική χροιά συγκρινόμενες με την κλασική επιστημολογία. Άλλωστε, ακόμα και ο Max Weber θεωρούσε ότι η επιστημονική απόδειξη και η ερμηνευτική προσέγγιση μπορούν να αλληλοσυμπληρώνονται: η ψευδαίσθηση των θετικιστών πως υπάρχει μια αντικειμενική πραγματικότητα και η αδυναμία των ποιοτικών ερευνητών να εγκαθιδρύσουν καθολικά αποδεκτές αλήθειες μπορούν να αντικατασταθούν από μια εκλεκτική και συνδυαστική χρήση των προαναφερθεισών θεωρήσεων. Αυτό που πρέπει να αποφεύγει ο ερευνητής είναι η απομάκρυνσή του από το αντικείμενο της μελέτης

του, εξαιτίας της χρήσης και της προσήλωσης σε άκρως μηχανιστικές μεθοδολογίες ή περίπλοκες στατιστικές αναλύσεις, αλλά, ταυτόχρονα, είναι επιτακτική η ανάγκη η επαναδόμηση και η επανανοηματοδότηση των κοινωνικών φαινομένων να γίνονται με τρόπο σταδιακό και ενδεδειγμένο, ώστε να απομακρύνεται ο κίνδυνος της υποκειμενικότητας και της συναισθηματικής εκτροπής. Η ευκολία που προκύπτει από την ψηφιοποίηση και την εύκολη συλλογή των δεδομένων δεν δικαιολογεί μια ανάλογα επιφανειακή ανάλυση, αλλά προϋποθέτει νέα και ευέλικτα εργαλεία ενισχυμένα από τη λογική επαγωγή και την αναλυτική σκέψη.

1.2. Σχέσεις δικτυακών και μη δικτυακών μεταβλητών

Η ποιοτική έρευνα του Διαδικτύου θεωρεί ότι ο κυβερνοχώρος έχει τη δική του υπόσταση, ακριβώς όπως και ο πραγματικός. Η αλληλεπίδραση των δύο δεν είναι ευκρινής και η μείξη τους δημιουργεί πολλές φορές εννοιολογικά προβλήματα και συγχύσεις. Χαρακτηριστικό της σωστής ερευνητικής προσέγγισης είναι να μην αποκόπτει τις μεταβλητές που εξετάζει από το πολιτιστικό, ιστορικό, κοινωνικό και εθνογραφικό πλαίσιο. Υπό αυτήν την έννοια, η διοργάνωση δικτυακών δεδομένων (μέσω χορήγησης ερωτηματολογίων ή συνεντεύξεων) και η αντιστοίχιση τους με μεταβλητές δημογραφικών χαρακτηριστικών (π.χ. φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο, τόπος διαμονής) μπορεί να στερείται νοήματος ή να έχει μικρή κοινωνιολογική αξία: Αυτό που είναι ενδιαφέρον σημασίας αφορά στη μελέτη των συμβολικών αναπαραστάσεων του χρήστη, στη δόμηση της ταυτότητάς του, στην κοινωνικοποίησή του μέσα στο Διαδίκτυο, στην πολλαπλότητα των ρόλων του, στις μορφές εξουσίας που δημιουργεί ή υπόκειται, στα συστήματα και υποσυστήματα, στα οποία ανήκει, στις ψυχολογικές διεργασίες και στις αξίες που αναπτύσσει. Η σχέση όλων αυτών με την πραγματική του ζωή και οι επιδράσεις του εικονικού βίου στην καθημερινότητα αποτελούν ένα ξεχωριστό πεδίο μελέτης, που είναι δύσκολο να μελετηθεί και που σίγουρα πρέπει να καθοριστεί από ξεχωριστές και ευφάνταστες τεχνικές. Επομένως, το πρόβλημα δεν είναι μόνο η εμπρόθετη απόκρυψη των πραγματικών στοιχείων του χρήστη, αλλά και ο καθορισμός με σαφή κριτήρια των αλληλεπιδράσεων του εικονικού κόσμου με το μη δικτυακό. Ο ερευνητής ενδεχομένως να προσπελάσει ορθότερα την ψυχοσύνθεση και τις δικτυώσεις του χρήστη «Superman» στα πλαίσια μιας διαδικτυακής κοινότητας, αν κατανοήσει την επιλογή του ψευδώνυμου αυτού, παρά αν επιχειρήσει να μάθει το πραγματικό όνομα και το φύλο του.

Εξάλλου, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι οι κοινότητες των χρηστών μερικές φορές έχουν τόσο διακριτή κουλτούρα, διάλεκτο, αξιακό σύστημα, αυτοκαθορισμούς και ετεροκαθορισμούς σε σχέση με άλλες κοινότητες, ώστε η ένταξη του ερευνητή για ακαδημαϊκούς σκοπούς να εκλαμβάνεται πολλές φορές ως παραβίαση του ζωτικού-εικονικού χώρου. Η έρευνα τότε δυσχεραίνεται τόσο πολύ, όπως δύσκολη θα ήταν και στην πραγματική ζωή η μελέτη π.χ. τρομοκρατικών ομάδων.

Το κοινωνικό πλαίσιο είναι τόσο σημαντικό κατά τη μελέτη διαδικτυακών σχέσεων, ώστε πολλές έρευνες, που δεν το έλαβαν σοβαρά υπόψη, κατέληξαν σε ντετερμινιστικά ή και ακραία συμπεράσματα. Στην περίπτωση αυτή εντάσσονται επιστημονικά άρθρα, τα οποία είτε αποφαίνονται ότι η ηλεκτρονική επικοινωνία είτε διαπιστώνουν αίρει τις κοινωνικές διαστρωματώσεις και εξομαλύνει τις κοινωνικές διαφορές είτε διαπιστώνουν ότι στο Διαδίκτυο οι σχέσεις εξουσίας λαμβάνουν διαφορετική υπόσταση, αλλά, παρόλα αυτά, εξακολουθούν να υφίστανται, εντείνοντας με ιδιαίτερο τρόπο τις κοινωνικές αποκλίσεις. Είναι πια γνωστό ότι στη διαδικτυακή επικοινωνία οι νεοεισερχόμενοι σε μια κοινότητα πολλές φορές αγνοούνται, υποβαθμίζονται, ειδικά αν δεν διαθέτουν ταχύτητα αντίληψης και ενσωμάτωσης των κοινωνικών νορμών, δεν ασπάζονται τις αξίες, τη γλώσσα ή ακόμα και τον ρυθμό πληκτρολόγησης. Αντίθετα, οι «ηγέτες» και τα βασικά στελέχη της κοινότητας φροντίζουν να κάνουν φανερή και ορατή την εξουσία τους, είτε υιοθετώντας ανάλογα ψευδώνυμα, είτε επειδή σχηματίζουν ομάδες επιρροής, είτε επειδή οι ίδιες οι κοινότητες έχουν θεσπίσει τίτλους ανάλογα με τον αριθμό των αναρτήσεων του χρήστη (π.χ. *cornerstone of the community*, the “e” in email, *intergalactic postmaster* κ.λπ.). Η μελέτη μιας τέτοιας εικονικής κοινότητας γρήγορα θα οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οι απόψεις των νέων μελών εισακούονται λιγότερο, συχνά δεν τυχαίνουν απάντησης, η ανοχή προς αυτές είναι μικρότερη και ότι πολλές φορές οι «moderators» τους παραπέμπουν στους κανόνες της κοινότητας, οι οποίοι μπορεί να είναι πιο άκαμπτοι από την πραγματική ζωή.

1.3. Διαχείριση πληροφοριών από το Ιντερνέτ

Τις περισσότερες φορές, οι πληροφορίες που προέρχονται από το Διαδίκτυο είναι ανώνυμες και ανεξέλεγκτες. Κατά πολλούς, αυτό συνιστά την πρωτοτυπία και τη δυναμική του Ιντερνέτ. Απόπειρες φίμωσής του αλ-

λοιώνουν τη φύση του και περιορίζουν τη χρηστικότητα του. Οι ερευνητές όμως, πριν βασιστούν σε δεδομένα που αντλούν από ιστοσελίδες, θα πρέπει να φιλτράρουν τις πληροφορίες θέτοντας ορισμένα επιστημονικά κριτήρια και αναλαμβάνοντας την ευθύνη των επιλογών τους.

Ίσως το βασικότερο κριτήριο επιλογής είναι η επωνυμία των συγγραφέων και των συντακτών των υπό εξέταση ιστοσελίδων. Εάν αυτό δεν είναι εφικτό, ο ερευνητής πρέπει να εστιάσει στην ύπαρξη βιβλιογραφίας, στους υπερσυνδέσμους που οδηγούν σε άλλες αξιόπιστες σελίδες και στον τρόπο, με τον οποίο προσπέλασε την ιστοσελίδα (εάν ο σύνδεσμος προερχόταν από κάποιο έγκυρο site).

Εάν τίποτα από τα παραπάνω δεν υπάρχει, τότε θα πρέπει να αναζητηθούν βιογραφικά στοιχεία του ιδιοκτήτη της ιστοσελίδας, πραγματικές διευθύνσεις, τηλέφωνα και ηλεκτρονικές διευθύνσεις που λειτουργούν.

Μερικές φορές, η αξιοπιστία ενός διαδικτυακού κειμένου κρίνεται από το κατά πόσο πληροί ποιοτικά χαρακτηριστικά του οργανισμού, φορέα που το φιλοξενεί. Κείμενα τα οποία βρίσκονται σε ιστοσελίδες διεθνών, ευρωπαϊκών και κρατικών ιστοσελίδων, σε site πανεπιστημίων, ηλεκτρονικών επιστημονικών περιοδικών κ.λπ. σε γενικές γραμμές θεωρούνται έγκυρα, ακόμα κι αν δεν αναφέρεται ο συγγραφέας, εφόσον συνάδουν με τη φιλοσοφία του οργανισμού. Ο ερευνητής μπορεί να βεβαιωθεί ότι το κείμενο έχει αυτά τα χαρακτηριστικά συγκρίνοντας την ηλεκτρονική διεύθυνση του κειμένου με αυτή του οργανισμού και διακρίβωνοντας ότι η θεματολογία του κειμένου σχετίζεται με το γνωστικό αντικείμενο του συγγραφέα. Η ακεραιότητα μπορεί να διαπιστωθεί με την αναζήτηση του dns (για παράδειγμα στο who is). Λιγότερο αξιόπιστα (αλλά όχι αναγκαστικά μη αξιόλογα) είναι κείμενα που βρίσκονται σε προσωπικές ιστοσελίδες ή ιστολόγια.

Παρόλα αυτά, ενδεχομένως κάποια κείμενα που φιλοξενούνται σε διεθνείς φορείς, που είναι έντονα πολιτικοποιημένοι ή απηχούν συγκεκριμένες κοινωνικές απόψεις, μπορεί να μη συμβάλλουν στην ανεπηρέαστη και ουδέτερη επιστημονική έρευνα, επειδή είναι έντονα πολωμένα προς μια κατεύθυνση. Ο ερευνητής που θα θελήσει να μελετήσει το οικολογικό κίνημα, τα δικαιώματα των γυναικών, τις πολιτικές για τους μετανάστες, την τρομοκρατία κ.λπ., μπορεί να βρεθεί σε έντονα προκατειλημμένες παρουσιάσεις, που φιλοξενούνται σε επίσημους διαδικτυακούς τόπους.

Η αμεσότητα και η τεράστια εξάπλωση του Διαδικτύου το έχει μετατρέψει σε έναν κόσμο προπαγάνδας, διαφημιστικών εκστρατειών και παραπλάνησης. Για παράδειγμα, οι επιχειρήσεις μπορεί να παρουσιάζουν τα προϊόντα και τις υπηρεσίες τους με τον πλέον θετικό τρόπο ή να συμμετέχουν σε δημοσκοπήσεις και μετρήσεις, των οποίων τα αποτελέσματα είναι

αμφισβητήσιμα. Έτσι, μια φαρμακευτική εταιρεία μπορεί να υπερτονίζει τους κινδύνους της κατάθλιψης στο γενικό πληθυσμό, για να προωθήσει αντικαταθλιπτικά φάρμακα, μια εταιρεία κινητής τηλεφωνίας ενδεχομένως να αποκρύπτει έρευνες που επισημαίνουν τους κινδύνους της ακτινοβολίας. Πολλές φορές, εξτρεμιστικές τάσεις υποκρύπτονται επιμελώς σε ιστοσελίδες με εκπαιδευτικό περιεχόμενο και παιδοφιλικές αποκλίσεις σε ιστοσελίδες με παιδικά βίντεο και κινούμενα σχέδια.

Όταν κάποιος αντλεί πληροφορίες από το Διαδίκτυο, θα πρέπει να έχει κατά νου ότι ο κάθε άνθρωπος μπορεί εύκολα να δημοσιεύει σ' αυτό παραπάνω από μία προσωπικές του απόψεις. Όμως, εφόσον ο συγγραφέας φαίνεται να είναι γνώστης των πηγών στις οποίες παραπέμπει, παρουσιάζει όλες τις πιθανές αντιλήψεις για ένα θέμα και κάνει αναφορές σε γνωστές σχολές σκέψης ή τεχνικές και στην αρχή του άρθρου θέτει τα κριτήρια προσέγγισης ενός θέματος, τότε μπορεί να ληφθεί σοβαρά υπόψη.

Εάν το κείμενο είναι ερευνητικό, πρέπει απαραίτητα να γίνεται αναφορά στη μεθοδολογία, στη δειγματοληψία και στις τεχνικές επεξεργασίας των δεδομένων.

Το πρόβλημα με τα κείμενα στο Διαδίκτυο είναι ότι σπάνια αναφέρουν χρονολογίες και πάρα πολλές φορές δεν αναθεωρούνται, αλλά παραμένουν στατικά παρέχοντας αναχρονιστικά δεδομένα. Τα πνευματικά δικαιώματα είναι δύσκολο να διασφαλιστούν στο Διαδίκτυο και η κείμενη νομοθεσία δεν είναι επαρκής. Τέλος, ο ερευνητής πρέπει να έχει υπόψη ότι τα αποτελέσματα των μηχανών αναζήτησης, η βαθμολογία προσβασιμότητας των ιστότοπων και η σχετικότητά τους κρίνονται από πολλούς ή σύνθετους αλγόριθμους, επηρεάζονται από διαφημιστικές επιδιώξεις, περιορίζονται από νομοθεσίες και κρατικές επιλογές. Ένα τεράστιο κομμάτι του Διαδικτύου παραμένει ανεξερεύνητο και μη προσπελάσιμο από τον ερευνητή (Kirk, E., 1996).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ο ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ – Η ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΞΙ ΣΙΓΜΑ

2.1. Διαδικτυακή έρευνα και η μέθοδος Six Sigma (Έξι Σίγμα)

Η παγκοσμιοποίηση των προϊόντων και των υπηρεσιών, η απόλυτη τυποποίηση και η ραγδαία είσοδος των νέων τεχνολογιών σε κάθε στάδιο της παραγωγής, αλλά και της αγοράς, απέκοψε τις επιχειρήσεις από τον πελάτη και μετέλλαξε την παροχή υπηρεσιών σε ένα απρόσωπο σύστημα. Η έρευνα δεν αποτελεί εξαίρεση, ακόμα και μέσα στα προπύργια της, τα Πανεπιστήμια. Σήμερα, μεσούσης της οικονομικής κρίσεως, είναι επιτακτική ανάγκη η διαδικτυακή έρευνα αγοράς να συνδυαστεί με τεχνικές, που μεγιστοποιούν την παραγόμενη γνώση, στηριζόμενες όμως στην ικανοποίηση των συμμετεχόντων και στην ποιότητα. Είναι γεγονός ότι οι περισσότεροι οργανισμοί δεν γνωρίζουν πώς να χρησιμοποιήσουν άμεσα και αποτελεσματικά τον πλούτο των δεδομένων, που προκύπτουν από μία online έρευνα, ειδικά εάν αυτά δεν έχουν παραχθεί μέσω μίας έγκυρης και αξιόπιστης μεθοδολογίας ή εάν δεν αντικατοπτρίζουν τη φιλοσοφία ενός ευρύτερου συστήματος ολικής ποιότητας. Όμως, η διαδικτυακή έρευνα μπορεί να μετατραπεί από ένα δαπανηρό, μη αξιοποιησιμο, εργαλείο σε μία πηγή, στην οποία μπορεί να στηριχθεί η λήψη αποφάσεων, μία βάση ομαδοποιημένων δεδομένων, που θα αντανακλά τη συνεργασία των ερευνητών με τις προσδοκίες του επιστημονικού πεδίου, που θεραπεύεται. Ταυτόχρονα, η μέθοδος Six Sigma μπορεί να εφαρμοστεί στην εκπαίδευση μέσω Διαδικτύου, ελαχιστοποιώντας τα λάθη, αυξάνοντας την απόδοση και συνεισφέροντας στον στρατηγικό σχεδιασμό της μάθησης. Η μέθοδος αυτή, μπορεί με στατιστικό τρόπο, να καταδειξεί κατά πόσο ένα

προϊόν αποκλίνει από το τέλειο. Είναι ένα εργαλείο για την κατασκευή, όσο το δυνατόν, αλάνθαστων, επικαιροποιημένων και συμφώνως προς τις ανάγκες των ερευνητών αποτελεσμάτων. Επειδή το Διαδίκτυο μπορεί ανά πάσα στιγμή να αποτυπώσει τις τρέχουσες ανάγκες, είναι ικανό να βελτιστοποιήσει τη μέθοδο Six Sigma και να μεγιστοποιήσει τα οφέλη της εφαρμογής της. Ουσιαστικά, αν θεωρηθεί ότι η διαδικτυακή έρευνα παράγει τις απαραίτητες πληροφορίες, η μέθοδος Six Sigma τις εντάσσει μέσα στην ευρύτερη κουλτούρα του ερευνητικού φορέα και τις αναδομεί, ώστε να επανασχεδιαστεί η ερευνητική στρατηγική.

Τα στάδιά της περιγράφονται συνοπτικά παρακάτω:

1. Ορισμός των απαραίτητων σχεδίων δράσης και των απαιτούμενων διαδικασιών για την επίτευξή τους.
2. Μέτρηση των μεταβλητών που διέπουν τις διαδικασίες μέσω συστημικών ελέγχων, ερευνών, με αποτελέσματα που μπορούν να αναπαραχθούν και να πιστοποιηθούν, ώστε να διασφαλίσουν τη σταθερότητα του συστήματος.
3. Ανάλυση με τη χρήση διαγραμμάτων για τη μελέτη των απαιτούμενων διαδικασιών.
4. Βελτιστοποίηση των υπάρχουσών διαδικασιών μέσω πειραματισμού και προσομοίωσης.
5. Δημιουργία συστήματος ελέγχου των διαδικασιών.
6. Αναφορά των πλεονεκτημάτων όλων των αναπροσαρμοσμένων διαδικασιών.

Η επιτομή της μεθόδου αυτής είναι ο σχεδιασμός, η εμπράγματη εφαρμογή, ο έλεγχος για πιθανά μειονεκτήματα και η δράση για τη γεφύρωση του κενού ανάμεσα στις προσδοκίες και τα αποτελέσματα που έχουν παραχθεί.

2.2. Σχέση Six Sigma με Διοίκηση Ολικής Ποιότητας

Η προσέγγιση 6σ παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τον κύκλο του Deming, ο οποίος αποτελεί μία βασική προσέγγιση στη Διοίκηση Ολικής Ποιότητας, σύμφωνα με την οποία η ερευνητική διαδικασία ακολουθεί την εξής πορεία: Σχέδιο-Δράση-Έλεγχος και Ενέργεια. Παρατηρείται ότι τόσο η μεθοδολογία της 6σ, όσο και ο κύκλος του Deming, αποσκοπούν στη βελτίωση της ποιότητας, μέσω της πρόληψης των αστοχιών, μέσω ακρι-

βώς περιγεγραμμένων και συστηματικών διαδικασιών. Εκτός όμως από την πρόληψη, η ποιότητα στην έρευνα προβλέπει αυστηρή ανάλυση και φάσεις ανάδρασης, ανατροφοδότησης και σφαιρικής αξιολόγησης, ώστε να καταστεί εφικτή η συνεχής βελτίωση της διαδικασίας. Υπό το πρίσμα αυτό, η έρευνα εστιάζει στον ίδιο τον ερευνητή και στον αποδέκτη των αποτελεσμάτων, στη συνεχή βελτίωση της ποιότητας, στη λήψη αποφάσεων βάσει μετρήσιμων δεδομένων, στη χρήση στατιστικών εργαλείων και τεχνικών (Ckarakabarty & Tan, 2007). Βασικό χαρακτηριστικό είναι η επανάληψη των διαδικασιών (συνεχής κύκλος εκμάθησης) ενώ αποσκοπεί στη μείωση των απωλειών (καθυστερήσεις, λάθη, ανακατατάξεις), στην αποφυγή αμφιλεγόμενων αποτελεσμάτων. Ουσιαστικά συνδέει την ποιότητα με το κόστος, μετρώντας, με τη χρήση δεικτών, τη δυσαρέσκεια του ερευνητή όταν το αποτέλεσμα της έρευνας δεν πληροί τις προδιαγραφές. Δίνει έμφαση στο σχεδιασμό της ερευνητικής διαδικασίας, τον οποίο διακρίνει σε τρεις φάσεις: Σχεδιασμός συστήματος, παραμέτρων και ανοχών. Μέσω του βελτιωμένου σχεδιασμού επιδιώκει τη βελτίωση της ποιότητας, με μικρή μεταβλητότητα των χαρακτηριστικών του γνωστικού αποτελέσματος, ενώ διά του καταγιγισμού ιδεών καθορίζονται οι σκοποί, τα προβλήματα, οι μέθοδοι μέτρησης κ.λπ.

Η έμφαση στην ικανοποίηση των αποδεκτών της γνώσης, η απαρέγκλιτη και ολόπλευρη εφαρμογή των κανόνων ποιότητας και η συμμετοχή των ερευνητών και των συμμετεχόντων στην έρευνα στη συνολική φιλοσοφία του σχεδιασμού, είναι τα απαραίτητα συστατικά για την εγκαθίδρυση του μοντέλου ολικής ποιότητας. Για την ακρίβεια, είναι μία αναγκαία συνθήκη για την αύξηση της ερευνητικής ανταγωνιστικότητας, η οποία βρίσκεται σε άμεση συσχέτιση με το στρατηγικό σχεδιασμό, την οργάνωση, το περιβάλλον και την ασφάλεια. Τα βασικά σημεία του κάθε ερευνητικού φορέα είναι:

- Μακροπρόθεσμη αφοσίωση των ερευνητών στους ποιοτικούς στόχους.
- Προσπάθεια για μηδενισμό των λαθών και αλλαγή της κουλτούρας.
- Εκπαίδευση του προσωπικού.
- Κατανόηση ότι το κόστος δεν πρέπει να αποτελεί το μόνο κριτήριο για την επιλογή των μέσων.
- Εισαγωγή καινοτόμων μεθόδων ελέγχου.
- Άρση των στεγανών και καλύτερη επικοινωνία των επιμέρους ερευνητών με άλλους ερευνητικούς φορείς.
- Αντίληψη ότι οι στόχοι είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με τη μεθοδολογία επίτευξής τους.

- Η αριθμητική παραμετροποίηση δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά μία μόνο μορφή μέτρησης.
- Η διά βίου κατάρτιση είναι επιβεβλημένη.

Η διοίκηση ολικής ποιότητας περιλαμβάνει τις ακόλουθες αρχές: Διατύπωση του προβλήματος, μέτρηση των διαστάσεων του, εξακρίβωση του ιστορικού του προβλήματος, υποθέσεις σχετικά με τη λύση του, σχεδιασμός πειραματικών ενεργειών, που συντείνουν στην προσπέλαση του προβλήματος, πιστοποίηση των διαδικασιών για την επίλυσή του.

Όσον αφορά στη διαδικτυακή έρευνα, η μέθοδος Six Sigma στοχεύει στην εξάλειψη των λαθών, στην αναγνώριση των προβλημάτων σε όλες τις φάσεις της ερευνητικής διαδικασίας, στην αξιολόγηση του κάθε σταδίου της έρευνας και στην επαναδιατύπωση των υποθέσεων. Ειδικότερα, η διαδικασία της μεθοδολογίας έρευνας υπό το πρίσμα της Six Sigma αποσκοπεί στην ικανοποίηση των καταρτιζόμενων, στην αναδιάρθρωση του εκπαιδευτικού υλικού, στον αναστοχασμό σχετικά με τους διδακτικούς στόχους, στη χρήση καινοτόμων μέσων και στη βελτίωση των αναλυτικών δεξιοτήτων, της ικανότητας παρουσιάσεων και στη συγγραφή.

Η μέθοδος 6σ στηρίζεται στο σκεπτικό ότι, εάν μπορεί να μετρηθεί ο αριθμός των αποκλίσεων από το τέλειο για κάθε τμήμα και στάδιο μιας έρευνας, τότε θα καταστεί εφικτή η βελτίωση και ο εκμηδενισμός των μη ποιοτικά άψογων μερών. Αν η διοίκηση ολικής ποιότητας επικεντρώνει στον εντοπισμό των λαθών, η μέθοδος 6σ αναπλάθει και ανασυνθέτει την ερευνητική διαδικασία, ώστε οι αστοχίες να αποτραπούν εν τη γενέσει τους, και προτείνει βελτιώσεις, που μπορούν να μετρηθούν, να επαναληφθούν και να βασίζονται σε πραγματικά δεδομένα.

Η μέθοδος αυτή, εφαρμοσμένη στην ερευνητική πράξη, ξεκινά με την καταγραφή των κριτηρίων και των στοιχείων, που είναι κρίσιμα για την ποιοτική ολοκλήρωσή της. Έπεται ο καθορισμός και η μέτρηση των πραγματικών προβλημάτων, η ακριβής ανάλυση των ερευνητικών διαδικασιών και η διερεύνηση των μέτρων ελέγχου και αξιολόγησης. Ουσιαστικά, ο ερευνητής απευθύνεται στους αποδέκτες της έρευνας, στους συμμετέχοντες και γενικότερα σε όλους τους εμπλεκόμενους και τους ζητά να καταγράψουν όλα όσα αισθάνονται για την έρευνα, δεδομένου ότι αυτά οριοθετούν την απόκλιση από το ιδεατό. Τους ζητά να επικεντρωθούν στα μειονεκτήματα, στις παραλείψεις και αβλεψίες και όχι σε μια εξιδανικευμένη αντίληψή της. Η έρευνα παύει να είναι μια περίκλειστη ακαδημαϊκή υπόθεση, που κρίνεται από απρόσωπους, τυφλούς κριτές κάποιων επιστημονικών περιοδικών, και ανοίγεται προς τον κοινωνικό περίγυρο, προς την κοινότητα, προς τα

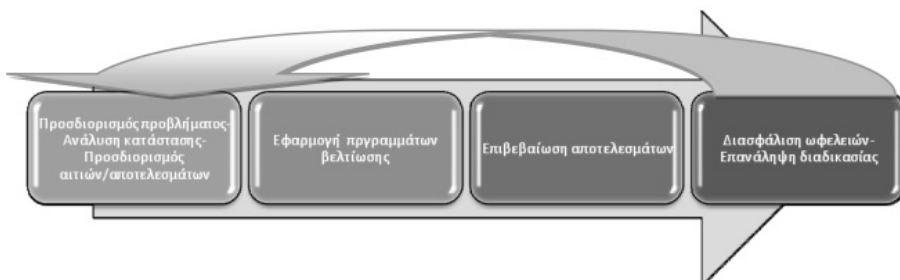

δρώντα πρόσωπα, που συμμετείχαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην ολοκλήρωσή της. Η έρευνα αποκτά αξία, επειδή με τη μέθοδο 6σ νοηματοδοτείται κοινωνικά και ψυχολογικά, επειδή επαφίεται στη συμμετοχικότητα όλων των ενδιαφερομένων και επειδή απαλλάσσει τους ερευνητές από τη φθορά να αναζητούν την καταξίωση μέσα από τις χρονοβόρες, ασυνεπείς και πολλές φορές αδιαφανείς διαδικασίες της ακαδημαϊκής πρακτικής. Στο σημείο αυτό, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η μέθοδος 6σ εφαρμοσμένη στην έρευνα αναζητά τη θεωρητική της τεκμηρίωση, όχι μόνο στην επιχειρηματική φιλοσοφία, αλλά και στις αρχές της ουμανιστικής προσέγγισης και στην έρευνα δράσης: Οι συμμετέχοντες γίνονται συνυπεύθυνοι μέσα σ' ένα κλίμα αμοιβαιότητας, εμπιστοσύνης, και συνεπικουρούν στη βελτιστοποίησή της. Η μέθοδος 6σ δεν είναι μια γενική περιγραφή, αλλά μια στοχευμένη διαδικασία, που αποσκοπεί στην τελειοποίηση της απόδοσης και στην ικανοποίηση όλων των μερών. Η εφαρμογή της στη διαδικτυακή έρευνα επιφέρει πολλαπλασιαστικά οφέλη. Όπως έχει προαναφερθεί, η χορήγηση on line ερωτηματολογίων και η διεξαγωγή διαδικτυακών συνεντεύξεων ή focus groups εξαλείφει τον αρνητικό ρόλο της κυρίαρχης προσωπικότητας, η οποία μπορεί να επηρεάσει τις απαντήσεις των υπολοίπων, δίνει περισσότερο χρόνο για αναλογισμό και εμπεριστατωμένες απαντήσεις, αλλά κυρίως εισάγει την ευελιξία στον σχεδιασμό και ανασχεδιασμό της έρευνας. Η διαδικτυακή έρευνα είναι η ιδανική μέθοδος για συγκριτικές αναλύσεις και μπορεί άμεσα να αποτυπώσει την επίδραση των καιρίων ή κρίσιμων συμβάντων. Η ποιότητα της έρευνας εξαρτάται πολύ περισσότερο από την αριτιότητα της διαδικασίας, που ακολουθείται, παρά από το ίδιο το αντικείμενο της έρευνας, αν και κατ' άλλους η εισαγωγή τυποποιημένων διαδικασιών, όπως η 6σ, μπορεί να κατακρεουργήσει τη δημιουργικότητα.

Διάγραμμα 1: Ροή ερευνητικής διαδικασίας

Διάγραμμα 2: Στάδια της διαχείρισης ολικής ποιότητας στην έρευνα

2.3. Κίνδυνοι της ποιότητας των δεδομένων

Μία ανησυχητική διαπίστωση πολλών ανεξάρτητων ερευνητικών οργανισμών είναι ότι περισσότερο από το 30% των online ερωτηματολογίων συμπληρώνεται από λιγότερο του 0,25% του γενικού πληθυσμού, εξαιτίας της ύπαρξης «επαγγελματιών χρηστών», οι οποίοι συστηματικά και πολλαπλά συμμετέχουν σε πάρα πολλές έρευνες (Comscore Network, 2004). Φυσικά, κάτι παρόμοιο είχε καταγραφεί και σε πολλά focus groups, που είχαν διοργανωθεί με τον παραδοσιακό τρόπο, δεδομένου ότι οι στρατολογητές παρουσίαζαν την τάση να καλούν επ' αμοιβή τα ίδια πρόσωπα, σχηματίζοντας έτσι δείγμα διευκόλυνσης και όχι αντιπροσωπευτικό. Εκτός από την αλλοίωση της δειγματοληψίας, οι συστηματικοί συμμετέχοντες συνήθως παρέχουν προκατειλημμένες, κοινωνικά επιθυμητές ή επηρεασμένες από την εμπειρία απαντήσεις και δεν διέπονται από ειλικρινή ερευνητικά κίνητρα. Στη διεθνή βιβλιογραφία έχουν κατηγοριοποιηθεί οι διάφοροι τύποι αναξιόπιστων χρηστών, οι οποίοι εξαιτίας ειδικών χαρακτηριστικών της προσωπικότητας διακυβεύουν την εγκυρότητα της έρευνας.

Συμμετέχοντες που εξαπατούν και παρέχουν εσκεμμένα ανακριβείς πληροφορίες διακατεχόμενοι από προσωπικά συμφέροντα.

Συμμετέχοντες με ελλιπή προσοχή, οι οποίοι, εξαιτίας του περιορισμένου χρόνου τους ή της μεγάλης έκτασης του ερωτηματολογίου (ή της διάρκειας του focus group), δίνουν επιφανειακές και βιαστικές απαντήσεις.

Υπερδραστήριοι συμμετέχοντες, που, για διάφορους λόγους, παίρνουν μέρος σε πολλαπλά πάνελ και συμπληρώνουν αναρίθμητα ερωτηματολόγια.

Συμμετέχοντες που μέσω της κλασικής εξαρτημένης μάθησης, απόρροια της προγενέστερης συμμετοχής τους σε έρευνες, διαφοροποιούν λόγω

εμπειρίας τις απαντήσεις τους, αν και έχουν τα ίδια δημογραφικά χαρακτηριστικά με τους υπόλοιπους.

Μετά από χρόνια διαδικτυακής έρευνας έχουν ήδη σχηματιστεί μεγάλες βάσεις δεδομένων με τα προσωπικά στοιχεία και τις τάσεις όσων συμμετέχουν σε ανάλογα προγράμματα. Οι βάσεις αυτές είναι διαθέσιμες σε ερευνητικά κέντρα και επιχειρήσεις, ούτως ώστε να αντλείται ευκολότερα, αλλά και να ελέγχεται το δείγμα (βάσει email, τηλεφώνου, διευθύνσεων κ.λπ). Κάθε χρήστης, που έχει καταγραφεί, εάν δώσει μία αμφιλεγόμενη απάντηση σχετικά με τα δημογραφικά του δεδομένα, είτε απορρίπτεται είτε επανασυμπληρώνει τα στοιχεία του. Παράλληλα, ένα τυχαίο ποσοστό των χρηστών που συμμετείχαν σε κάποια έρευνα εξετάζεται ξανά, για να διαπιστωθεί εάν μπορούσε να κατανοήσει και να διαφοροποιήσει τις ερωτήσεις, στις οποίες απάντησε. Επίσης, επανειλημμένες έρευνες έχουν συστηματοποιήσει το προφίλ του «επαγγελματία συμμετέχοντος» και έχουν διαπιστώσει ότι αφορά συνηθέστερα ή σε ημιαπασχολούμενα και άνεργα άτομα ή σε φοιτητές, που συμπληρώνουν το εισόδημά τους με τη συμμετοχή τους σε έρευνες.

Για την αποφυγή των παραπάνω, η στρατολόγηση των συμμετεχόντων γίνεται με μία πληθώρα τακτικών, όπως λίστες χρηστών, που εθελοντικά εγγράφονται σε ιστοσελίδες με περιεχόμενο σχετικό με την υπό διεξαγωγή έρευνα, μέσω τηλεφωνικής επαφής, με μαζική αποστολή email κ.λπ. ακόμα και σε ερευνητικές διαδικασίες, που απαιτούν δείγμα από πολύ συγκεκριμένο και σπάνιο πληθυσμό (π.χ. άτομα με συγκεκριμένες ασθένειες), για να αποφεύγεται η πολλαπλή στρατολόγηση των ίδιων προσώπων. Κατά την αποστολή προσκλήσεων για συμμετοχή στην έρευνα συνήθως αναγράφεται με συγκεκριμένο τρόπο ο σκοπός και οι θεματικές της έρευνας, έτσι ώστε να προσελκυστούν άτομα με γενικά ενδιαφέροντα και να μην αποκλείονται –εφόσον έτσι απαιτείται– οι αδαείς σχετικά με κάποιο θέμα. Παρόλα αυτά, οι προσδοκίες από αυτούς πρέπει να αναφέρονται λεπτομερώς και καθαρά. Σε γενικές γραμμές, οι ευαίσθητες και προσωπικές ερωτήσεις είτε διασπείρονται μέσα στο ερωτηματολόγιο είτε ανεπαίσθητα συγκεντρώνονται προς το τέλος του, έτσι ώστε να συμπληρωθούν, αφού ο συμμετέχων έχει ήδη ενισχυθεί από τις προηγούμενες απαντήσεις του. Οι ερωτήσεις είναι ξεκάθαρες και συγκεκριμένες και αφήνουν μικρό περιθώριο για παρερμηνείες. Τα μεγαλύτερα ποσοστά συμπλήρωσης επιτυγχάνουν τα διαδικτυακά ερωτηματολόγια, που απαιτούν λιγότερο από 25 λεπτά για να συμπληρωθούν.

Ο σύγχρονος ερευνητής πρέπει να έχει μελετήσει την επίδραση πολλών «παρασιτικών» μεταβλητών, που καθορίζουν την ποιότητα των απαντή-

σεων, όπως ο χρόνος και η ώρα συμπλήρωσης, να χρησιμοποιεί φειδωλά ερωτήσεις ελέγχου (π.χ. αντιθετικές ή επαναλαμβανόμενες) και να έχει συνειδητοποιήσει ότι το δείγμα του είναι σημαντικό και μη ανακυκλώσιμο. Η διαδικτυακή έρευνα επιβάλλει την κατά το δυνατό ταυτοποίηση των συμμετεχόντων και τη διασταύρωση της πληροφορίας. Ήδη έχει καταστεί εφικτή η επαλήθευση του φύλου, της ηλικίας και της τοποθεσίας των χρηστών μέσω της πολλαπλής ταυτοποίησης από παγκόσμιες βάσεις δεδομένων.

Πολλοί ερευνητές αντλούν το δείγμα τους αποκλειστικά από παρόμοιες βάσεις δεδομένων, γεγονός όμως που μπορεί να οδηγήσει σε σφάλμα επιλογής. Άλλοι πάλι στρατολογούν απευθείας όσους χρήστες ακολουθούν ειδικά τοποθετημένες σε διάφορες ιστοσελίδες διαφημίσεις, αναδυόμενα παράθυρα, υπερσυνδέσμους κ.λπ., μέθοδο που πρέπει να ελέγχεται αυστηρά για την ποιότητα των τεχνικών προσέλευσης, αλλά και για πολλαπλές εγγραφές. Ο έλεγχος απαντήσεων που προέρχονται από την ίδια IP διεύθυνση, οι αποκλίνοσες απαντήσεις, η αναζήτηση σχημάτων ή μοτίβων απαντήσεων είναι προϋποθέσεις για την εγκυρότητα της διαδικτυακής έρευνας (στο Διαδίκτυο λ.χ. αναφέρεται περίπτωση κατά την οποία ένας μεμονωμένος χρήστης απάντησε 200 φορές το ίδιο ερωτηματολόγιο και ανακαλύφθηκε επειδή οι απαντήσεις του σχημάτιζαν ένα εμφανές σχήμα). Πολλοί ερευνητές αναζητούν αντινομίες στα δημογραφικά χαρακτηριστικά και αποκλείουν τους συμμετέχοντες, για τους οποίους υπάρχει αμφιβολία (για παράδειγμα, κάποιος που δηλώνει ότι χρησιμοποιεί καθημερινά τις αστικές συγκοινωνίες, ενδεχομένως να έρχεται σε αντίφαση, όταν διατείνεται ότι διαθέτει αυτοκίνητο αξίας άνω των 30.000 ευρώ). Κάποιοι «επαγγελματίες» συμμετέχοντες σε διαδικτυακές έρευνες χρησιμοποιούν ειδικό λογισμικό, που απαντά αυτόματα, χωρίς οι ίδιοι να χρειάζεται να διαβάσουν τις ερωτήσεις, γεγονός για το οποίο ο ερευνητής οφείλει να είναι ενήμερος και να καταμετρά το χρόνο συμπλήρωσης, συγκρίνοντάς τον με το μέσο όρο ή ελέγχοντας το χρόνο απάντησης από τη μία ερώτηση στην άλλη.

Συνοψίζοντας, σε μία διαδικτυακή έρευνα δέον να διασφαλιστούν τα ακόλουθα:

- Η αφοσίωση και η εμπλοκή των συμμετεχόντων, οι οποίοι πρέπει να δεσμευτούν ότι θα παρέχουν ειλικρινείς και εμπεριστατωμένες απαντήσεις.
- Ο αποκλεισμός των ευκαιριακών ή κατ' επάγγελμα συμμετεχόντων.
- Η ύπαρξη ερωτήσεων ελέγχου.
- Η τυχαία ταυτοποίηση του 10% του διαδικτυακού δείγματος.
- Η ικανοποίηση των συμμετεχόντων από την ερευνητική διαδικασία.

Τέλος, ο ερευνητής πρέπει να κατανοήσει ότι η μέθοδος παρουσίασης των ερωτήσεων, εν πολλοίς, καθορίζει τις ίδιες τις απαντήσεις: Πολλές φορές οι συμμετέχοντες σε μία διαδικτυακή έρευνα δίνουν διαφορετικές απαντήσεις, όταν επανελεγχθούν μέσω τηλεφώνου. Οι απόψεις των ανθρώπων μπορούν να αλλάζουν πολύ εύκολα, ειδικά εάν τα υπό συζήτηση θέματα δεν τους αφορούν άμεσα. Οι συμμετέχοντες μπορεί να αποφύγουν να εκθέσουν τις απόψεις τους για την αποτελεσματικότητα της δικαιοσύνης υπό τη φυσική παρουσία ενός συνεντευκτή, αλλά να την αποκαλύψουν, όταν έχουν χρόνο να σκεφτούν, σε μια διαδικτυακή έρευνα. Αποτελεί, όμως, κοινή διαπίστωση ότι οι ίδιοι μπορούν να δώσουν τελειώς διαφορετικές απαντήσεις ακόμα και σε ζητήματα, όπως η οικογενειακή τους κατάσταση ή το εισόδημά τους. Επίσης και μια αλλαγή στη μορφή του ερωτηματολογίου μπορεί να προκαλέσει μεταβολές στις απαντήσεις ή να καθορίσει το ποσοστό των ερωτήσεων, που θα συμπληρωθούν. Γι' αυτό θα πρέπει εξ αρχής να αφιερωθεί πολύς χρόνος και να σχεδιαστούν πολλά πειραματικά μοντέλα, ώστε να κατασταλάξει ο ερευνητής ή το ερευνητικό κέντρο στην καταλληλότερη μορφή, που πρέπει να έχουν οι διαδικτυακές ερωτήσεις (φιλική προς το χρήστη και με τρόπους που ενθαρρύνουν την εμπάθυνση) Εξάλλου, οι ποικίλοι τρόποι παρουσίασης (Διαδίκτυο, τηλέφωνο, παραδοσιακά μέσα καταγραφής απόψεων) διαφέρουν ως προς το χρόνο διεκπεραίωσης, γεγονός που επιδρά στην ποιότητα των δεδομένων που αποκτώνται: Εάν η συνέντευξη οργανώνεται από φυσικό πρόσωπο, ο κάθε συμμετέχων ενισχύεται ώστε να χρησιμοποιήσει αρκετό χρόνο, για να σκεφτεί. Το ίδιο χρονικό διάστημα σε μια τηλεφωνική επικοινωνία μπορεί να χαρακτηριστεί ως αμηχανία. Γενικά, η χρήση υπολογιστών, αν και βελτίωσε την έρευνα σε όλους τους τομείς, εισήγαγε μια μηχανιστική αντίληψη, η οποία δεν εστιάζει στην ποιότητα των δεδομένων, όσο στη γρήγορη και αυτοματοποιημένη απόκτησή τους.

Ο ερευνητής που σχεδιάζει μια διαδικτυακή έρευνα πρέπει να μεριμνά ώστε οι συμμετέχοντες να διαθέτουν αρκετό χρόνο, για να σκεφτούν διεξοδικά την κάθε ερώτηση, κατανοώντας ότι οι απόψεις τους δεν είναι απλά ένας αριθμός σε μια βάση δεδομένων, αλλά μια εμπειριστατωμένη συζήτηση, που θα επηρεάσει σε ένα βαθμό το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό γίνεσθαι. Ο ερευνητής οφείλει να αντιμετωπίζει τους παροχείς πληροφορίας ως δρώντα πρόσωπα, διευκρινίζοντας διεξοδικά στην κατάλληλη ιστοσελίδα τη σημασία της ερευνητικής του προσπάθειας. Παράλληλα, πρέπει να ελέγχει τα δημογραφικά τους στοιχεία σε πολλαπλές βάσεις δεδομένων και να χρησιμοποιεί πολλές ερωτήσεις ελέγχου, ώστε να αποκλείει τους συμμετέχοντες, που τροποποιούν συστηματικά τις απαντήσεις τους. Η διαδικτυα-

κή έρευνα μειώνει το τελικό κόστος, εφόσον, αρχικά, επενδυθεί ένα μεγάλο ποσό για την πιστοποίηση της ποιότητάς της.

Όσοι ασχολούνται με τη διαδικτυακή έρευνα από καιρό έχουν κατανοήσει ότι το είδος των δεδομένων είναι εντελώς διαφορετικό σε σύγκριση με την παραδοσιακή προσέγγιση, εξαιτίας των εγγενών ιδιοτήτων των υπερκειμένων. Το περιεχόμενο στο Διαδίκτυο είναι αλληλεπιδραστικό, οι υπερσύνδεσμοι που ενσωματώνονται σε μια ιστοσελίδα μπορεί να οδηγούν σε εντελώς διαφορετικό υλικό (π.χ. ένα κείμενο παραπέμπει σε πολυμεσικό περιεχόμενο, οδηγεί σε κάποιο φόρουμ, εμπλουτίζεται με αρχεία ήχου κ.λπ.), με αποτέλεσμα η ανάλυση περιεχομένου να λαμβάνει εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα, να γίνεται πολυπλοκότερη, αλλά πλουσιότερη σε πληροφορία. Είναι αμφίβολο, εάν οι ερευνητές του διαδικτύου θα καταφέρουν ποτέ να αποκωδικοποιήσουν, να ταξινομήσουν και να ερμηνεύσουν τις συσχετίσεις αυτών των δεδομένων χωρίς τη βοήθεια σημασιολογικών εργαλείων και «έξυπνου» λογισμικού ή δίχως να αναθεωρήσουν τις υπάρχουσες «στατιστικές» ερευνητικές μεθόδους. Η ίδια η ποιότητα των ερευνητικών δεδομένων αξιολογείται πλέον με βασικό κριτήριο τη διαδραστικότητα και το πλήθος των παραπομπών σε άλλο περιεχόμενο. Τα κείμενα στο διαδίκτυο δεν έχουν αρχή και τέλος, δεν δομούνται αναγκαστικά γύρω από μια κεντρική ιδέα, αλλά ουσιαστικά μπορούν να επεκτείνονται επ' άπειρον. Κατά κάποιο τρόπο στερούνται γραμμικότητας και επανηματοδοτούν τη φυσική ροή της γλώσσας: η προϋπόθεση πως ο ερευνητής θα εξετάσει μέχρι το τέλος αντικαθίσταται από την προτροπή της αναζήτησης και της επίπονης πλοήγησης σε φαινομενικά σχετικά ή και άσχετα άλλα κείμενα, τα οποία τελικά συντελούν στη σφαιρικότερη αντίληψη.

Ο ερευνητής πλέον επιδρά στο περιεχόμενο και στα δεδομένα της έρευνάς του, επιλέγοντας ποιους υπερσυνδέσμους θα προσπελάσει, τι ανατροφодότηση θα λάβει και κατά συνέπεια διαλέγοντας πώς θα τα νοηματοδοτήσει, όχι απλώς φιλτράροντάς τα με τη δική του ιδεολογία, αλλά αξιοποιώντας κατά το δικό του τρόπο τη διαδραστικότητά τους. Διαβάζοντας για παράδειγμα υλικό για την τρομοκρατία πολύ εύκολα μπορεί να επιλέξει τις σελίδες του CNN και από κει να μεταφερθεί σε ιστοσελίδες υπέρ της Αλ Κάϊντα. Ουσιαστικά ο ερευνητής ανασυνθέτει τα δεδομένα του, τα οποία με την πολυσημία τους αυξάνουν τις επιλογές, αλλά αφήνουν να αναδυθούν κρυφά ή περίπλοκα νοήματα. Έτσι, όμως, αποκαλύπτεται σταδιακά και επίπονα η περιρρέουσα ιστορική και πολιτιστική πραγματικότητα και φωτίζεται ολόπλευρα η αλήθεια. Η έρευνα παύει να είναι φωτογραφικό στιγμιότυπο μιας ισχνής πραγματικότητας και νοείται πλέον ως μια δυναμική παρέμβαση σε αυτήν. Στο διαδίκτυο το κείμενο είναι καλό, εφόσον παρέχει πολλές δυνατό-

τητες υπέρβασής του. Κι ο ερευνητής κρίνεται αξιόπιστος, εάν έχει διερευνήσει διεξοδικά όλες αυτές τις ευκαιρίες για την άντληση αντικειμενικού κι έγκυρου νοήματος. Αν αρωγός στην παραδοσιακή ερμηνεία των κειμένων στεκόταν ο συμβολισμός και η φαντασία, στα διαδικτυακά υπερκείμενα ο συνδυασμός λόγου, εικόνας, ήχου είναι αυτός που εγείρει νέα ερευνητικά ερωτήματα και διαφωτίζει τις υποθέσεις. Μια διαδικτυακή ανάλυση δεν περιστρέφεται μόνο γύρω από τα δεδομένα που παραθέτει ο συμμετέχων, γιατί αυτός μπορεί να παραπέμπει σε δεκάδες άλλες πηγές υλικού, που το εξωγενές αυτό υλικό απηχεί ή τεκμηριώνει τις απόψεις του. Στο διαδίκτυο, επομένως, η έννοια του υποκειμένου αλλάζει και μπορούμε πλέον να ομιλούμε για διαμεσολαβητή, παρά για δρων πρόσωπο. Όμως τα διαδικτυακά δεδομένα έχουν επιφέρει μια διαφορετική αντίληψη στην έννοια της ιστορικότητας, η οποία μέχρι τώρα καταγραφόταν μέσα από αρχεία, απηχώντας τις απόψεις των νικητών, της κυρίαρχης ιδεολογίας ή της υπερισχύουσας τάξης. Το Διαδίκτυο είναι το ημερολόγιο της ανθρωπότητας: σκέψεις, συναισθήματα, αντιλήψεις, κουλτούρες, μορφοποιούν το ψηφιδωτό της καθημερινότητας και αποκτούν ιδιαίτερη ερευνητική αξία. Είναι αμφίβολο εάν ο ερευνητής μπορεί να αγνοήσει κάποια από αυτά στην προσπάθεια για εξεύρεση της αλήθειας. Τίποτε δεν είναι ανούσιου απλούστατα η αδυναμία των υπάρχουσών μεθόδων ταξινόμησης και ερμηνείας να δυσχεραίνουν το έργο. Είναι πια αναγκαιότητα η διεύρυνση των μεθόδων έρευνας, ώστε να αντιμετωπίσουν τη νέα πραγματικότητα. Τα δεδομένα πρέπει να αναλύονται σύμφωνα με τις αρχές της έρευνας δράσης, ενώ η διάκρισή τους σε ποιοτικά, ποσοτικά, τακτικές τιμές είναι πλασματική. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, οπότε υπάρχουν αρκετές καταγεγραμμένες σελίδες, εμφανίζεται μια νέα δυνατότητα: οι προϋπάρχουσες ιστοσελίδες αποθηκεύονται, ταξινομούνται, ανανεώνονται, δίνοντας στον ερευνητή τη δυνατότητα σύγκρισης, που δεν είχε στην κλασική προσέγγιση. Αναδεικνύονται έτσι συστηματικότερες, επαναλαμβανόμενες τάσεις, εξελίξεις, χρονικές διαφορές, που διευκολύνουν τη διαχρονικότητα των ερευνών. Το Διαδίκτυο πρόκειται να εκτινάξει τα μέσα των ερευνητών, επειδή τείνει να αποκτήσει το εύρος και την ποικιλία της ανθρώπινης σκέψης.

2.4. Η μέθοδος Taguchi στην ερευνητική διαδικασία

Στα ίδια πλαίσια η μέθοδος Taguchi αποτελεί ένα εργαλείο της Διοίκησης Ολικής Ποιότητας (ΔΟΠ). Αποσκοπεί στη μείωση των απωλειών (καθυστερήσεις, λάθη, διορθώσεις, αστοχίες στην έρευνα). Ουσιαστικά συνδέει

την ποιότητα με το κόστος, μετρώντας με τη χρήση δεικτών τη δυσαρρέσκεια, όταν η έρευνα δεν πληροί τις προδιαγραφές. Δίνει έμφαση στο σχεδιασμό της παραγωγικής διαδικασίας, τον οποίο διακρίνει σε τρεις φάσεις: Σχεδιασμός συστήματος, παραμέτρων και ανοχών. Μέσω του βελτιωμένου σχεδιασμού επιδιώκει την βελτίωση της ποιότητας, με μικρή μεταβλητότητα των χαρακτηριστικών της έρευνας. Παρατηρείται, ότι η μέθοδος Taguchi εμφανίζει ομοιότητες με τον κύκλο του Deming, στο σημείο του καταγισμού ιδεών, όπου καθορίζονται οι σκοποί, τα προβλήματα, οι μέθοδοι μέτρησης κλπ.

Συνεπώς, συνδυάζοντας τα δύο εργαλεία διευκολύνεται η εφαρμογή της διοίκησης ολικής ποιότητας. Η μέθοδος Taguchi (έλεγχος εκροών) και η μέθοδος 6σ (έλεγχος παραγωγικής διαδικασίας) λειτουργούν συμπληρωματικά της ΔΟΠ, παρέχοντας της χρήσιμες τεχνικές για τη επίλυση σημαντικών προβλημάτων.

2.5. *Επικινδυνότητα και Διοίκηση Ολικής ποιότητας* *Εκτίμηση ασφάλειας (safety assessment)*

Κατά την ανάπτυξη μιας έρευνας είναι αναγκαίο να προηγηθεί μια εκτίμηση ασφάλειας. Η εκτίμηση αυτή αφορά την ανθεκτικότητα και τη σταθερότητα των επιμέρους στοιχείων της έρευνας, αλλά και του όλου σε καταστάσεις που ορισμένα στοιχεία της δεν βαίνουν κατά το αναμενόμενο ή σε ακραίες και μη επαρκώς υπολογισμένες περιβαλλοντικές, οικονομικές πολιτικές και άλλες αντιξοότητες. Συνήθως η εκτίμηση ασφάλειας αρχίζει με τον προσδιορισμό των ελάχιστων προδιαγραφών για την ομαλή λειτουργία ενός συνόλου, ενώ ως γενικό κριτήριο ποιότητας τίθεται η συνέχιση της έρευνας ακόμα κι αν κάθε ένα από τα επιμέρους στοιχεία ακυρωθούν. Η επόμενη και πιο δύσκολα υπολογίσιμη φάση είναι η εκτίμηση για το ποιοι συνδυασμοί αστοχιών στα επιμέρους κομμάτια της έρευνας μπορούν να συντελέσουν στην καθολική αποτυχία του σχεδιασμού ή να προκαλέσουν μια αλυσιδωτή αντίδραση που θα επιφέρει την ολοκληρωτική αστάθεια του συστήματος. Ο υπεύθυνος της έρευνας καλείται να περιγράψει αναλυτικά με ποιους τρόπους και υπό ποιες συνθήκες το καθένα από τα επιμέρους μέρη μπορούν να πάψουν να ανταποκρίνονται στο γενικότερο σκοπό της έρευνας. Τελικός στόχος είναι η δημιουργία προτύπων ασφάλειας και μοντέλων που προσομοιώνουν ή προβλέπουν τον κίνδυνο (Clemen & Winkler, 1999. Kaplan, 1991. Wolt, 2008).

2.6. Διαχείριση της επικινδυνότητας- Risk management

Η επικινδυνότητα ορίζεται ως το γινόμενο της πιθανότητας να συμβεί ένα γεγονός επί το κόστος που αυτό επιφέρει, θετικό ή αρνητικό. Είναι συνάρτηση της πιθανότητας εμφάνισης μίας απειλής και της σχετικής ευπάθειας, ενώ το κόστος είναι συνάρτηση της επίπτωσης στην έρευνα. Σκοπός των ερευνητών είναι η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη μείωση της επικινδυνότητας, η οποία μπορεί να επιτευχθεί μέσω σωστής διαχείρισης της.

Η διαχείριση κινδύνων αποτελεί μία διαδικασία, η οποία βοηθά τον ερευνητή να πετύχει τους στόχους του, μέσω της καλύτερης κατανομής πόρων, του σωστού σχεδιασμού και της σωστής λήψης αποφάσεων.

Σε γενικές γραμμές, ένας κίνδυνος μπορεί να προκαλέσει σοβαρές ανισορροπίες σε μία έρευνα. Μέσω της διαχείρισης κινδύνου, η επιχείρηση αποφασίζει, διαχειρίζεται, μετρά και εφαρμόζει μέτρα μετριασμού του. Χωρίζεται στις εξής φάσεις: α) Προσδιορισμός κινδύνων, β) Ανάλυση κινδύνων (πιθανότητα και αποτελέσματα), γ) Προγραμματισμός διαχείρισης (στρατηγικές αποφυγής, ελαχιστοποίησης και εναλλακτικά σχέδια) και δ) παρακολούθηση κινδύνων (Kaplan, 1991).

Διάγραμμα 3. Διαχείριση κινδύνου κατά την ερευνητική διαδικασία

2.7. Διαχείριση κρίσης (crisis management)

Η διαχείριση κρίσεων αποτελεί μία μεθοδολογία, η οποία με την εφαρμογή συγκεκριμένου σχεδίου, οργάνωσης και ελέγχου, αποσκοπεί στην ελα-

χιστοποίηση των αστοχιών και τη βιωσιμότητα της έρευνας, έπειτα και κατά τη διάρκεια μίας καταστροφής (Barton, 2001. Augustine, 1995). Η διαχείριση της κρίσης διακρίνεται στις εξής φάσεις: την αναγνώριση των κινδύνων, την εκτίμηση του κινδύνου, την κατάστροψη του σχεδίου, την άμεση αντίδραση, την ανάρρωση και τον έλεγχο του σχεδίου. Τα διάφορα είδη διαχείρισης κρίσεων διακρίνονται με βάση το χαρακτήρα της κρίσης και τη διαφοροποίηση στις διάφορες φάσεις της (Glaesser, 2003).

Πίνακας 1: Σχέση Risk management και crisis management

Risk management				Crisis Prevention		Crisis coping	
Risk management		Crisis Precautions		Crisis Avoidance		Ελαχιστοποίηση συνεπειών	Ανάρρωση
Ανάλυση	Αξιολόγηση/Σχεδιασμός	Προστασία	Εκπαίδευση	Πρόληψη	Προσαρμογή	Χρήση των μέτρων	

Πηγή: Glaesser, 2003

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Το απέραντο σύνολο των κοινωνικών και συμπεριφοριστικών πληροφοριών που διατίθενται στο Διαδίκτυο το έχει μετατρέψει σε πρωταρχικό στόχο κάθε ερευνητή που επιθυμεί να μελετήσει ανθρώπινες συμπεριφορές και αλληλεπιδράσεις. Η συλλογή των πληροφοριών γίνεται εύκολη υπόθεση, αφού η χρήση του Διαδικτύου είναι ιδιαίτερα ευρεία στο γενικό πληθυσμό. Κατά συνέπεια, διασφαλίζει τις βασικές αρχές αντιπροσωπευτικότητας και τυχαιότητας του δείγματος, ενώ, συγχρόνως, εξασφαλίζει το ίδιο αποτέλεσμα με σχετικά χαμηλό κόστος και λιγότερο χρόνο. Έτσι εξηγείται ο αυξανόμενος αριθμός ερευνών, που λαμβάνει χώρα μέσω της χρήσης Διαδικτύου και η εφαρμογή νέων ερευνητικών εργαλείων. Ως πληροφορία ορίζεται οποιοδήποτε στοιχείο ή δεδομένο, το οποίο περιέχει και μεταδίδει μία γνώση με τη βοήθεια του λόγου, της εικόνας, του ήχου και των συμβόλων (Μπώκος, 2001). Οποιοδήποτε στοιχείο διακινείται στο Διαδίκτυο, περιγράφεται ως πληροφορία.

Η πληροφορία παίρνει διάφορες μορφές, έχει την τάση να διαχέεται και να πολλαπλασιάζεται. Εξαρτάται άμεσα από την πηγή προέλευσής της, αν είναι επιστημονική, εταιρική, κρατική, εμπορική ή αν είναι δημόσια ή ιδιωτική. Είναι φανερό ότι η χρήση των νέων συστημάτων πληροφοριών, οι νέες τεχνικές συλλογής δεδομένων και τα νέα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται, δημιουργούν πολλαπλά εμπόδια στην εφαρμογή βασικών ερευνητικών αρχών και κανόνων, μεθοδολογικών, δεοντολογικών και ηθικών. Το ζήτημα της ηθικής αποκτά ιδιάζουσα σημασία εξαιτίας της εφαρμογής αυτών των νέων τεχνολογικών μεθόδων. Φαινόμενα, όπως η λογοκλοπή, η παραβίαση πνευματικών δικαιωμάτων, η πορνογραφία, η ψευδοπροσωπία, καθιστούν αναγκαία τη θέσπιση ηθικών κανόνων για την ανάκτηση και χρήση μιας πληροφορίας. Η επιλογή όμως του ηθικά σωστού είναι αποτέλεσμα περίπλοκων διαδικασιών.

Η έννοια της ηθικής συνήθως παραπέμπει σε ένα σύνολο θεμελιωδών αρχών, που διέπουν το αξιακό σύστημα των ατόμων ή μιας ομάδας ατόμων και καθοδηγούν σε συγκεκριμένες δράσεις για την επίτευξη ενός σκοπού. Πρόκειται για κανόνες και κώδικες, που υιοθετούνται από άτομα με τα ίδια γνωστικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά. Είναι ένα συνονθύλευμα κριτηρίων, που αξιολογεί τις ανθρώπινες συμπεριφορές, τις στάσεις, τις αντιλήψεις και τις αξίες. Ο όρος δεοντολογία αφορά παρόμοιους κώδικες, κανόνες και αρχές, με τη διαφορά ότι σχετίζεται περισσότερο με την αξιολόγηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε συγκεκριμένα πολιτικά, πολιτιστικά, διαπροσωπικά πλαίσια (Kassirer, 2001). Πραγματεύεται δράσεις και συμπεριφορές για συγκεκριμένα επαγγέλματα ή πρακτικές της ανθρώπινης συμπεριφοράς (Behar, 1993). Η έννοια της δεοντολογίας συνδέεται άρρηκτα με αυτήν της ηθικής. Η εφαρμογή της δεοντολογίας συναρτάται από την ηθική που διέπει κάθε άτομο εκτός και εντός Διαδικτύου. Επομένως, η ηθική και η δεοντολογία διαπλέκονται και καταδεικνύουν ένα σύνολο από στάσεις και συμπεριφορές, που καλείται να υιοθετήσει το άτομο κατά την άσκηση του επαγγέλματός του ή μιας δράσης. Εστιάζουν στην κοινωνική ευθύνη για την απόκτηση, τη δημιουργία και τη χρήση μιας ψηφιακής πληροφορίας.

Στο Διαδίκτυο οι ανθρώπινες αξίες είναι ρευστές εξαιτίας της απεριόριστης ελευθερίας που παρέχει. Δεν υπάρχει καμία ανώτερη αρχή, που να μπορεί να ελέγξει το περιεχόμενο που δημοσιεύεται. Τα όρια μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού περιπλέκονται και επαναπροσδιορίζονται σε μία νέα πραγματικότητα. Στις ιστοσελίδες κοινωνικών δικτύων, στα ιστολόγια, οι κανόνες που διέπουν αυτήν τη διαδικτυακή επικοινωνία είναι ελάχιστοι έως ανύπαρκτοι, με αποτέλεσμα η κατοχύρωση του περιεχομένου τους να είναι μηδενική. Η οικειοποίηση κειμένων, η αντιγραφή και η δημοσίευσή τους, οι ανώνυμες δημοσιεύσεις, η διείσδυση σε προσωπικούς χώρους και δεδομένα αποτελούν συνήθη φαινόμενα. Πρόκειται για ασύδοτες μορφές επικοινωνίας, για τις οποίες δεν μπορούν να αποδοθούν ευθύνες, αφού η ταυτότητα του χρήστη είναι άγνωστη ή ψεύτικη και δεν επαρκεί, για να προσωποποιηθεί οποιαδήποτε παρατυπία. Υπάρχει έλλειψη υπευθυνότητας και ανικανότητα εφαρμογής κανόνων δικαίου, που έρχεται σε αντίθεση με τη δημοκρατική κοινωνία, στην οποία δραστηριοποιούμαστε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι ιστότοποι, γνωστοί και ως blogs, ένας χώρος, στον οποίο τα άτομα εκφράζουν ελεύθερα και ανώνυμα τις απόψεις τους. Δεν ήταν λίγα τα άτομα που διασύρθηκαν μέσω αυτών, αφού έγινε περιγραφή της προσωπικής τους ζωής και αποκάλυψη προσωπικών δεδομένων, χωρίς να υπάρχει τρόπος να εξακριβωθεί η ορθότητά

τους, λόγω της ανωνυμίας που διατηρείται από τους bloggers. Η παραβίαση και η δημοσιοποίηση προσωπικών δεδομένων χωρίς τη συγκατάθεση των ατόμων, η μη τήρηση του απορρήτου σε κάποια ζητήματα, η διακίνηση αμφιλεγόμενου υλικού δεν πρέπει να επιτρέπονται. Το Διαδίκτυο, όπως και τα εργαλεία του, οφείλουν να διέπονται από κανόνες ηθικής και αξιοπρέπειας και από νόμους, οι οποίοι θα προστατεύουν κάθε χρήστη.

Οι εικονικοί κόσμοι και τα διαδικτυακά παιχνίδια αποτελούν μέρος της διαδικτυακής ζωής. Εξαιτίας της μαζικής συμμετοχής, το περιβάλλον των παιχνιδιών και των εικονικών κόσμων, τα παιχνίδια ρόλων, οι πολλαπλές αλληλεπιδράσεις και η πολύμορφη επικοινωνία, που τα χαρακτηρίζουν, τα έχουν μετατρέψει σε πρωταρχικό στόχο κάθε ερευνητή. Ένα ταξίδι σε αυτούς τους κόσμους του Second life, του Warcraft, του Lineage φέρνει τους ερευνητές αντιμέτωπους με πολλαπλά, διαφορετικά και ασυνήθιστα ζητήματα. Αντιμετωπίζουν ηθικά διλήμματα για το αν πρέπει να πραγματοποιήσουν έρευνα σε τέτοια μέρη, για το αν αυτοί οι εικονικοί κόσμοι θεωρούνται «δημόσιοι» και ποιες αλληλεπιδράσεις και επικοινωνίες μπορούν να μελετήσουν και να καταγράψουν χωρίς τη συγκατάθεση των ατόμων. Τι, λοιπόν, θεωρείται προσωπικό και ευαίσθητο δεδομένο; Επομένως, τίγονται ζητήματα, όπως η ποιότητα της έρευνας στο Διαδίκτυο, οι ηθικές απαιτήσεις, η διάκριση δημόσιας και ιδιωτικής πληροφορίας, οι περιορισμοί προσβασιμότητας, η χρήση προσωπικών και ευαίσθητων δεδομένων, η προστασία ανηλίκων και η εμπιστευτικότητα. Όλα αυτά απαιτούν την ύπαρξη ενός ενιαίου κώδικα δεοντολογίας (Bruckman, 2002a, 2002b. Buchanan, 2004. Cavanaugh, 1999. McKee & DeVoss, 2007. Ess, 2002. Eysenback & Till, 2001. Frankel & Siang, 1999. Mann & Stewart, 2000. Waskul & Douglass, 1996).

Αν και αυτά τα ζητήματα έχουν επιλυθεί σε μία φυσική έρευνα, το περιεχόμενο της διαδικτυακής έρευνας διχάζει τους ερευνητές. Σπάνια συμφωνούν μεταξύ τους, όσον αφορά στους κώδικες δεοντολογίας που ισχύουν στο Διαδίκτυο. Η δυνατότητα εφαρμογής έρευνας, που αφορά ανθρώπινες συμπεριφορές, κινείται γύρω από τα δίπολα: λήψη συναίνεσης για την πραγματοποίηση της έρευνας ή πραγματοποίηση έρευνας χωρίς αυτή, δημόσιος ή ιδιωτικός χώρος, προσωπικά-ευαίσθητα ή δημόσια δεδομένα. Η προσέγγιση του κάθε ερευνητή διαφέρει ανάλογα με τα όρια που θέτει, τα μεθοδολογικά εργαλεία που ασπάζεται, αλλά και από τα ερωτήματα ή τα ζητήματα που περιγράφουν τη βάση της έρευνάς του.

Πολλοί ερευνητές προσπάθησαν να εντοπίσουν τα ερευνητικά και μεθοδολογικά εργαλεία της διαδικτυακής έρευνας καταγράφοντας και μελετώντας τις συζητήσεις που έχουν γίνει κατά καιρούς σε συνέδρια σχετικά

με το Διαδίκτυο και την έρευνα, σε ιστοχώρους, σε δημόσια έγγραφα και άρθρα, αλλά και μέσα από συνεντεύξεις με ερευνητές που ασχολούνται με τη μελέτη των εικονικών κόσμων. Παρά τις πολλαπλές συζητήσεις γύρω από τα ηθικά ζητήματα πραγματοποίησης διαδικτυακής έρευνας τα τελευταία χρόνια, δεν έχει ακόμη και σήμερα δημοσιευτεί καμία έρευνα που να απαντά στις ηθικές αυτές προκλήσεις.

Αλλωστε, η διαδικτυακή έρευνα σε τέτοιους χώρους δεν είναι εύκολη υπόθεση, αν αναλογιστεί κανείς ότι ο ερευνητής δεν μπορεί απλά να παρατηρεί, αλλά καλείται να συμμετέχει ενεργά σε όποια διαδικασία λαμβάνει χώρα, ακόμη και να δημιουργήσει δικό του προσωπείο (avatar). Το γεγονός αυτό καθιστά δύσκολη την εξαγωγή ορθών και αντικειμενικών συμπερασμάτων, αφού ο ερευνητής δεν αποστασιοποιείται από το αντικείμενο μελέτης του, αλλά, αντιθέτως, εμπλέκεται άθελά του στην έρευνα και επηρεάζεται μερικώς. Ωστόσο, σύμφωνα με την Κριτική Σκέψη ή τη Σχολή της Φρανκφούρτης, η πραγματοποίηση της έρευνας χωρίς την εμπλοκή του ερευνητή, αν και αντικειμενική, θεωρείται ανέφικτη.

Ως προς τη μέθοδο που ακολουθούν οι ερευνητές, μία σημαντική παρατήρηση ήταν ότι οι περισσότεροι συνδύαζαν ποιοτική και ποσοτική μεθοδολογία και δεν χρησιμοποιούσαν καθεμία ξεχωριστά. Δηλαδή, συνδύαζαν ποσοτικές αναλογίες και αναλύσεις με ερμηνευτικές αποδόσεις, σχολιασμούς και αφηγήσεις. Αυτές οι δύο μέθοδοι θεωρούνται συμπληρωματικές. Η χρήση μόνο της ποιοτικής προσέγγισης λειτουργεί σαν τους προβολείς σε μία σκηνή, όπου φωτίζονται οι πρωταγωνιστές και κάποια σημεία και τα υπόλοιπα μένουν σκοτεινά. Το ίδιο συμβαίνει, αν χρησιμοποιείται μόνο η ποσοτική μέθοδος. Με βάση αυτή τη μεθοδολογία, ο συνδυασμός ποιοτικής και ποσοτικής λαμβάνει υπόψη την έννοια της συμπεριφοράς, όπως αυτή εκφράζεται και διενεργεί. Η συμμετοχική παρατήρηση, όμως, δημιουργεί ερωτήματα στους ερευνητές για την αντιπροσωπευτικότητα, την ιδιωτικότητα και τις ευθύνες που έχουν απέναντι στους ερωτώμενους και στις αρχές της έρευνας.

Η προσέγγιση που ακολουθούσαν (ποιοτική ή ποσοτική) σχετιζόταν άμεσα και έμμεσα με την ερμηνεία του χώρου που υιοθετούσαν για το Διαδίκτυο. Τι σημαίνει όμως ερμηνεία του χώρου; Για πολλούς ερευνητές ο διαδικτυακός χώρος ερμηνεύεται ως ο χώρος εκείνος, όπου δημοσιεύονται κείμενα, άρθρα, απόψεις και πραγματοποιούνται συζητήσεις (δημόσιες ή ιδιωτικές) (Cohen, 2007). Σύμφωνα με αυτή την οπτική, αφού τα κείμενα αυτά δημοσιεύονται και δεν υπάρχει πουθενά περιορισμός χρήσης ή πρόσβασης, ο κάθε ερευνητής έχει δικαίωμα να τα καταγράφει και να τα χρησιμοποιεί. Σύμφωνα με τον Walters (2002), η ανάλυση στο Διαδίκτυο

δεν περιλαμβάνει αλληλεπίδραση με ανθρώπινα υποκείμενα. Επομένως, η έρευνα αυτή θα γίνει, όπως ακριβώς θα γινόταν σε αρχεία εφημερίδων και γενικότερα σε αρχεία δεδομένων. Με αυτή την οπτική συμφωνεί και ο Garlson (2008), ο οποίος συμπληρώνει ότι, εφόσον η μελέτη και η ανάλυση έχουν ως σημείο αναφοράς τα προσώπια και όχι τα ίδια τα άτομα, τότε δεν υπάρχει κανένας περιορισμός στη χρήση τους.

Άλλοι ερευνητές ερμηνεύουν το Διαδίκτυο όχι ως χώρο, αλλά ως ένα μέρος, όπου τα άτομα συγκεντρώνονται, για να συζητήσουν, να ανταλλάξουν και να μοιραστούν τις νόρμες και τα δικαιώματα που τους παραχωρούνται στο «χώρο» τους. Στο μέρος αυτό τα άτομα δεν δημοσιεύουν απλά κείμενα, βίντεο και εικόνες, δεν ανταλλάσσουν απλά απόψεις, αλλά μοιράζονται μία κοινή κουλτούρα. Είναι «κάτοικοι» ενός κόσμου, μίας κοινότητας, που οι ίδιοι κατασκεύασαν, με συγκεκριμένους κανόνες και νόρμες και που ο καθένας οφείλει να τηρεί.

Οι ερευνητές που αντιλαμβάνονται τους κόσμους αυτούς ως «κοινότητα», χρησιμοποιούν διαφορετικά κριτήρια στην ανάλυσή τους. Πιο συγκεκριμένα, η προσέγγισή τους περιλαμβάνει περισσότερο εθνογραφικά μεθοδολογικά εργαλεία και στοιχεία συμμετοχικής παρατήρησης. Η Steinkuehler (2007), αναφέρει ότι για την κατανόηση και την ερμηνεία των χώρων αυτών καθίσταται αναγκαία η συμμετοχή σε αυτούς. Άλλωστε, όπως υποστηρίζει ο Schutz, όταν κάποιος δεν ανήκει σε μία ομάδα ή δεν αισθάνεται μέλος της, είναι «ξένος» και αδυνατεί να αντιληφθεί τον κώδικα επικοινωνίας, τους κανόνες και τις νόρμες που χρησιμοποιούν οι κάτοικοι, ενώ, ταυτόχρονα, δεν μπορεί να ερμηνεύσει στάσεις, συμπεριφορές και αντιλήψεις. Κάθε κοινότητα, δηλαδή, αναγνωρίζει τα δημόδια, προδομημένα, αυτονόητα χαρακτηριστικά της έσω-ομάδας. Το να μη γνωρίζεις αυτά τα χαρακτηριστικά είναι σαν να μη γνωρίζεις το στόχο σου – δεν μπορείς να κάνεις το προφανές.

Μέσα από αυτές τις κοινότητες των κοινών χαρακτηριστικών διατάσσεται ένα πυκνό δίκτυο σχέσεων και συμπεριφορών, που έχει ιδιαίτερη σημασία για όσους βρίσκονται σε αυτόν το μικρόκοσμο. Υπάρχει μία έγκυρη μορφή εξουσίας, μία αυθεντία, για την οποία έχουν όλοι συμφωνήσει. Ο εικονικός κόσμος, δηλαδή, είναι ένα δίκτυο κοινωνικών σχέσεων, σημείων και συμβόλων, που έχουν τη δική τους νοηματοδοτική δομή, ένας μικρόκοσμος, όπου τα μέλη της κοινότητας συνδιαμορφώνουν τη δράση τους. Όπως στην καθημερινή ζωή, έτσι και εδώ οι άνθρωποι παράγουν νοήματα και πράξεις για την κοινωνική πραγματικότητα. Δημιουργείται μία συμβολοποίηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Η έρευνα απαιτεί τη μελέτη αυτή, της κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας των

ατόμων αυτών. Οι άνθρωποι ερμηνεύουν τις πράξεις τους και ο ερευνητής ερμηνεύει το νόημα που της δίνουν. Πρόκειται για μία διαδικασία παραγωγής και συγκρότησης της γνώσης.

Ο Jurgen Habermas (1971) χαρακτήρισε τους νέους αυτούς χώρους ως «το τρίτο μέρος» της ελεύθερης έκφρασης και εικονικής συζήτησης. Πιο συγκεκριμένα, υποστήριξε το ζωτικής σημασίας ρόλο της συνομιλίας και της επικοινωνίας στη συγκρότηση του δημόσιου χώρου. Ο Habermas ορίζει ως δημόσιο χώρο την περιοχή της κοινωνικής μας ζωής, στην οποία μπορεί να διαμορφωθεί και να διατυπωθεί οποιαδήποτε γνώμη. Η πρόσβαση στο δημόσιο χώρο είναι ανοικτή σε όλους τους πολίτες. Για τον Habermas (1971), ο δημόσιος χώρος είναι μία «χωροχρονική οντότητα, όπου οι πολίτες συγκεντρώνονται πραγματικά ελεύθερα και έχουν ανοιχτές πολιτικές συζητήσεις». Ο Gouldner (1976), συμφωνώντας με το Habermas, τονίζει την ανάγκη για ένα καθορισμένο, ασφαλές μέρος, μέσα στο οποίο μπορεί να επιτευχθεί η πρόσωπο με πρόσωπο συζήτηση για οτιδήποτε συμβαίνει. Ο Oldenburg (1991) υποστηρίζει ότι αυτό το «τρίτο μέρος» είναι το κλειδί για την κοινωνική δομή της κοινότητας, αφού βρίσκεται σε ουδέτερο έδαφος και εξυπηρετεί την επικοινωνία, την ελεύθερη έκφραση και την ανάδειξη της ανθρώπινης προσωπικότητας. Μέσα από τη συζήτηση του Habermas με άλλους θεωρητικούς, είναι εμφανές ότι το ιδανικό μέρος για επικοινωνία είναι αυτό όπου όλες οι φωνές μπορούν να ακουστούν με κάθε τρόπο, όπου μπορούν να διατυπωθούν επιχειρήματα, είναι ο χώρος, όπου νικητής από μία διαφωνία αναδεικνύεται αυτός με το καλύτερο επιχείρημα (Nielson, 1990).

Για τους Gajjala (2008), Ktotoski (2006) & Steinkuehler (2007), εικονικός κόσμος δεν σημαίνει ταυτόχρονα μη πραγματικός. Αντιμετωπίζουν τους συμμετέχοντες ως πραγματικά υποκείμενα, όπου οι λέξεις, οι δράσεις, οι σκέψεις τους αφορούν στην καθημερινότητά τους. Οι ίδιοι οι συμμετέχοντες μέσω των προσωπείων τους απεικονίζουν τον εαυτό τους, εκφράζουν την πραγματική τους συμπεριφορά και υποδύονται ρόλους που ίσως «κρύβουν» στην πραγματικότητα, γιατί δεν τους το επιτρέπουν οι συνθήκες. Πολλές ψυχολογικές θεωρίες υποστηρίζουν ότι τα άτομα καθημερινά αναλαμβάνουν ρόλους και φοράνε διαφορετικά προσωπεία. Σε κάθε «παράσταση» υποδύονται ένα διαφορετικό ρόλο, όπου το παρασκήνιο διαφέρει από το προσκήνιο. Έτσι, και στους εικονικούς κόσμους το προσωπείο αποτελεί το «υπερεγώ» και το «εκείνο» (ένστικτα και ορμές) των ατόμων τα οποία υιοθετούν στάσεις και συμπεριφορές, διατυπώνουν απόψεις, που διστάζουν να εκφράσουν στην αληθινή ζωή, ενώ τώρα το επιτρέπει η «κρυφή» τους ταυτότητα (Goffman, 2007).

Εκτός όμως από τις προσεγγίσεις που ενστερνίζονται οι ερευνητές, πρέπει να γίνει αναφορά στους κινδύνους και τα ρίσκα που αντιμετωπίζει η έρευνα ως διαδικασία, αλλά και το προϊόν της. Η δημοσίευση των δεδομένων μιας διαδικτυακής έρευνας συνήθως έχει άσχημες συνέπειες για τα υποκείμενα της έρευνας. Δημιουργείται η αίσθηση ότι υπάρχει έλλειψη σεβασμού στα προσωπικά δεδομένα και στην ιδιωτική τους ζωή. Άλλωστε, οι ίδιοι οι ερευνητές, αφού γίνουν μέλη της κοινότητας, αισθάνονται μία «ηθική δέσμευση» να την προστατέψουν. Ωστόσο, οι επιλογές τους καθορίζονται από τις διαφορετικές προτεραιότητες που θέτει ο καθένας. Η τάση προστατευτικότητας που δημιουργείται, σχετίζεται τόσο με τα μέλη της κοινότητας, δηλαδή με την παρουσίαση και δημοσίευση των αποτελεσμάτων, όσο και με τη διαδικασία συλλογής των δεδομένων αυτών. Αυτό συμβαίνει, για να διασφαλιστεί η ομαλή λειτουργία της κοινότητας και η μελλοντική πρόσβαση σε άλλους ερευνητές. Η συμμετοχική παρατήρηση, επομένως, δημιουργεί ερωτήματα στους ερευνητές για την αντιπροσωπευτικότητα, την ιδιωτικότητα και τις ευθύνες που έχουν απέναντι στους ερωτώμενους και στις αρχές της έρευνας.

Αξιοσημείωτο είναι ότι τα άτομα δημιουργούν έναν κοινό χώρο, μία ομάδα, την οποία προστατεύουν από κάθε είδους απειλή. Σημαντικό για έναν ερευνητή είναι η ικανότητά του να είναι δημοφιλής, γνωστός και αρεστός κάτοικος της κοινότητας και η ικανότητά του να «παίζει» σε προχωρημένο επίπεδο. Για παράδειγμα, σε παιχνίδια, όπως το Lineage, για να μπορεί κάποιος να προσεγγίσει πολλούς συμμετέχοντες, πρέπει να είναι στο επίπεδο 48 (ανώτερο επίπεδο 52), για να αποφύγει τον αποκλεισμό από τους συμμετέχοντες που είναι πιο πάνω. Είναι φανερό ότι, πέρα από τις ενδοπροσωπικές ικανότητες, απαιτούνται διαπροσωπικές δεξιότητες και αρκετός διαθέσιμος χρόνος για παιχνίδι. Εάν δεν αφιερώνει τον απαραίτητο για την κοινότητα χρόνο στο παιχνίδι, δεν θα μπορέσει να γίνει μέλος και συνεπώς να προσεγγίσει τα μέλη της (Steinkuehler, 2007). Παρόμοια, στο Second life, εκτός από το χρόνο, είναι απαραίτητη και η γνωριμία με το χώρο. Το φύλο δεν έχει τόση σημασία, όσο οι συνήθειες και το κοινωνικό «πράττειν». Ζητήματα, όπως το ύψος και η ημερομηνία γέννησης, γίνονται θέμα συζήτησης και, συνήθως, σοβαρός λόγος για να μη σε προσεγγίσει κανείς. Ο κάθε ερευνητής διαπραγματεύεται την εμπιστοσύνη και τον αλληλοσεβασμό, τα οποία κερδίζονται με την επίτευξη δεξιοτήτων και ικανοτήτων και με την έντονη δραστηριότητα στην πορεία του χρόνου.

Εξίσου βασικό εργαλείο για μία διαδικτυακή έρευνα είναι η γνωστοποίηση της έρευνας. Οποιαδήποτε έρευνα γίνει χωρίς τη συγκατάθεση των ερωτώμενων, από πολλούς ερευνητές θεωρείται αίτιο αποκοπής από τις

εικονικές κοινότητες και συνεπάγεται τη μη δυνατότητα πραγματοποίησης άλλων ερευνών (Krotoski, 2006). Γι' αυτούς που επιλέγουν την επίσημη οδό, τα συμβαλλόμενα μέρη υπογράφουν συμφωνία για τη γνωστοποίηση της πραγματοποίησης έρευνας. Αυτό είναι εφικτό με ποικίλους τρόπους: μέσω της κοινοποίησης σε όλους τους συμμετέχοντες σε μία ομάδα συζήτησης ότι υπάρχει ένας ερευνητής που παρατηρεί και αξιολογεί συμπεριφορές και αντιδράσεις ή παίρνοντας άδεια από τον ιστότοπο για τη χρήση σήμανσης, που δηλώνει ότι κάποιος παρακολουθεί τη συζήτηση, είτε μέσω της εταιρείας που αναλαμβάνει να το ανακοινώσει, είτε μέσω του προφίλ του ερευνητή, όπου αναγράφει λεπτομερώς την ιδιότητά του, είτε μέσω της δημιουργίας επίσημης ομάδας συζήτησης, την οποία ονομάζουν «ερευνητές» και συμμετέχουν όσοι επιθυμούν (Krotoski, 2006). Ένας άλλος τρόπος είναι η ανάρτηση ερωτηματολογίου με ανοιχτού ή κλειστού τύπου ερωτήσεις ή η ομαδική ή ατομική (αν πρόκειται για συνέντευξη) αποστολή του μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Συνεπώς, η ειλικρίνεια αποτελεί για πολλούς ένα από τα ισχυρότερα όπλα του ερευνητή.

Ωστόσο, αυτό δημιουργεί πολλές επιπτώσεις στην αξιοπιστία της έρευνας. Τα άτομα αλλάζουν στάση, συμπεριφορά και αντιλήψεις μέσα από τη φυσική ή συμβολική πίεση. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα πειράματα των Milgram και Asch, τα οποία έδειξαν πώς οι συνθήκες και οι παράγοντες μπορούν να κινητοποιήσουν το άτομο σε ανάλογη συμπεριφορά. Συνεπώς, η έρευνα οδηγείται σε λάθος συμπεράσματα. Επιπλέον, η λήψη συγκατάθεσης από όλους τους συμμετέχοντες καθίσταται δύσκολη, αν λάβει κανείς υπόψη την ταχύτητα αλλαγής των συζητήσεων και των ομάδων.

Άλλοι θεωρούν ότι μπορούν χωρίς τη συμφωνία των χρηστών να χρησιμοποιήσουν τις καταγραφές, τους διαλόγους, τα κείμενα, τις συνεντεύξεις, που έτσι κι αλλιώς κυκλοφορούν ελεύθερα και δημόσια στο Διαδίκτυο. Εξάλλου είναι γνωστό ότι, οτιδήποτε αποστέλλεται στο Διαδίκτυο (εικόνα, ηλεκτρονική αλληλογραφία, κείμενα κ.λπ.), ουσιαστικά τίθεται σε κοινή θέα (Kitchin, 2007. Eysenbach & Till, 2001). Κάποιοι άλλοι πιστεύουν ότι, εφόσον τα έγγραφα αυτά δεν είναι προσπελάσιμα σε ανθρώπους, αλλά αναλύονται μόνο από κατάλληλα λογισμικά, δεν τίθεται κάποιος ιδιαίτερος περιορισμός δεοντολογίας. Ως διαθέσιμη για έρευνα πληροφορία χαρακτηρίζεται οποιαδήποτε πληροφορία, η οποία είναι δημόσια και επίσημα καταχωρισμένη, που δεν απαιτεί κωδικό πρόσβασης και όρους χρήσης και το περιεχόμενό της δεν είναι ευαίσθητο (Bruckman, 2002. Svenigsson, 2004). Πιο συγκεκριμένα, επειδή το ζήτημα του «ευαίσθητου προσωπικού δεδομένου» είναι πολύπλοκο και απαιτεί βαθύτερη ανάλυση, σύμφωνα

με τους Eysenbach & Till (2001) ένας χώρος χαρακτηρίζεται δημόσιος ή ιδιωτικός, αν λάβουμε υπόψη τρία δεδομένα: αν απαιτείται κάποια διαδικασία εγγραφής ως μέλους, τον πραγματικό αριθμό χρηστών και την παρουσίαση των προδιαγραφών, για να είναι ιδιωτικός. Για παράδειγμα, το copyright απαιτεί τη λήψη ειδικής άδειας για την αναπαραγωγή ενός βίντεο ή μιας εικόνας.

Είναι εμφανές ότι το ζήτημα της ιδιωτικότητας χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, καθώς τα όρια μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας είναι θολά. Τα άτομα στα κοινωνικά δίκτυα τύπου Facebook, Myspace κ.λπ. μπαίνουν σε μία διαδικασία επαναπροσδιορισμού και επαναδόμησης της ταυτότητάς τους, γεγονός που με τη σειρά του περιπλέκει και επαναπροσδιορίζει τα όρια μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας πραγματικότητας. Αυτή η επικάλυψη δημόσιου και ιδιωτικού μπορεί να γίνει αντιληπτή ως κάτι «δημόσια ιδιωτικό», όπου κάποιο άτομο δημοσιεύει κάποια συμπεριφορά του φανερώοντας ταυτόχρονα και την πραγματική του ταυτότητα, ή «ιδιωτικά δημόσιο», όπου τα άτομα δημοσιεύουν μία συμπεριφορά χωρίς να αποκαλύψουν την ταυτότητά τους. Όμως και στις δύο περιπτώσεις δεν είναι ξεκάθαρο ποια είναι υπέρ της δημοσιότητας ή της ιδιωτικότητας. Το Διαδίκτυο, συνεπώς, κυρίως μέσω των κοινωνικών δικτύων, όπου τα άτομα διαμορφώνουν την προσωπική τους ταυτότητα και παρουσιάζουν αυτό που εκείνα επιλέγουν, διαφοροποιεί τον τρόπο διαχείρισης της ταυτότητας.

Τέλος, η ανεξάρτητη υποδομή και η διατήρηση της ανωνυμίας στο Διαδίκτυο περιπλέκει περισσότερο τα πράγματα. Παράγοντες, όπως το φύλο, η φυλή, η ηλικία, που σε μία έρευνα στο φυσικό κόσμο θεωρούνται εύκολα προσβάσιμα, στο Διαδίκτυο είναι αδύνατο να προσδιοριστούν. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει η δυνατότητα γενίκευσης των συμπερασμάτων τους. Επιπλέον, η ανωνυμία και η ψευδοπροσωπία δημιουργούν με τη σειρά τους ηθικά διλήμματα. Αρκετοί ερευνητές θεωρούν ότι, εφόσον αποκρύπτουν/παραλλάσσουν τα ονόματα ή ψευδώνυμα των χρηστών, δεν μπορεί να εγερθεί κάποια δεοντολογική αντίρρηση. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι όλες οι υπηρεσίες chat/email/blog κ.λπ. δηλώνουν ρητά στους όρους σύμβασης ότι ο πάροχος συλλέγει ανώνυμα στατιστικά στοιχεία ή οικειοποιείται την πνευματική ιδιοκτησία των κειμένων/εικόνων κ.λπ., που διακινεί. Για παράδειγμα, το Gmail χρησιμοποιεί τους εξής όρους σύμβασης:

Διατηρείτε τα πνευματικά δικαιώματα και κάθε άλλο δικαίωμα, το οποίο ήδη κατέχετε επί του Περιεχομένου, το οποίο υποβάλλετε, αποστέλλετε ή προβάλλετε στις ή μέσω των Υπηρεσιών. Με την υποβολή, αποστολή ή προβολή του περιεχομένου παρέχετε στην Google μία συνεχή, αμετάκλητη, πα-

γκόσμιας εμβέλειας, άνευ υποχρεώσεως καταβολής δικαιωμάτων, και μη αποκλειστική άδεια να αναπαράγει, προσαρμόζει, τροποποιεί, μεταφράζει, δημοσιεύει, εκτελεί ή προβάλλει δημοσίως και να διανέμει οποιοδήποτε Περιεχόμενο, το οποίο υποβάλλετε, αποστέλλετε ή προβάλλετε στις Υπηρεσίες, ή μέσω των Υπηρεσιών.

Μεγάλη συζήτηση σχετικά με τις πολιτικές αυτές έχει ανακύψει, εξαιτίας της πρόθεσης εταιρειών, όπως η Google, η Yahoo και η Microsoft, να μην απεμπολήσουν το δικαίωμά τους αυτό. Ένα άλλο παράδειγμα είναι αυτό της Google, η οποία, έναντι συναλλάγματος, αποκτά κάθε δικαίωμα διακίνησης ολόκληρων βιβλίων, που έχουν συγγραφικά δικαιώματα. Στο Project η Research Group (1993-1994), μετά από μακροχρόνιες διαβουλεύσεις συμφωνήθηκε ότι η συλλογή κοινωνικών δεδομένων από fora/chatrooms/κοινότητες, που δημοσιεύονται ανοιχτά, δεν απαιτεί τη συγκατάθεση των χρηστών. Συγκεκριμένα αποφασίστηκε ότι:

«Τα δημόσια δεδομένα και το περιεχόμενο που κυκλοφορεί στο Διαδίκτυο είναι αυτό ακριβώς: δημόσιο. Η ανάλυσή τους, εφόσον αποκρύπτονται οι ταυτότητες των χρηστών, δεν υπόκειται στους ίδιους περιορισμούς, όπως σε ανθρώπινα υποκείμενα. Είναι σαν να ζητούσαμε άδεια, για να αναλύσουμε γκράφιτι, επιτύμβιες στήλες ή δημοσιεύματα σε εφημερίδες. Τα δεδομένα στο Διαδίκτυο μπορεί να είναι προσωπικά, αλλά όχι ιδιωτικά». Τα περισσότερα δεδομένα του Διαδικτύου είναι ηθελημένες και ενσυνείδητες πράξεις επικοινωνίας, ηθελημένα αναρτημένα για δημόσια προσπέλαση. Οι χρήστες των Facebook, Flickr, YouTube και MySpace δεν αποτελούν αντικείμενο εκμετάλλευσης, αφού στην πραγματικότητα πρόκειται για συνειδητή επιλογή. Αντίθετα, είναι εξίσου σύμμαχοι στο «μοίρασμα» περιεχομένου, στην ανοιχτή συζήτηση και στην πρόσβαση στην πληροφορία.

Όσο όμως η ψηφιακή τεχνολογία σπάει τα σύνορα μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, δημιουργούνται νέες κοινωνικές συλλήψεις για τις παιδικές δραστηριότητες ως ξεχωριστό και προστατευόμενο όνομα χώρου (domain). Αν και τα παιδιά έχουν αποκλειστεί ολοκληρωτικά από τη συμμετοχή σε δραστηριότητες της δημόσιας σφαίρας –από το δικαίωμα ψήφου μέχρι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης– το Διαδίκτυο προσφέρει σε χρήστες όλων των ηλικιών δικαίωμα συμμετοχής σε δραστηριότητες όλων των ειδών. Περισσότερο από κάθε άλλη ομάδα ηλικιών, τα παιδιά και οι νέοι είναι πιο ευάλωτοι στα θετικά και αρνητικά του Διαδικτύου, καθώς είναι πιο συχνόι χρήστες όλων των εργαλείων επικοινωνίας (chat, MSN), των κοινωνικών δικτύων, των online παιχνιδιών και της διασποράς αρχείων.

Η συμμετοχή των παιδιών σε τέτοιου είδους δραστηριότητες έχει δημιουργήσει νέες προκλήσεις για την οικογένεια, την κυβέρνηση, την ακαδη-

μαϊκή κοινότητα και τους δημοσιογράφους. Η νεαρή τους ηλικία πολλές φορές δεν ενισχύει την ικανότητά τους να λαμβάνουν ορθές και υπεύθυνες αποφάσεις για το περιεχόμενο των ιστοσελίδων και των αλληλεπιδράσεων που επιλέγουν, ενώ δεν έχουν εξοπλιστεί με δεξιότητες και ικανότητες που να τους βοηθούν να διακρίνουν τα όρια μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής ζωής (Turrow, 2001). Τα παιδιά είναι επιρρεπή στην εξερεύνηση και ανακάλυψη νέων άγνωστων χώρων, με αποτέλεσμα να εκτίθενται εύκολα στους σκοτεινούς χώρους του Διαδικτύου. Καθημερινά εμπλέκονται σε πολύπλοκες σχέσεις, εκ των οποίων οι περισσότερες προκύπτουν «πίσω από τις οθόνες». Πολλές από αυτές τις ιστοσελίδες προσφέρουν στα παιδιά διαφορετικές μορφές ψυχαγωγίας, συμμετοχή σε εικονικές κοινότητες και πρόσβαση σε οποιαδήποτε πληροφορία τούς ενδιαφέρει, ενώ ταυτόχρονα λειτουργούν ως εργαλεία διαφήμισης και αγοράς (Seiter, 2004. Steeves & Kerr, 2005). Οι περισσότερες από τις πιο δημοφιλείς εμπορικές ιστοσελίδες για παιδιά λειτουργούν αφενός ως μορφές διαδραστικής διαφήμισης και αφετέρου ως μέσο για έρευνα αγοράς, αφού τα μεγάλα ποσοστά πρόσβασης στο Διαδίκτυο επιτρέπουν τη συλλογή και καταγραφή προσωπικών πληροφοριών, απόψεων και σκέψεων των παιδιών (Kapur, 1999. Montgomery, 2000. Steeves, 2006).

Μετά από δημόσιες συζητήσεις σχετικά με την ιδιωτικότητα των δικτυακών αυτών τόπων, σε κάποιες χώρες, όπως ο Καναδάς και οι ΗΠΑ, αποφασίστηκε η επιβολή περιορισμών στη συλλογή προσωπικών πληροφοριών (όνομα, διεύθυνση, ταχυδρομικός κώδικας κ.λπ.) από παιδιά. Παρόλα αυτά, η έρευνα αγοράς δεν έπαψε να υφίσταται και οι χαλαρές ηθικές αξίες οδηγούν σε αμφιβολίες των ερευνητών για τις πρακτικές που θα ακολουθήσουν στη διαδικτυακή έρευνα αγοράς (Kapur, 1999. Klein, 2000. Montgomery, 2000. Linn, 2004. Seiter, 2004. Rushkoff, 2006. Naim, 2006). Από σχετικές έρευνες και δημοσκοπήσεις, γνωστές ως «κουίζ προσωπικότητας», οι ιστοσελίδες στις οποίες έχουν πρόσβαση τα παιδιά, περιλαμβάνουν χαρακτηριστικά γνωρίσματα, που επιτρέπουν την επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων των παιδιών και τη δημιουργία βάσεων δεδομένων. Μέσα από αυτές δημιουργούν συγκεντρωτικά στοιχεία και καταλήγουν σε λεπτομερείς εκθέσεις, που αφορούν την «τάση της νεολαίας» (Ghung & Grimes, 2005) και δίνουν σημαντικά στοιχεία για την παραγωγή και προώθηση καταναλωτικών αγαθών. Αυτές οι πρακτικές δημιουργούν ερωτήματα για τους ηθικούς περιορισμούς και την προστασία της ιδιωτικότητας των παιδιών (Grimes & Shade, 2005).

Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος των ερευνών αυτών δεν δημοσιεύεται (Kline, 1993. Schor & Ford, 2007), ενώ μεγάλες εκθέσεις έρευνας αγο-

ράς, που ενίοτε είναι διαθέσιμες, δεν αναφέρουν πολλά για τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, γεγονός που δεν βοηθάει ιδιαίτερα το έργο άλλων ερευνητών και δε συμβάλλει στην ενδυνάμωση της έρευνας. Συνήθως οι πανεπιστημιακοί που επιχειρούν έρευνες αγοράς για τις καταναλωτικές προτιμήσεις των παιδιών δεν καταφέρνουν να έχουν σαφή αποτελέσματα εξαιτίας της έλλειψης πρόσβασης στην πληροφορία και της έλλειψης ανατροφοδότησης από παρόμοιες έρευνες (feedback). Έτσι, αναλώνονται σε ανάλυση των ήδη δημοσιευμένων αναλύσεων (Klein, 1993), συμμετέχουν σε συνέδρια και παίρνουν συνεντεύξεις από επαγγελματίες, για να αποσπάσουν εμπορικά μυστικά (Klein, 2000. Schor, 2004. Rushkoff, 2006). Με την ένταξη των νέων τεχνικών της διαδικτυακής έρευνας, δόθηκαν νέες δυνατότητες άμεσης παρατήρησης, επιτρέποντάς τους να έχουν πρόσβαση σε όλες τις δραστηριότητες online.

Παρόλα αυτά, ούτε από αυτό το πεδίο απουσιάζουν οι ηθικές προκλήσεις που αντιμετωπίζει ο ερευνητής, καθώς και οι δυσκολίες για την εξασφάλιση ηθικής και ξεκάθαρης έρευνας. Νέες έρευνες δείχνουν ότι τα μικρά παιδιά δεν μπορούν να κατανοήσουν το ηλεκτρονικό επιχειρείν (Shade et al., 2004) και δεν αντιλαμβάνονται πάντα τις επιπτώσεις της αποκάλυψης προσωπικών πληροφοριών στο Διαδίκτυο (Turow, 2001). Άλλες έρευνες συμπληρώνουν ότι τα παιδιά σπάνια διαβάζουν τους όρους σύμβασης μιας ιστοσελίδας (Sandvig, 2000. Turow, 2001), τους οποίους χαρακτηρίζουν πολλούς και βαρετούς (Burkell et al., 2007). Άλλωστε, είναι αμφίβολο αν μπορούν να κατανοήσουν την ορολογία και το περιεχόμενο των όρων (Furnham, 1996. Cram, Ng & Jhaveri, 1996).

Όσον αφορά στη γονική συναίνεση, δεν υπάρχει κάτι που να αποδεικνύει ότι οι γονείς είναι ενήμεροι για τις δραστηριότητες των παιδιών τους στο Διαδίκτυο, αλλά, ακόμη και αν είναι, δεν υπάρχει κάτι που να τους διαβεβαιώνει ότι τα προσωπικά στοιχεία του παιδιού τους χρησιμοποιούνται για έρευνα (Turow, 2001). Εκτός αυτού, δεν υπάρχουν στοιχεία, που να διαβεβαιώνουν τον ερευνητή ότι η συγκατάθεση δίνεται από τον «πραγματικό γονέα», καθώς, όπως υποστηρίζει ο Livingstone (2006), τα παιδιά δίνουν μεγάλη αξία στην ιδιωτική ζωή και συνήθως χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο για να δημιουργήσουν ιδιωτικούς χώρους και να βιώσουν εμπειρίες, που εν επιτρέπουν στους γονείς τους να θέσουν υπό τον έλεγχο τους. Άλλωστε, το αίσθημα ελέγχου και η ελευθερία έκφρασης δεν εκδηλώνονται υπό την επίβλεψη των ενηλίκων. Παραμένουν αναπάντητα ερωτήματα για το κατά πόσον οι γονείς και τα παιδιά ενημερώνονται πλήρως για τις ηθικές και νομικές λειτουργίες του Διαδικτύου.

Στην προσπάθεια να κατασκευαστούν κάποιες κατευθυντήριες γραμμές

για την προστασία των παιδιών, ορίστηκαν κάποια «πρέπει». Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτά, η συλλογή δεδομένων δεν πρέπει να χρησιμοποιείται στα μικρά παιδιά. Ωστόσο, δεν τέθηκαν κάποιοι συγκεκριμένοι νομικοί περιορισμοί. Για παράδειγμα, η Καναδική Επιχειρησιακή Ένωση δημιούργησε έναν κώδικα δεοντολογίας, ο οποίος αναφέρει: «οποιαδήποτε έρευνα έχει ως αντικείμενο παιδιά κάτω των 13 χρόνων και είναι αναγκαία η συλλογή προσωπικών δεδομένων, απαιτεί τη γονική συναίνεση».

Όσον αφορά στις ακαδημαϊκές έρευνες, οι ηθικές πρακτικές σχετίζονται άμεσα με το περιεχόμενο και τις πηγές της έρευνας. Σε αυτές τις έρευνες, τα κριτήρια είναι περισσότερο αυστηρά και περιεκτικά συγκριτικά με την έρευνα μιας επιχείρησης. Κατά την ακαδημαϊκή έρευνα, η ενημέρωση για την πραγματοποίηση έρευνας και η λήψη συγκατάθεσης, όταν πρόκειται για ανθρώπινα υποκείμενα, πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη λήψη ενημερωμένης συγκατάθεσης είναι η πλήρης ενημέρωση από τον ερευνητή για τις μεθόδους, τους σκοπούς της έρευνας, τον τύπο των δεδομένων, που συλλέγει, και τον τρόπο χρήσης τους. Μία δεύτερη χρήση των δεδομένων είναι επιτρεπτή μόνο όταν τα προσωπικά στοιχεία παραμένουν ανώνυμα. Επομένως, σε έρευνες που εμπλέκονται παιδιά, είναι απαραίτητη η συγκατάθεση των γονέων, ακόμη και των ιδίων των ατόμων, καθώς, επίσης, και πρόσθετες προφυλάξεις και ηθική ευαισθητοποίηση. Σύμφωνα με τις ηθικές κατευθυντήριες γραμμές της Ένωσης των Ερευνητών του Διαδικτύου, ο ερευνητής οφείλει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη του ότι, όσο πιο ευπαθής είναι η ομάδα που μελετάει, τόσο περισσότερο υποχρεούται να την προστατέψει (Ess & AoIR, 2002).

Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, οι περισσότερες έρευνες, που έχουν ως αντικείμενο μελέτης τον άνθρωπο, ακολουθούν την έκθεση Belmont, η οποία συντάχθηκε το 1979 από την Εθνική Επιτροπή για την Προστασία Ανθρωπίνων Θεμάτων της Βιοϊατρικής και της Συμπεριφοριστικής έρευνας. Αυτή η έκθεση αναδεικνύει τις βασικές ηθικές αρχές που πρέπει να διέπουν κάθε έρευνα σχετική με ανθρώπινα υποκείμενα. Δύο βασικές αρχές είναι ο σεβασμός και η προστασία. Όσον αφορά στο σεβασμό, τα άτομα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως αυτόνομα, που είναι ικανά να αποφασίζουν από μόνα τους για το αν θέλουν ή όχι να συμμετέχουν σε μία έρευνα. Αυτή η αρχή απευθύνεται μόνο σε έρευνες που έχουν να κάνουν με ανθρώπινα υποκείμενα. Επομένως, ένα ζήτημα που ανακύπτει είναι αν η έρευνά τους αφορά ανθρώπινα θέματα. Στο πλαίσιο αυτό καλούνται να απαντήσουν στα εξής ερωτήματα: 1. εάν υπάρχει κάποιο είδος αλληλεπίδρασης ή επέμβασης με ένα ζωντανό πρόσωπο εκτός από τον ερευνητή, 2. εάν θα χρησιμοποιηθούν στοιχεία ιδιωτικά, στοιχεία ή

πληροφορίες σε μορφή συνδύασιμη με το άτομο. Αν και αυτές οι οδηγίες μπορεί να αρκούν για την παραδοσιακή έρευνα, στη διαδικτυακή έρευνα δεν είναι τόσο εύκολα προσδιορίσιμες.

Αντίθετα, οι ερευνητές που ασχολούνται με το Διαδίκτυο διαφωνούν, όπως προαναφέρθηκε, για το βαθμό κατά τον οποίο ο κυβερνοχώρος είναι ένας δημόσιος ή ιδιωτικός χώρος, όπως και για το βαθμό κατά τον οποίο οι επικοινωνίες παρέχουν δημόσιες ή ιδιωτικές πληροφορίες (Waskul & Douglass, 1996. Frankel & Siang, 1999. Mann & Stewart, 2000). Αυτοί οι βασικοί προσδιορισμοί είναι σημαντικοί στο να γίνει κατανοητό αν η έρευνα αφορά ανθρώπινα θέματα. Σε μια προσπάθεια εύρεσης απαντήσεων, μελετήθηκαν κάποιες πτυχές. Οι προσωπικές αρχικές ιστοσελίδες, που δημοσιεύονται στον Παγκόσμιο Ιστό (WWW), δεν αποτελούν έρευνα ανθρώπινων θεμάτων υπό την παραδοσιακή έννοια, επειδή το περιεχόμενό τους δημοσιεύεται σκόπιμα σε ένα μεγάλο φόρουμ, το WWW. Εντούτοις, το ότι η μελέτη των αρχικών ιστοσελίδων δεν αποτελεί παραδοσιακά μελέτη ανθρώπινων θεμάτων, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι ερευνητές μπορούν να χρησιμοποιούν οποιαδήποτε πληροφορία αποβάλλοντας κάθε ευθύνη, διότι οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη ότι δημιουργήθηκαν από πραγματικούς ανθρώπους.

Ο King (1996) προσθέτει ότι οι πληροφορίες από μια οθόνη υπολογιστή είναι εύκολα καταγράψιμες. Είναι εύκολο για τους ερευνητές να μη δείξουν σεβασμό στους πραγματικούς ανθρώπους που βρίσκονται πίσω από τη μελέτη τους. Το πρόβλημα έγκειται στο ότι οι ερευνητές από τη φύση τους θεωρούν αυτό που μελετούν αντικείμενο και όχι υποκείμενο. Επίσης, δεν είναι εύκολο να προσωποποιήσουν τα υποκείμενα της έρευνάς τους, εφόσον πραγματικά δεν γνωρίζουν ποιοι κρύβονται από πίσω. Η τραγική ειρωνεία εδώ είναι ότι ο κυβερνοχώρος κατασκευάστηκε ως ο χώρος ελεύθερης έκφρασης και ειλικρίνειας, περισσότερο από τον κόσμο εκτός Διαδικτύου. Άρα, με αυτά τα δεδομένα, οι ερευνητές προσπαθούν να συμφιλιώσουν την αυθεντικότητα των προσωπικών σελίδων με την άυλη φύση τους. Μη ξέροντας τίποτα για τους συντάκτες τους, παραμένουν αποστασιοποιημένοι και γνωρίζουν μόνο όσα τους παρουσιάζουν, με αποτέλεσμα να προτιμούν να στηριχτούν στην αλήθεια, κοινοποιώντας το σκοπό τους, και λιγότερο στο βάρος της ευθύνης τους. Οι ερευνητές μάχονται για την αυθεντικότητα, αλλά αυτή τους η προσπάθεια δεν ενισχύεται επειδή δεν έχουν την ίδια δυνατότητα να διαβάσουν το περιβάλλον ή τις συμπεριφορές ενός προσώπου.

Η ανικανότητα των ερευνητών να ελέγξουν τα γεγονότα είναι ένας από τους πολλούς και διαφορετικούς λόγους που μπορεί να μη λάβουν υπόψη

τους τις ηθικές ευθύνες και δεσμεύσεις που απαιτεί η έρευνα. Όχι μόνο είναι δύσκολο να ελέγξουν την αυθεντικότητα μιας πληροφορίας, αλλά είναι επίσης δύσκολο, εάν όχι αδύνατο σε μερικές περιπτώσεις, να προσδιορίσουν την πραγματική ταυτότητα των συντακτών. Χωρίς γνώση αυτών των πληροφοριών, δεν μπορούν να οργανώσουν ένα συγκεκριμένο σχέδιο δράσης. Ωστόσο, καλούνται να επιλέξουν μία οδό για την πραγματοποίηση της έρευνάς τους.

Στο σημείο αυτό έρχεται η άλλη αρχή, σύμφωνα με την οποία ο ερευνητής συμπεριφέρεται ηθικά σε ένα άτομο, όχι μόνο δείχνοντας σεβασμό στις αποφάσεις και τις επιθυμίες του, αλλά προστατεύοντάς το από το «κακό» και κάνοντας προσπάθειες εξασφάλισης της ευημερίας του. Η αρχή αυτή ουσιαστικά προστατεύει τα υποκείμενα της έρευνας, δείχνοντας πώς θα χρησιμοποιήσουν τα δεδομένα, ώστε να μην έχουν επιπτώσεις στα άτομα (Waskul & Douglass, 1996). Οι ερευνητές πρέπει όχι μόνο να σέβονται τις αποφάσεις των ανθρώπων και να τις προστατεύουν από τη ζημιά, αλλά πρέπει, επίσης, να καταβάλλουν προσπάθειες, για να εξασφαλίζουν την προσωπική τους ευημερία.

Η τρίτη ηθική αρχή, που βρίσκεται στην έκθεση Belmont, είναι η «δικαιοσύνη». Τα ζητήματα τα σχετικά με την εφαρμογή της αρχής της δικαιοσύνης στη διαδικτυακή έρευνα προϋποθέτουν τον προσδιορισμό των κινδύνων και των οφελών της έρευνας, την ανωνυμία αυτών που συμμετέχουν, καθιστούν δε δύσκολη τη διανομή των ανταμοιβών (π.χ. μετρητά ή άλλα κίνητρα) (Frankel & Siang, 1999). Η «ψηφιακή διαίρεση», στην οποία η πρόσβαση στους υπολογιστές εξαρτάται από τους κοινωνικοοικονομικούς και περιβαλλοντικούς πόρους (Krumme, n.d.), είναι θέμα συζήτησης από τότε που εμφανίστηκε το Διαδίκτυο. Ίσως υποστηριχτεί ότι οι περισσότεροι άνθρωποι στις Ηνωμένες Πολιτείες έχουν πρόσβαση στο Διαδίκτυο στο σπίτι τους, στις βιβλιοθήκες και στα σχολεία (Martin, 2003). Εντούτοις, η ψηφιακή διαίρεση μπορεί να οριστεί καταλληλότερα ως «ψηφιακή ανισότητα», που αναφέρεται στη διαφορά μεταξύ εκείνων που έχουν πλήρη πρόσβαση και έχουν εκπαιδευτεί στις λειτουργίες του Διαδικτύου, και εκείνων που έχουν περιορισμένη πρόσβαση (Hargittai, 2003). Στην πραγματικότητα, πολλά άτομα στις ΗΠΑ, όπως οι παλαιότεροι ενήλικοι, δεν χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο. Η εκτίμηση της δικαιοσύνης επικαλείται τα ζητήματα του αποκλεισμού, καθώς επίσης και του συνυπολογισμού ενός ερευνητικού συμμετέχοντος. Αυτή η αρχή είναι σημαντική, αν πρόκειται να γενικευτούν τα συμπεράσματα μιας έρευνας.

Συμπερασματικά, είναι εμφανές πως η εφαρμογή του ηθικά σωστού δεν είναι πάντοτε εφικτή. Η απουσία λύσεων βοηθάει στη συνειδητοποίη-

ση της σύνθετης κατάστασης που τίθεται από τη διαδικτυακή έρευνα. Η χρησιμότητα του Διαδικτύου και ο αυξανόμενος αριθμός μελετών δικαιολογούν την αυξημένη ανάγκη για περισσότερο διάλογο και εύρεση λύσεων. Σε μία έρευνα, λοιπόν, στο Διαδίκτυο οι ερευνητές πρέπει να είναι ευαίσθητοι στη χρήση πληροφοριών, ιδιαίτερα αν η ομάδα που μελετούν είναι υψηλού κινδύνου. Οφείλουν να εξετάζουν κάθε φορά το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνται. Δηλαδή, να προσδιορίσουν αν πρόκειται για ιστολόγιο, δωμάτιο συζητήσεων κ.λπ. και να καθορίσουν εξίσου τη φύση της πληροφορίας. Επιπλέον, σημαντικό σε μία διαδικτυακή έρευνα είναι η ανωνυμία. Παρέχεται το πραγματικό όνομα; Πολλές έρευνες, για παράδειγμα, έχουν δείξει ότι πολλοί έφηβοι χρησιμοποιούν πραγματικά ονόματα, διευθύνσεις και ηλικίες (Stern, 2003). Ένα άλλο σημείο που πρέπει να προσέξουν είναι η επικαιρότητα μιας πληροφορίας. Συνήθως, οι αρχικές ιστοσελίδες ενημερώνονται συνεχώς, αλλά υπάρχουν και έγγραφα τα οποία είναι άθικτα για πολύ καιρό. Αυτό, βέβαια, δεν αποτελεί πρόβλημα, διότι η χρήση κατάλληλων συνδέσμων επιτρέπει τον καθορισμό της τελευταίας ενημέρωσης μίας ιστοσελίδας.

Συνοψίζοντας

Επειδή η διαδικτυακή επιστημονική έρευνα θα λαμβάνει ολοένα και μεγαλύτερες διαστάσεις, θα πρέπει να τεθούν υπό συζήτηση τα ακόλουθα δεοντολογικά ζητήματα:

- Ποια είναι τα όρια της έρευνας στο Διαδίκτυο και κατά πόσο πρέπει να υπάρχει γραπτή συναίνεση, τόσο στις περιπτώσεις των πειραμάτων και των δημοσκοπήσεων, όσο και κατά την παρατήρηση.
- Δεδομένου ότι στη διαδικτυακή έρευνα είναι δυνατό να συμμετέχουν άτομα από όλο τον κόσμο, οι ερευνητές πρέπει να είναι πολιτισμικά ενήμεροι και ευέλικτοι, επειδή η πολυπολιτισμική προσέγγιση αλλάζει άρδην τα μέχρι τώρα ευρήματα των παραδοσιακών ερευνών.
- Χρειάζεται αυξημένη ευαισθητοποίηση των ερευνητών στη μεταβαλλόμενη έννοια των εικονικών κοινοτήτων, στη σημασία της διαδικτυακής ταυτότητας του χρήστη, καθώς και στις πολλαπλές τεχνολογίες και τα μέσα, που χρησιμοποιούνται στο Διαδίκτυο.
- Πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η κουλτούρα των κοινωνικών μορφωμάτων που αναπτύσσονται στο Διαδίκτυο και οι κανόνες δεοντολογίας, που έχουν ήδη θεσπιστεί από τα μέλη τους.

- Οι χώρες και οι διεθνείς οργανισμοί οφείλουν να θεσπίσουν το αρμόζον νομικό πλαίσιο, το οποίο πρέπει να καταγγέλλει φαινόμενα λογοκρισίας.
- Οι ερευνητές πρέπει να συμφωνήσουν σχετικά με το τι θεωρείται δημόσιος και τι ιδιωτικός χώρος στο Διαδίκτυο. Ο κλασικός ορισμός που αναφέρει ότι στην έρευνα περιλαμβάνεται η αλληλεπίδραση ενός ερευνητή/φοιτητή με ένα αληθινό πρόσωπο, που δρα, κρίνει, αποφασίζει, είναι πλέον ανεπαρκής. Ήδη ρομπότ και εξειδικευμένες μηχανές αναζήτησης σαρώνουν την ηλεκτρονική αλληλογραφία και τους τόπους που επισκέφτηκε ο χρήστης, για να εκμεταλλευτούν –ουσιαστικά εν αγνοία του– δεδομένα για διαφημιστικούς (ή/και πολιτικούς) σκοπούς. Τα κινητά τηλέφωνα δίνουν ανάλογα γεωγραφικά στοιχεία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

4.1. Δειγματοληψία στο Διαδίκτυο

Το φλέγον ζήτημα, που τίθεται σχετικά με τη χορήγηση διαδικτυακών ερωτηματολογίων, είναι αυτό της δειγματοληψίας. Τις περισσότερες φορές οι ερευνητές αποστέλλουν σε πολλούς ιστοτόπους προσκλήσεις για συμπλήρωση του ερωτηματολογίου και κατόπιν περιμένουν μέσω της εθελοντικής προσφοράς να συγκεντρωθεί ο απαραίτητος αριθμός συμμετεχόντων, χωρίς να γίνεται προσπάθεια στατιστικής αιτιολόγησης των επιλεγέντων. Τελευταία, η μέθοδος των προσκλήσεων συμμετοχής βάσει δημογραφικών μεταβλητών έχει εξαπλωθεί. Οι ενδιαφερόμενοι καταθέτουν πληροφορίες για την ηλικία, το φύλο, το μορφωτικό και κοινωνικο-οικονομικό τους επίπεδο και έπειτα επιλέγονται για συμμετοχή σε ένα μόνο ερωτηματολόγιο. Ο ερευνητής που θα επιχειρήσει να εφαρμόσει τη συμβατική μέθοδο δειγματοληψίας, χωρίς να γνωρίζει ή να είναι βέβαιος για τον πληθυσμό, θα αντιμετωπίσει πολλές δυσχέρειες. Συνήθως η δειγματοληψία είναι στοχευμένη και απευθύνεται περισσότερο σε όσους έχουν απευθείας πρόσβαση στο Διαδίκτυο. Μερικές φορές απευθύνεται στους επισκέπτες συγκεκριμένων ιστοτόπων και η επιλογή είναι τυχαία, π.χ. κάθε πέμπτο χρήστη, όπως ακριβώς γίνεται στα exit polls. Άλλες φορές οι ερευνητές αποκτούν πρόσβαση σε λίστες χρηστών (που συνήθως νόμιμα ή και μη νόμιμα πωλούνται) και απευθύνουν πρόσκληση στον καθένα από αυτούς ή κατά ομάδες. Αν και αυτό διασφαλίζει ότι οι συμμετέχοντες δεν θα έχουν προβλήματα με τη δικτύωσή τους, εντούτοις δεν λύνει το θέμα της άρνησης συμμετοχής. Τέλος, ο ερευνητής μπορεί να χρησιμοποιήσει τη συμβατική τυχαία δειγματοληψία στον πληθυσμό, που τον ενδιαφέρει, διακινδυνεύοντας κάθε φορά υψηλά ποσοστά μη πρόσβασης των επιλεγέντων στο

Διαδίκτυο και άρνησης συμμετοχής. Θεωρητικώς, πάντως, αυτή είναι η μόνη μέθοδος, που διασφαλίζει τη γενίκευση, δεδομένου ότι οι ευρυζωνικές συνδέσεις έχουν εξαπλωθεί πολύ στις ανεπτυγμένες χώρες. Το βασικότερο πρόβλημα αυτής της μεθόδου εν ολίγοις είναι τα μεγάλα ποσοστά ασυμφωνίας μεταξύ του αρχικού πληθυσμού και του δείγματος. Πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι θα πρέπει να αναθεωρηθεί η έννοια της δειγματοληψίας και της γενίκευσης, όταν αναφερόμαστε στο Διαδίκτυο.

Παλαιότερα, ο πληθυσμός που είχε πρόσβαση στο Διαδίκτυο διέφερε όσον αφορά στα δημογραφικά χαρακτηριστικά, από το γενικό πληθυσμό. Οι ερευνητές πίστευαν πως, όσοι συμμετέχουν σε διαδικτυακές δημοσκοπήσεις και σε ερωτηματολόγια, ήταν περισσότερο συνειδητοποιημένα άτομα, με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο. Σήμερα, όμως, κανείς δεν μπορεί να αμφιβάλει ότι, με την εξάπλωση του facebook κ.λπ. και με την υψηλότερη διείσδυση του Διαδικτύου σε όλα τα νοικοκυριά και τις κινητές συσκευές, οι διαφορές αυτές έχουν εξομαλυνθεί. Το μεγαλύτερο πρόβλημα ίσως να βρίσκεται στα ερωτηματολόγια που συμπεριλαμβάνουν συμμετέχοντες με διαφορετικές εθνικότητες. Η πρόσβαση στο Διαδίκτυο αφορά κυρίως στις αναπτυγμένες χώρες και αποκλείει ένα τεράστιο κομμάτι του πληθυσμού. Η γεφύρωση του ψηφιακού χάσματος δεν αφορά μόνο στις ηλικίες, αλλά και στους πολιτισμούς. Μέχρις ότου ο «δικτυωμένος» και «μη δικτυωμένος» πληθυσμός εξισωθούν, οι έρευνες θα αντιμετωπίζουν πρόβλημα αξιοπιστίας και εγκυρότητας.¹ Αν συνυπολογίσουμε ότι στο Διαδίκτυο δεν υπάρχει ένα

1. Η πορεία της ευρυζωνικής αγοράς στην Ελλάδα κατά το Δ' τρίμηνο 2009. (Πηγή: EETT, *βάσει στοιχείων αδειοδοτημένων παρόχων και της Communication Committee, CoCom*). Ο αριθμός των ευρυζωνικών συνδέσεων στο τέλος του 2009 έφτασε τις 1.916.630 (διείσδυση 17,02% στον πληθυσμό), έναντι 1.794.295 (διείσδυση 15,94%) στο τέλος Σεπτεμβρίου 2009, παρουσιάζοντας αύξηση 6,8% κατά τη διάρκεια του τριμήνου. Σε απόλυτα μεγέθη, η αύξηση αυτή μεταφράζεται σε 122.335 νέες ευρυζωνικές συνδέσεις κατά τη διάρκεια του τριμήνου, έναντι 40.861 νέων συνδέσεων που σημειώθηκαν το προηγούμενο τρίμηνο. Τα στοιχεία αυτά καταδεικνύουν σημαντική μείωση του ρυθμού ευρυζωνικής ανάπτυξης, καθώς το Β' εξάμηνο 2009 οι ευρυζωνικές συνδέσεις αυξήθηκαν κατά 113.845 γραμμές έναντι 246.820 το Α' εξάμηνο 2009. Σύμφωνα με τα τελευταία στοιχεία της Cocom για την πορεία της ευρυζωνικότητας στην Ευρώπη στις 30/6/2009, η Ελλάδα κατά το διάστημα 30/6/2008 έως 30/6/2009 παρουσίασε την τέταρτη υψηλότερη αύξηση αριθμού ευρυζωνικών γραμμών ανά κάτοικο μεταξύ των 27 κρατών-μελών της ΕΕ. Κατά το 2009, η ευρυζωνική διείσδυση στην Ελλάδα αυξήθηκε κατά 3,62 μονάδες (από 13,4 σε 17,02) έναντι 4,3 μονάδων κατά το 2008. Η μείωση αυτή στην ετήσια ανάπτυξη οφείλεται αποκλειστικά στον χαμηλό ρυθμό ανάπτυξης που παρατηρείται κατά το Β' εξάμηνο 2009. Σημειώνεται ότι, παρά τον μειωμένο ρυθμό ανάπτυξης, η ευρυζωνική ανάπτυξη στην Ελλάδα κατά το 2009, μετρούμενη σε αύξηση ευρυζωνικών γραμμών ανά 100 κατοίκους, είναι υψηλότερη από τη μέση αντίστοιχη ανάπτυξη στην ΕΕ κατά το δωδεκάμηνο 7/2008-6/2009. Οι γραμμές Αδεσμοποίησης Πρόσβασης στον Τοπικό Βρόχο (ΑΠΤΒ), σημείωσαν νέα άνοδο, φθάνοντας τις 987.310 γραμμές στο τέλος του έτους. Η πλειονότητα των γραμμών αυτών χρησιμοποιή-

κεντρικό σύστημα καταγραφής των χρηστών και ότι ο καθένας τους διαθέτει πολλαπλές ηλεκτρονικές διευθύνσεις και εικονικές ταυτότητες, τότε το πρόβλημα καθίσταται περιπλοκότερο. Παρόλα αυτά, εταιρείες όπως η Google,

θηκε για την παροχή υπηρεσιών ευρυζωνικής πρόσβασης στο Διαδίκτυο. Σημειώνεται ότι τον Δεκέμβριο του 2009, το 41,5% των ευρυζωνικών γραμμών παρεχόταν μέσω ΑΠΤΒ. Οι γραμμές ΑΡΥΣ (χονδρικής) εξακολουθούν να μειώνονται, φθάνοντας το 2,7% του συνόλου των ευρυζωνικών γραμμών. Ο αριθμός των ενεργών συνδρομητών κινητών τηλεπικοινωνιών 3^{ης} γενιάς (3G), που κατά το τελευταίο τρίμηνο έκαναν χρήση υπηρεσιών δεδομένων 3G (πρόσβαση στο Internet, πρόσβαση σε περιεχόμενο Web/Internet, πρόσβαση σε περιεχόμενο Online Gaming κ.λπ.) έφθασε το Δεκέμβριο του 2009 τους 1.374.783 (διείσδυση στον πληθυσμό 12,21%), εκ των οποίων οι 225.325 κάνουν χρήση καρτών για πρόσβαση στο Internet από φορητούς υπολογιστές, μέσω δικτύων 3G. Σημειώνεται ότι οι γραμμές αυτές δεν λαμβάνονται υπόψη στον υπολογισμό της ευρυζωνικής διείσδυσης. Οι ευρυζωνικές συνδέσεις της χώρας στο τέλος του 2009 έφτασαν τις 1.916.630, σημειώνοντας αύξηση 27,2% σε σχέση με το Δεκέμβριο του 2008 και 88,3% σε σχέση με το Δεκέμβριο του 2007. Η ευρυζωνική διείσδυση στον πληθυσμό έφθασε το 17,02% έναντι 15,94% το Σεπτέμβριο του 2009. Σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία της εξαμηνιαίας Έκθεσης της CoCom (Communications Committee) για την πορεία της ευρυζωνικότητας στην Ευρώπη κατά το πρώτο εξάμηνο του 2009, η Ελλάδα κατατάσσεται 5^η από το τέλος όσον αφορά στην ευρυζωνική διείσδυση. Η θέση της Ελλάδας δεν βελτιώνεται μέχρι το τέλος 2009. Η αύξηση της ευρυζωνικής διείσδυσης κατά το 12μηνο 1-1/31-12-2009 ανήλθε σε 3,62% έναντι 4,3% την αντίστοιχη περίοδο 2008, παρουσιάζοντας σημαντική μείωση. Παρά, ωστόσο, την πτώση αυτή, η Ελλάδα αναμένεται να παραμείνει μία από τις ταχύτερα αναπτυσσόμενες ευρυζωνικές αγορές στην Ευρώπη, με ανάπτυξη σημαντικά υψηλότερη του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Το ποσοστό των γραμμών πρόσβασης ADSL μέσω ΑΡΥΣ (χονδρικής ή λιανικής), έφθασε το Δεκέμβριο του 2009 το 58% του συνόλου των γραμμών, έναντι 63,6% τον Δεκέμβριο του 2008. Παράλληλα, η πρόσβαση xDSL μέσω ΑΠΤΒ εξακολουθεί να αυξάνεται και έχει φτάσει το 41,5% των ευρυζωνικών γραμμών (έναντι 36% το Δεκέμβριο του 2008). Σε αντίθεση, ο αριθμός των γραμμών ΑΡΥΣ (bitstream) παρουσιάζει ταχεία συρρίκνωση, φτάνοντας στο τέλος του 2009 το 2,7% έναντι 6,3% στο τέλος του 2008. Η πρόσβαση μέσω λοιπών τεχνολογιών (όπως οπτικές ίνες, σταθερή ασύρματη πρόσβαση, δορυφορικές συνδέσεις και μισθωμένες γραμμές) εξακολουθεί να παραμένει σε χαμηλό επίπεδο με ποσοστό κάτω του 1%. Οι μεταβολές που σημειώθηκαν κατά το Δ' τρίμηνο 2009 ήταν αύξηση 10,5% για τις ευρυζωνικές γραμμές μέσω ΑΠΤΒ, μείωση κατά 11,7% για τις γραμμές ADSL των εναλλακτικών παρόχων μέσω bitstream και αύξηση κατά 5,3% για τις λιανικές γραμμές ADSL του ΟΤΕ. Οι γραμμές λοιπών τεχνολογιών παρουσίασαν οριακή αύξηση κατά 1,2%. Το σύνολο των ευρυζωνικών γραμμών αντιστοιχεί σε ταχύτητες (download) από 2 Mbps και πάνω. Το 36% των γραμμών αντιστοιχούν σε ταχύτητες άνω των 10 Mbps. Η μέση ταχύτητα των γραμμών ΑΡΥΣ (χονδρικής και λιανικής) αντιστοιχεί, σημείωσε νέα αύξηση, φθάνοντας περίπου τα 4400 Mbps. Η πρόσβαση ADSL μέσω ΑΠΤΒ παρουσίασε μικρή άνοδο ξεπερνώντας τις 987.000 γραμμές. Οι γραμμές ΑΠΤΒ πλήρους πρόσβασης (full access LLU) σημείωσαν μεγάλη αύξηση στο τέλος του ανωτέρω τριμήνου (περίπου 12,4%, έναντι 8% το Γ' τρίμηνο). Οι γραμμές μεριζόμενης πρόσβασης παρουσίασαν νέα πτώση (περίπου 6,3% έναντι 4% το Γ' τρίμηνο). Σημειώνεται ότι από το σύνολο των συνδέσεων μέσω γραμμών ΑΠΤΒ, το 20% περίπου των γραμμών ΑΠΤΒ πλήρους πρόσβασης (full access LLU), δεν χρησιμοποιείται για την παροχή ευρυζωνικών υπηρεσιών (π.χ. διατίθεται αποκλειστικά για την παροχή υπηρεσιών τηλεφωνίας) και, κατά συνέπεια, δεν συνυπολογίζεται στις ευρυζωνικές συνδέσεις.

οι οποίες συλλέγουν συστηματικά στοιχεία χρήσης του Διαδικτύου για τον καθένα, έχουν αποδείξει ότι στην πραγματικότητα η καταγραφή αυτή υφίσταται. Μερικοί ερευνητές επιλέγουν πολλαπλάσια δείγματα θεωρώντας ότι η μέθοδος αυτή θα εξαλείψει τις πηγές σφάλματος που προκύπτουν από τις άκυρες ηλεκτρονικές διευθύνσεις και από την άρνηση συμμετοχής.

Όσον αφορά στη δειγματοληψία, ακόμα και με τις παραδοσιακές μεθόδους η συγκέντρωση των απαντήσεων ήταν και παραμένει μια δύσκολη υπόθεση. Οι συμμετέχοντες μπορεί να απαντούν πλήρως σε κάθε ερωτηματολόγιο ή μερικώς (παρόλα αυτά το ολοκληρώνουν) ή μπορεί να εγκαταλείπουν για διάφορους λόγους. Υπολογίζεται ότι στα εκατό ερωτηματολόγια συμπληρώνονται ορθά μόνο τα είκοσι ή και λιγότερα. Αν και σε κάποιες έρευνες αναφέρονται ποσοστά συμπλήρωσης πάνω από 70%, αυτό οφείλεται στην ομοιογένεια και στην εξοικείωση της μελετώμενης ομάδας (π.χ. φοιτητές). Τα ποσοστά συμμετοχής αυξάνονται –όπως και το κόστος– εάν ο ερευνητής ανταμείψει τους υποψήφιους με διάφορους ενισχυτές. Επιπλέον, η συμμετοχή εξαρτάται από τη φύση και τη θεματική του ερωτηματολογίου. Για παράδειγμα, κλίμακες προσωπικότητας και ψυχολογικών χαρακτηριστικών συμπληρώνονται προθυμότερα από ό,τι τεχνικά ερωτηματολόγια. Συνήθως, ο συμμετέχων δεν μπορεί να έχει μια συνολική εικόνα του ερωτηματολογίου εξαρχής (μέγεθος, τύπος ερωτήσεων, πολυπλοκότητα κ.λπ.), γεγονός που τον αποτρέπει από τη συμπλήρωσή του. Όσο και αν ακούγεται παράξενο, το μέγεθος του ερωτηματολογίου δεν φαίνεται να επηρεάζει σημαντικά την πιθανότητα ολοκλήρωσής του. Ακόμα και η παροχή ενισχυτών αποτελεί επιπρόσθετη πηγή σφάλματος, γιατί οι χρήστες, ενδεχομένως, να συμμετέχουν όχι γιατί τους ενδιαφέρει το θέμα, αλλά για να κερδίσουν κάτι. Επίσης, η συνηθισμένη τεχνική να ζητούνται τα δημογραφικά στοιχεία στο τέλος του ερωτηματολογίου πολλές φορές εξοργίζει τους χρήστες, οι οποίοι μπορεί να εγκαταλείψουν την προσπάθεια στο τέλος.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι ο τρόπος προσέγγισης των υποψηφίων χρηστών, οι υπομνήσεις συμπλήρωσης, η ξεχωριστή συνοδευτική επιστολή, η παροχή πραγματικών εκτιμήσεων σχετικά με τον χρόνο που θα δαπανηθεί για τη συμπλήρωση, το γραφικό περιβάλλον κ.λπ. είναι παράγοντες που επηρεάζουν την επιτυχία. Οι έρευνες δείχνουν ότι η περιπλοκότητα, όπως η χρήση μυστικών κωδικών, η μη κατάλληλη γλώσσα και η πλημμελής κατηγοριοποίηση των ερωτήσεων, έχουν αρνητικές συνέπειες. Επειδή το Διαδίκτυο είναι ένα επισφαλές μέρος και δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις των χρηστών που έχουν εξαπατηθεί, είναι καλύτερο οι ερευνητές να μην επιμένουν σε λεπτομερή καταγραφή των δημο-

γραφικών χαρακτηριστικών, αλλά να χρησιμοποιούν κατηγορίες εύρους (π.χ. ηλικία 15-20 ετών κ.λπ.), οι οποίες όμως δεν πρέπει να περιέχουν επικαλύψεις. Για τον λόγο αυτό, είναι απαραίτητη η διανομή πιλοτικών ερωτηματολογίων πριν την οριστικοποίηση. Εξάλλου, αυτό βοηθά στην αναδιατύπωση των σκοπών της έρευνας, στην επανεξέταση των ερευνητικών ερωτημάτων και τον αναστοχασμό. Κάθε ερώτηση ή κλίμακα ακόμα και η σειρά παρουσίασης των ερωτήσεων πρέπει να επανελέγχεται. Το ίδιο ισχύει για την ορολογία και τη φραστική διατύπωση. Όσα ισχύουν στην παραδοσιακή έρευνα για τη διασφάλιση της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας, πρέπει να εφαρμόζονται και στα διαδικτυακά ερωτηματολόγια. Η πιλοτική έρευνα αφαιρεί την πιθανότητα κατευθυντικών ερωτήσεων, τις άσκοπες επαναλήψεις, την αστοχία στη μορφή του ερωτηματολογίου και βοηθά τον ερευνητή να συγκεκριμενοποιήσει τα κίνητρα που πρέπει να δώσει. Ταυτόχρονα τον βοηθά να εκτιμήσει τον χρόνο συμπλήρωσης, την ευκολία πλοήγησης και πρόσβασης στο ερωτηματολόγιο και τις αναλυτικές οδηγίες που πρέπει να δοθούν. Στην αρχή του ερωτηματολογίου πρέπει πάντα να αναφέρεται η ιδιότητα του ερευνητή, το γνωστικό του αντικείμενο και ο φορέας που το διεξάγει.

Δεδομένης της εξάπλωσης των διαδικτυακών ερευνών, θα πρέπει να υπάρξει συναίνεση στα άμπολλα ζητήματα που αναλύονται. Καθηλώσεις και εμμονές σε παραδοσιακά σχήματα, μεθοδολογίες και συνήθειες σ' ένα εικονικό περιβάλλον, όπου και η ίδια η πραγματικότητα επαναπροσδιορίζεται, μόνο άσκοπες καθυστερήσεις θα φέρουν. Στην ψυχολογική και κοινωνική έρευνα το Διαδίκτυο θα έχει τον ίδιο αντίκτυπο με αυτόν που επέφερε η θεωρία της σχετικότητας στις θετικές επιστήμες.

4.2. Διαδικτυακά ερωτηματολόγια

Η χρήση των ηλεκτρονικών ερωτηματολογίων, ειδικά στις περιπτώσεις που ο ερωτώμενος δεν έχει καμία ευκαιρία αλληλεπίδρασης με τον ερευνητή, μπορεί να οδηγήσει σε μια άλλη πηγή σφάλματος, που οφείλεται στη μη κατανόηση ή διαστρέβλωση των οδηγιών. Πραγματικά, παρά τον αρχικό ενθουσιασμό ότι το Διαδίκτυο θα αποτελούσε πανάκεια για τη συγκέντρωση μεγάλου και αντιπροσωπευτικού δείγματος με μικρό κόστος και λιγότερο χρονοβόρες διαδικασίες, πολλές έρευνες επισημαίνουν ότι ο μεγάλος αριθμός αναπάντητων ερωτηματολογίων διακυβεύει την εγκυρότητα και αξιοπιστία τους. Μέχρι σήμερα, τα ηλεκτρονικά ερωτηματολόγια

στέλνονταν ως επισυνάψεις ηλεκτρονικής αλληλογραφίας ή ως σύνδεσμοι, που οδηγούσαν στον ιστότοπο που είχε σχεδιάσει ο ερευνητής για την περίπτωση αυτή. Για να αντισταθμίσουν τους παραπάνω κινδύνους, αρκετοί προτείνουν τη χρήση μιας μεικτής μεθόδου, κατά την οποία τα δεδομένα αντλούνται παράλληλα, τόσο με τη χρήση ηλεκτρονικών μέσων, όσο και με την επιστράτευση παραδοσιακών μεθόδων (π.χ. τηλεφωνικά, με ταχυδρομική αποστολή κ.λπ.). Φυσικά, υπάρχουν ενστάσεις, ειδικά όσον αφορά στο συνδυασμό μεθόδων που θα επιλεγούν και κυρίως αντινομίες που εγείρονται για τη διασφάλιση της προϋπόθεσης ότι όλα τα δεδομένα πρέπει να προέρχονται από τον ίδιο πληθυσμό, ανεξάρτητα από τον τρόπο συλλογής τους. Ακόμα, και η σειρά χορήγησης μπορεί να επηρεάσει το αποτέλεσμα: τα ερωτηματολόγια που δίνονται πρώτα (είτε ηλεκτρονικά είτε συμβατικά), συνήθως έχουν περισσότερες πιθανότητες να επιλεγούν. Τέλος, ελλοχεύει πάντοτε ο κίνδυνος κάποιος εκ των ερωτώμενων να απαντήσει και ηλεκτρονικά και ταχυδρομικά. Ο ερευνητής δεν πρέπει να αντιμετωπίσει τις απαντήσεις, που θα συλλέξει, ως ενιαίες, αλλά, αντίθετα, οφείλει να τις διαχειριστεί, σαν να προέρχονται από ανεξάρτητα δείγματα και έπειτα να προχωρήσει στην ενοποίηση και στην προσέγγιση της αλήθειας. Οι δύο μέθοδοι δεν συγκρούονται, αλλά αλληλοσυμπληρώνονται.

Γενικότερα, η χρήση ερωτηματολογίων αυτή καθαυτήν δεν είναι η εγκυρότερη μέθοδος, εφόσον, συνήθως, αποτυπώνει γεγονότα που συντελέστηκαν στο παρελθόν –άρα παρεμβαίνει πάντα η μνημονική ικανότητα– στάσεις που δεν διαθέτουν κεντρικότητα –άρα δεν μπορούν να επαληθευτούν εμπειρικά και λάθη απόδοσης– (υπερεκτίμηση, υποτίμηση γεγονότων). (Schwarz 1999. Comscore 2001).

Οι Sudweek & Smoff (1987) θεωρούν ότι μόνο η χρήση πολλών μεθόδων παράλληλα (πείραμα, ερωτηματολόγιο, παρατήρηση, συνέντευξη) μπορεί να άρει τις ανεπάρκειες των οργάνων μέτρησης, γεγονός όμως, που αυξάνει το κόστος σε πόρους και χρόνο. Όπως προαναφέρθηκε, η ηλεκτρονική αλληλογραφία και η παραπομπή σε ειδικά σχεδιασμένους ιστότοπους, μπορούν να αποτελέσουν έναν εξίσου καλό τρόπο με τον παραδοσιακό για την καταγραφή στάσεων, απόψεων, γεγονότων. Επειδή το mail αποτελεί σύγχρονη μορφή επικοινωνίας και λίγο διαφέρει το επισυναπτόμενο ερωτηματολόγιο από ένα τυπωμένο, η διαχείριση των δεδομένων που προκύπτουν, πρέπει να γίνει πρώτα διά χειρός, γεγονός που δεν ισχύει στην περίπτωση της ιστοσελίδας, όπου τα δεδομένα διοχετεύονται αυτόματα στο στατιστικό επεξεργαστή (αυτό είναι εφικτό με τη χρήση τεχνολογιών HTML ή SQL κ.λπ.). Ο συμμετέχων, όμως, μπορεί να εκφράσει τυχόν απορίες και να ζητήσει διασαφήσεις μέσω ηλεκτρονικής αλληλογραφίας.

Τα ηλεκτρονικά ερωτηματολόγια πρέπει να είναι κατά τέτοιο τρόπο σχεδιασμένα, ώστε να υποστηρίζουν όλους τους φυλλομετρητές, να αποκλείουν πολλαπλές καταθέσεις απαντήσεων από τον ίδιο ερωτώμενο, να δίνουν τη δυνατότητα αποθήκευσης των απαντήσεων του ερωτώμενου (ειδικά εάν οι ερωτήσεις είναι πάνω από 30), να διασφαλίζουν τη συνέχεια, όποτε επιθυμεί ο χρήστης, να καταγράφουν ποιοτικά και ποσοτικά δεδομένα και να ενθαρρύνουν την ανατροφοδότηση. Η τεχνολογία της ηλεκτρονικής αλληλογραφίας επιτρέπει στον ερευνητή να διαπιστώσει αν το επισυναπτόμενο ερωτηματολόγιο ανοίχτηκε, διαβάστηκε (όχι κατανοήθηκε), απορρίφθηκε, πόσος χρόνος αφιερώθηκε σε αυτό κ.λπ. Ωστόσο ο ερευνητής δεν μπορεί να έχει κανένα στοιχείο για το πώς το ερωτηματολόγιο παρουσιάστηκε στο συμμετέχοντα ή αν ο ίδιος μπόρεσε να χειριστεί τον επεξεργαστή κειμένου, ώστε να σημειώσει σωστά τις απαντήσεις του. Η τεχνολογία σήμερα προσφέρει στον ερευνητή τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει κουμπιά, συρόμενα μενού, πίνακες επιλογής, χρώματα μέσω αυτοματοποιημένων διαδικασιών. Η παράλληλη χρήση ανοιχτών ερωτήσεων πολλές φορές (ειδικά εάν αυτές αποκτούν απλές απαντήσεις) παρέχει πλούτο πληροφοριών και ενδυναμώνει το ερωτηματολόγιο.

Σε αντίθεση με την αποστολή μέσω ηλεκτρονικής αλληλογραφίας, τα ερωτηματολόγια που συμπληρώνονται on line ελέγχουν τη σειρά παρουσίας των ερωτήσεων (και διαθέτουν λογική ταξινόμηση), παρέχουν στο τέλος αυτόματη ανατροφοδότηση, αποθαρρύνουν την τροποποίηση των ερωτήσεων από τον συμμετέχοντα, ελέγχουν και δεν διασφαλίζουν την απάντηση όλων των υποχρεωτικών ερωτήσεων (αλλιώς ο χρήστης δεν μπορεί να προχωρήσει στην επόμενη σελίδα), αξιοποιούν σύνθετες τεχνολογίες (π.χ. flash), δεν απαιτούν εξοικείωση του χρήστη με κάποιο λογισμικό και παρουσιάζουν τα αποτελέσματα άμεσα στον ερευνητή και στον ερωτώμενο.

Η ευελιξία που παρέχει το Διαδίκτυο στη χορήγηση ερωτηματολογίων ενθουσίασε τους ερευνητές, μερικοί από τους οποίους στην προσπάθειά τους να διασφαλίσουν τη συμμετοχή έστειλαν σωρεία email, γεγονός, βέβαια, που θεωρείται ανεπιθύμητη αλληλογραφία και παραβίαση της ιδιωτικότητας. Άλλοι πάλι εστράφησαν στις εικονικές κοινότητες και τα ομαδικά διαδικτυακά παιχνίδια, για να συλλέξουν ταυτόχρονα από πολλούς χρήστες δεδομένα, τα οποία, εξαιτίας της ιδιομορφίας των κοινοτήτων αυτών και της ανωνυμίας, ήταν ανεξάρτητα από δημογραφικά χαρακτηριστικά, αγνοώντας έτσι ότι πολλά τέτοια διαδικτυακά κοινωνικά μορφώματα παρείχαν συναισθηματική κάλυψη και αλληλεπίδραση στους χρήστες και η διοχέτευση ερωτηματολογίων αντιμετωιζόταν ως εισβολή και εναντίωση στην ίδια την κουλτούρα των ομάδων.

Οι Cho & Larose (1999) προτείνουν στους ερευνητές να στέλνουν στους υποψήφιους συμμετέχοντες ξεχωριστή πρόσκληση, να διασφαλίζουν εγγράφως τη συναίνεσή τους, να παρέχουν ανταλλάγματα για τη συμμετοχή (ηλεκτρονικές αμοιβές), να διαφυλάττουν το απόρρητο των ηλεκτρονικών διευθύνσεων των παραληπτών, να αντιμετωπίζουν τα ψευδώνυμά τους, όπως τα πραγματικά ονόματα, να μη χρησιμοποιούν cookies, να παρέχουν τα πλήρη στοιχεία του ερευνητή ή του ερευνητικού κέντρου, να χρησιμοποιούν έγκυρα domain names και ηλεκτρονικές διευθύνσεις, να μην παρέχουν τις συλλεγείσες πληροφορίες σε τρίτους, να εξασφαλίζουν τη συναίνεση των διαμεσολαβητών (προκειμένου για κοινότητες) και να γνωστοποιούν στους συμμετέχοντες τα ευρήματα της έρευνας.

4.3. Νατουραλιστική παρατήρηση και εικονικές κοινότητες – Η περίπτωση του Facebook στην Ελλάδα

Τα γνωστά προβλήματα που ανακύπτουν κατά την έρευνα πεδίου ισχύουν και στη νατουραλιστική παρατήρηση των εικονικών κοινοτήτων. Για την ακρίβεια, ο κίνδυνος τροποποίησης της συμπεριφοράς των χρηστών, εφόσον γνωρίζουν ότι κάποιος καταγράφει τα δρώμενα ή τους έχει καταστήσει υποκείμενα μελέτης, είναι μεγάλος. Παράλληλα, ο ερευνητής που θα θελήσει μέσω συμμετοχικής παρατήρησης να γίνει μέλος της κοινότητας την οποία παρατηρεί, έχει να αντιμετωπίσει την περίπτωση της ασυνείδητης και ακούσιας ενσωμάτωσής του σε αυτή και την απομάκρυνση από τους αντικειμενικούς στόχους της έρευνας.

Φυσικά, οι εικονικές κοινότητες προσφέρουν ένα μεγάλο πλεονέκτημα: ο ερευνητής μπορεί να καταγράψει με πολλούς τρόπους τις συμπεριφορές των χρηστών, χωρίς οι ίδιοι να το γνωρίζουν. Μάλιστα, το Διαδίκτυο παρέχει όλες τις ευκαιρίες και τα μέσα, με αποτέλεσμα οι διαδικτυακές έρευνες να είναι ασύγκριτα πιο οικονομικές σε σύγκριση με αυτές στην πραγματική ζωή. Παρόλα αυτά, γεννώνται ιδιότυπα δεοντολογικά ζητήματα.

Μια απλή καταγραφή των στάσεων των Ελλήνων χρηστών του Facebook μέσω παρακολούθησης περίπου 1500 προφίλ και ανάλυσης περιεχομένου σε αντίστοιχα forum συζητήσεων κατέληξε στα ακόλουθα συμπεράσματα:

- Τα κορίτσια καταλαμβάνουν ακραίες θέσεις, δηλαδή ή χρησιμοποιούν το Facebook πολλές ώρες ή είναι περιστασιακοί χρήστες. Τα αγόρια εμφανίζονται πιο ευνοϊκά διακείμενα απέναντι στην κοινω-

νική δικτύωση από ό,τι τα κορίτσια και είναι περισσότερο εξαρτημένα από τη χρήση του Facebook.

- Οι πολύωροι χρήστες του Facebook έχουν συνήθως γονείς που είναι απόφοιτοι της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο γνώσεων των γονέων σχετικά με τον Η/Υ, τόσο περισσότερο ασχολούνται τα παιδιά τους με το Διαδίκτυο και την κοινωνική δικτύωση μέσω Η/Υ.
- Οι πολύωροι χρήστες του Facebook έχουν χαμηλή συμμετοχή σε δημιουργικές δραστηριότητες κατά τον ελεύθερο χρόνο τους.
- Οι περιστασιακοί χρήστες του Facebook στην πλειονότητά τους ασχολούνται με τους φίλους τους, ενώ όσοι επενδύουν πολύ χρόνο είναι κατά κύριο λόγο μοναχικοί χρήστες.
- Πολλοί θεώρησαν ότι η ηλεκτρονική κοινωνική δικτύωση είναι ο βολικότερος τρόπος επικοινωνίας, που θα αντικαταστήσει το email και τις πιο συμβατικές μορφές διάδρασης. Κανόνιζαν τα ραντεβού τους μέσω του Facebook αντί να τηλεφωνήσουν, συζητούσαν γι' αυτό με τους φίλους τους και χρησιμοποιούσαν την ηλεκτρονική ιδιόλεκτο (αργκώ).
- Πολλοί χρήστες δήλωσαν ότι αυτό που τους συναρπάζει στο Facebook είναι ότι γνωρίζουν άτομα που μοιράζονται τα ίδια ενδιαφέροντα, ότι έχουν πρόσβαση σε πληροφορίες που τους ενδιαφέρουν, ακόμη και ότι συγκροτούν ομάδες μελέτης για τις εξετάσεις.
- Η ευχαρίστηση που προέρχεται από την ενασχόληση με το Facebook και η φυγή από το διάβασμα είναι οι βασικότεροι λόγοι ενασχόλησης με αυτό (στους μαθητές Λυκείου). Το Facebook δεν είναι πια εργαλείο, αλλά εναλλακτικός τρόπος ζωής.
- Οι περισσότεροι δήλωσαν ότι, μέσω της εφαρμογής αυτής, κατάφεραν να επανασυνδεθούν με άτομα ή φίλους που είχαν χάσει εδώ και καιρό.
- Οι περισσότεροι χρήστες έχουν κουραστεί πλέον με το πλήθος των εφαρμογών του Facebook, με τις άπειρες προσκλήσεις σε quiz και test χαμηλού επιπέδου.
- Το κυριότερο χαρακτηριστικό του Facebook, που τους προσέλκυσε εξ αρχής, ήταν η απλότητα των λειτουργιών του και η δυνατότητα επιλογής των εφαρμογών με τις οποίες θα πλαισιώναν το προφίλ τους.
- Αρκετοί χρήστες είχαν κουραστεί από το «φακέλωμα» μέσω Facebook, διά του οποίου ο καθένας γνώριζε και μετέδιδε ποια η ψυχική διάθεση του χρήστη, τι έκανε όλες τις χρονικές στιγμές κ.λπ. Οι περισσότεροι από αυτούς πιστεύουν ότι η μόδα του Facebook θα

περάσει και θα αντικατασταθεί με κάτι πολύ πιο ενδιαφέρον, επειδή ξεπέρασε το μέτρο. Το Διαδίκτυο έχει κανόνες αυτορρύθμισης.

- Πολλοί άνοιξαν λογαριασμό στο Facebook, επειδή είναι μόδα.
- Οι περισσότεροι κατηγορούν το Facebook ότι προάγει τις επιφανειακές αόριστες σχέσεις και ότι δεν μπορούν να βρουν πραγματική στήριξη μέσω αυτού. Παρόλα αυτά, αναγνώρισαν ότι αποτελεί υποκατάστατο για όσους δεν τα καταφέρνουν στις πραγματικές σχέσεις ή έχουν περιορισμένο χρόνο γι' αυτές.
- Οι χρήστες με μεγαλύτερη εξάρτηση από το Facebook παρουσίαζαν την ίδια νοσηρή σχέση και με τα ηλεκτρονικά παιχνίδια και τον υπολογιστή γενικότερα.
- Οι περισσότεροι χρήστες του Facebook δεν κατάλαβαν την εξάρτηση από αυτό μέχρι που κατέληξαν να αναλώνουν πολλές ώρες ασχολούμενοι με τις εφαρμογές του και σκέφτονταν γι' αυτό ακόμη και όταν έκλειναν τον υπολογιστή.
- Το Facebook παρέχει το προσωπείο της αυτοεκτίμησης. Μέσα από αυτό, πολλοί αρθρώνουν συναισθήματα που δεν θα τολμούσαν να εκφράσουν στην πραγματική ζωή. Το ένστικτο και το συναίσθημα απελευθερώνονται. Αρκετοί χρήστες διατηρούσαν παραπάνω από δύο λογαριασμούς στο Facebook, με διαφορετικά χαρακτηριστικά κάθε φορά.
- Το γλωσσικό επίπεδο των χρηστών του Facebook πολλές φορές κατακυλάει σε ύβρεις και χυδαιολογίες, ενώ η ελληνική ορθογραφία παραχαράσσεται. Η γλώσσα είναι ένα συνονθύλευμα αγγλικών συντημήσεων και ελληνικών. Συχνή είναι η χρήση emoticons, που όμως γίνονται δύσκολα στην αποκρυπτογράφησή τους και δυσχεραίνουν τη φόρτωση της σελίδας.
- Το Facebook αποτελεί μέσο επικοινωνίας, ειδικά για νέους επαρχιακών πόλεων, που δεν έχουν πολλές ευκαιρίες να γνωρίσουν όσους θα επιθυμούσαν. Παράλληλα, προσφέρει τη δυνατότητα είτε για ιδιωτική συνομιλία είτε για μαζική συζήτηση.
- Σε χρήστες μικρότερης ηλικίας αναπτύσσεται ανταγωνισμός για το ποιος θα προσελκύσει περισσότερους φίλους, κυρίως του αντιθέτου φύλου.
- Οι γυναίκες χρήστες προβάλλουν τις περισσότερες φορές ένα μυστηριώδη εαυτό, που περιμένει να ανακαλυφθεί από κάποιο χρήστη με έξοχα προσόντα, γρήγορο στη γραφή και με καλές «ατάκες». Οι φωτογραφίες που τοποθετούν στο προφίλ τους είναι προκλητικές μερικές φορές ή παρμένες από τον κόσμο των κινουμένων σχεδίων.

- Οι άντρες χρήστες συνήθως επαίρονται για τα σωματικά τους προσόντα και για τον «τσαμπουκά» που μπορούν να επιδείξουν.
- Οι περισσότεροι χρήστες δεν ενοχλούνται που το Facebook βρίθει διαφημίσεων και πολλές φορές παίρνει πολιτική διάσταση ερήμην τους.

Λόγοι χρήσης του Facebook	Για φιλικές γνωριμίες	Για ερωτική σχέση	Για εύρεση σεξουαλικού συντρόφου	Για επικοινωνία	Σύνολο
Άνδρες	31,0%	13,9%	4,1%	50,0%	100,0%
Γυναίκες	40,0%	9,1%	3,6%	47,3%	100,0%

Προτίμηση στις πραγματικές γνωριμίες		Προτίμηση στις διαδικτυακές γνωριμίες	
Άνδρες	83,3%	Άνδρες	16,7%
Γυναίκες	84,5%	Γυναίκες	15,5%

Ενδιαφέροντα χρηστών Facebook	καλαθοσφαίριση	ποδόσφαιρο	γυμναστήριο	καφετέριες-μπαρ	μουσική	διάβασμα	sex
Άνδρες χρήστες Facebook	9,4%	21,2%	25,9%	36,5%	57,0%	1,2%	1,2%
Γυναίκες χρήστες Facebook	1,0%	2,1%	11,3%	79,4%	3,1%	3,1%	0,0%

Χρήση του Facebook και κίνδυνοι	Το Facebook είναι ακίνδυνο	Η χρήση του Facebook εγκυμονεί κινδύνους
15-25 ετών	23,2%	76,8%
26-36 ετών	43,4%	56,6%
37-47 ετών	25,0%	75,0%

Σεξουαλική Προτίμηση Χρηστών Facebook	Ποσοστό (%)
Ετεροφυλόφιλοι	91,5
Ομοφυλόφιλοι	5,0
Αμφιφυλόφιλοι	3,5
Σύνολο	100,0

Οικογενειακή Κατάσταση Χρηστών Facebook	Ποσοστό (%)
Έγγαμοι	34,5
Άγαμοι	49,0
Αρραβωνιασμένοι	2,0
Διαζευγμένοι ή σε διάσταση	1,5
Σε σχέση	13,0
Σύνολο	100,0

Εργασιακή Κατάσταση Χρηστών Facebook	Ποσοστό (%)
Μαθητές	8,5
Φοιτητές	47,0
Άνεργοι	4,5
Ημιαπασχολούμενοι	12,5
Πλήρης απασχόληση	27,5
Σύνολο	100,0

Τόπος διαμονής Χρηστών Facebook	Ποσοστό (%)
Αγροτικές Περιοχές	10,0
Αστικές Περιοχές	42,5
Αθήνα-Θεσσαλονίκη	47,5
Σύνολο	100,0

Μορφωτικό Επίπεδο χρηστών Facebook	Ποσοστό %
Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση	0,5
Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση	16,0
Τριτοβάθμια Εκπαίδευση	73,0
Μεταπτυχιακός Τίτλος	10,5
Σύνολο	100,0

Ηλικίες χρηστών Facebook	Ποσοστό %
15-25	71,0
26-36	26,5
37-47	2,0
48-58	0,5
Σύνολο	100,0

Φύλο χρηστών Facebook	Ποσοστό %
Άνδρας	45,0
Γυναίκα	55,0
Σύνολο	100,0

Συνάντηση στην πραγματική ζωή με διαδικτυακούς φίλους	ναι	όχι
Ετεροφυλόφιλος χρήστης	35,5%	64,5%
Ομοφυλόφιλος χρήστης	90,0%	10,0%
Αμφιφυλόφιλος χρήστης	85,7%	14,3%

Πιστεύετε ότι η κοινωνική δικτύωση μέσω internet είναι το μέλλον στον τρόπο σύναψης σχέσεων;	όχι	λίγο	πολύ	απόλυτα
έγγαμος	84,1%	7,2%	2,9%	5,8%
άγαμος	32,2%	33,3%	19,5%	14,9%
αρραβωνιασμένος	25,0%	50,0%	0,0%	25,0%
διαζευγμένος/σε διάσταση	74,0%	2,0%	4,0%	20,0%
σε σχέση	52,6%	15,8%	10,5%	21,1%

Κατά πόσο η ενασχόληση με το Facebook επηρεάζει την αποδοτικότητά σας στην εργασία	καθόλου	την επηρεάζει θετικά	την επηρεάζει αρνητικά
ετεροφυλόφιλοι	77,4%	14,6%	7,9%
ομοφυλόφιλοι	50,0%	10,0%	40,0%
αμφιφυλόφιλοι	71,4%	14,3%	14,3%

Πόσες ώρες διαθέτετε εβδομαδιαίως για χρήση υπηρεσιών κοινωνικής δικτύωσης στο Διαδίκτυο;	1/2-2 ώρες	3-5 ώρες	6-8 ώρες	> από 8 ώρες
αγροτικές περιοχές	25,0%	45,0%	30,0%	0,0%
αστικές περιοχές	18,8%	67,1%	11,8%	2,4%
Αθήνα-Θεσσαλονίκη	29,5%	40,0%	14,7%	15,8%

Έχετε συναντήσει ποτέ κάποιον που γνωρίσατε από το Facebook, παρά τους όποιους κινδύνους αυτό συνεπάγεται;	ναι	όχι
αγροτικές περιοχές	20,0%	80,0%
αστικές περιοχές	34,1%	65,9%
Αθήνα-Θεσσαλονίκη	49,5%	50,5%

Πόσο ευχαριστημένοι είστε από το Facebook;	καθόλου	λίγο	μέτρια	πολύ	απόλυτα
αγροτικές περιοχές	0,0%	10,0%	15,0%	45,0%	30,0%
αστικές περιοχές	0,0%	1,2%	10,6%	50,6%	37,6%
Αθήνα-Θεσσαλονίκη	6,3%	4,2%	17,9%	32,6%	38,9%

Για ποιους λόγους χρησιμοποιείτε συνήθως το Διαδίκτυο;	επαγγελματικοί λόγοι	ψυχαγωγία	ενημέρωση	γνωριμίες	επικοινωνία
μαθητές	0,0%	29,4%	41,2%	23,5%	5,9%
φοιτητές	5,3%	53,2%	16,0%	18,1%	7,4%
άνεργοι	44,4%	11,1%	22,2%	11,1%	11,1%
ημιαπασχολούμενοι	4,0%	40,0%	32,0%	16,0%	8,0%
πλήρως απασχολούμενοι	12,7%	40,0%	27,3%	10,9%	9,1%

4.4. Η χρήση των φωτογραφιών - video - γραφικών ως δεδομένων κοινωνικής έρευνας

Μια προκλητική διάσταση του Διαδικτύου ως εργαλείου έρευνας είναι η δυνατότητά του να μεταφέρει κοινωνικό περιεχόμενο και προσωπικές βιογραφίες μέσω των φωτογραφιών, του video και των γραφικών. Μια απλή επίσκεψή στο YouTube μάς πείθει ότι έχει συγκεντρωθεί άπειρο υλικό, που όχι απλώς αντανακλά μια κοινωνική πραγματικότητα, αλλά περικλείει τις ιστορίες των χρηστών ως δρώντων προσώπων σε ένα ιστορικό, πολιτιστικό και οικονομικό πλαίσιο. Για πρώτη φορά μπορεί ο ερευνητής να συνθέσει μια εποχή, όχι από τις αφηγήσεις των ισχυρών, αλλά από τα αποτυπώματα της καθημερινότητας των απλών ανθρώπων. Επί δεκαετίες, οι εμπειριστές, επικαλούμενοι την πολυσημία της εικόνας (σε αντίθεση με τη μονοσήμαντη προσέγγιση του αριθμού), αρνήθηκαν να συμπεριλάβουν τη μέθοδο της συλλογής οπτικοακουστικού υλικού στην ανάλυση δεδομένων τους. Πραγματικά, τα video που αναρτώνται στο Youtube μπορεί να περιλαμβάνουν μια ποικιλία ερμηνειών (εκείνη του ατόμου που ανήρτησε το video και αυτή του ερευνητή), χωρίς να μπορεί να γίνει διάκριση ανάμεσα στο σημαίνον και το σημανόμενο και υπό το πρίσμα μια ιδιότυπης σημειολογίας. Ο ερευνητής πρέπει να συνθέσει την πραγματικότητα μέσα

από ένα συνονθύλευμα αλληγοριών, αυθαίρετων συμπερασμάτων, σαν να δομεί ένα παζλ από κομμάτια, οι απολήξεις των οποίων μεταβάλλονται ανάλογα με την οπτική γωνία που θα το προσεγγίσει.

Η έρευνα του οπτικοακουστικού υλικού, που βρίσκεται ανηρτημένο στο Διαδίκτυο, μπορεί να διαχωρίσει τα επίπεδα και τα είδη της κοινωνικής οργάνωσης, να διασαφήσει τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι αντιδρούν σε κοινωνικά γεγονότα και να αποκρυσταλλώσει τις διαδικασίες κοινωνικής διαφοροποίησης, όπου αυτές υπάρχουν. Ταυτόχρονα μπορεί να βοηθήσει στην ανακάλυψη συστηματοποιημένων ιδεολογικών, πολιτιστικών, κοινωνικών και οικονομικών σχημάτων, να αναδείξει κοινωνικούς δεσμούς και δίκτυα, να ερμηνεύσει στάδια κοινωνικοποίησης, ρόλους και ταυτότητες, να προσδιορίσει τον κοινωνικό χώρο και να εξάρει τις συσχετίσεις τους. Κοινωνικά σχήματα μπορούν να εντοπιστούν σε κάθε φωτογραφία ή απεικόνιση: μια θέαση του Google Earth μπορεί να εμφανίσει τις διαφορές στην κατανάλωση ενέργειας ανάμεσα στα αναπτυγμένα και υπό ανάπτυξη κράτη, την αστικοποίηση, αλλοιώσεις του περιβάλλοντος, την εκχέρωση εκτάσεων κ.λπ. Σε οποιοδήποτε βίντεο μπορούν να αποκαλυφθούν διαφορές στην κοινωνική δομή (π.χ. διαφυλικές, ταξικές, ενδυματολογικές), αλλά και να ανασυντεθεί η προσωπική βιογραφία, που ουσιαστικά οδηγεί από τη μικρο- στη μακρο- θεώρηση.

Η ανάλυση του οπτικοακουστικού υλικού αναδομεί τα λανθάνοντα σχήματα διατηρώντας την ομορφιά της διαφορετικότητας. Ο ερευνητής πρέπει μόνος του να αποφασίσει ποία επισκόπηση μπορεί να είναι η καταλληλότερη, για να επαληθεύσει την πραγματικότητα: είτε αυτή που διατρέχει την ατομικότητα είτε αυτή που διαπερνά ολόκληρους πληθυσμούς. Όμως έχει τη δυνατότητα, μέσω αλληλουχίας φωτογραφιών ή βίντεο, να απεικονίσει την εξελικτική πορεία ενός φαινομένου, όπως την οικοδόμηση μιας πόλης, την καταστολή μιας διαδήλωσης, την πορεία ενός κυκλώνα, τη συναισθηματική διαδοχή μετά από μια κοινωνική εκδήλωση, το οικογενειακό δέντρο, το λιμό σε κάποια χειμαζόμενη περιοχή του πλανήτη κ.λπ.

Οι άπειρες ατομικές στιγμές, όπως η απώλεια ενός συγγενή ή της εργασίας, η συνταξιοδότηση, ο γάμος και οι συσχετίσεις τους μπορούν να αντανakλούν μείζονα κοινωνικά θέματα (ουσιοεξάρτηση, φτώχεια, μετανάστευση), χωρίς να αποκρύπτουν τίποτα, όπως θα γινόταν με τα παραδοσιακά εργαλεία έρευνας. Ουσιαστικά, κάθε κοινωνικό φαινόμενο δεν είναι παρά ένας συγχρονισμός των δράσεων και ενεργειών πολλών δρώντων προσώπων. Η φωτογραφία και το βίντεο γεννούν συναισθήματα, τα οποία είναι καταστάσεις που σπάνια χρησιμοποιήθηκαν στην κοινωνιολογική θεωρία. Σε συνδυασμό με τη λεκτική ανάλυση, ερμηνεύουν πολύ καλύτε-

ρα την ιστορική συγκυρία, γιατί δίνουν έμφαση στις προβολές του βίου, όπως αυτές εσωτερικεύονται στους συμμετέχοντες της έρευνας. Ακόμα και το οπτικό διαφημιστικό υλικό μπορεί να αποτελέσει ευκαιρία για αναπλαισίωση του καταναλωτικού γίνεσθαι: φόβοι, ελλείψεις, πρότυπα, συνήθειες, επιθυμίες και όλος ο πλούτος του θυμικού, μαζί με στερεότυπα μπορούν να διαφανούν από την προσπέλαση του online περιεχομένου. Εάν το διαφημιστικό υλικό συνδυαστεί στη διαχρονική του διάσταση με τις αφηγήσεις, μπορεί να φανερώσει τις αλλαγές στις νόρμες και τις αξίες από την αρχή του Διαδικτύου μέχρι σήμερα, αλλά και να προβάλει τις διαπολιτισμικές διαφορές.

Το Διαδίκτυο, με την τεράστια ποικιλία δεδομένων που προσφέρει, δέον να κατηγοριοποιηθεί με κάθε δυνατό μέσο και τρόπο και σίγουρα η πολυαισθητηριακή κατάταξη θα διευρύνει τους ορίζοντες της έρευνας. Εξάλλου, η εξέλιξη της ψηφιακής τεχνολογίας επιτρέπει πλέον την πλήρη επεξεργασία των βίντεο, την πλοήγηση σε κάθε καρέ, την αναμόρφωση της ακολουθίας, την ανάλυση όλων των σκηνών, έτσι ώστε να εντοπιστούν κρίσιμες λεπτομέρειες, που δεν θα ήταν ορατές χωρίς προσεκτική εξέταση. Η εξέλιξη της τηλεδιάσκεψης επιτρέπει την οργάνωση focus groups με έναν εντελώς διαφορετικό και καινοτόμο τρόπο, μειώνοντας το κόστος της μεταγραφής και αναπληρώνοντας τα δεδομένα που χάνονταν κατά τη διάρκειά της. Στην παραδοσιακή συνέντευξη, οι καθυστερήσεις μεταξύ των απαντήσεων, οι παύσεις, οι δισταγμοί, ο επιτονισμός και οι λεκτικές αποχρώσεις, αν και απόλυτα σημαντικές, δεν λαμβάνονταν υπόψη, κατά το στάδιο της κωδικοποίησης και της μεταγραφής, ενώ στη διαδικτυακή η καταγραφή αυτή μπορεί να γίνει αυτόματα. Ο διαδικτυακός λόγος αποτελεί ένα ξεχωριστό είδος και δεν είναι αμιγώς ούτε προφορικός ούτε γραπτός. Η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών δεν άλλαξε μόνο τον τρόπο, που διεξάγονται και αναλύονται οι συνεντεύξεις, αλλά πολλαπλασίασε και τα πλαίσια διεξαγωγής τους. Αυτό φαίνεται ότι το έχει κατανοήσει η Google που αύξησε τον αποθηκευτικό χώρο στο Access στα 10000 albums και προσέφερε υπηρεσίες κοινωνικής δικτύωσης για καθένα από αυτά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

5.1. Διαδίκτυο και ψυχολογική έρευνα

Η κυριότερη συμβολή του Διαδικτύου στην ψυχολογική έρευνα είναι η δυνατότητα που παρέχει στους συμμετέχοντες να αλληλεπιδρούν, καθορίζοντας ουσιαστικά την πορεία ενός πειράματος ή ερωτηματολογίου/παρατήρησης, απαλλάσσοντάς τους από χωροχρονικές δεσμεύσεις. Η επιλογή του δείγματος μπορεί να αφορά την παγκόσμια κοινότητα που διαθέτει πρόσβαση, ενώ η ασύρματη τεχνολογία πρόκειται σύντομα να απογειώσει τις εφαρμογές και να διευρύνει τη διαθεσιμότητα. Οι περισσότερες από τις χρήσεις του νέου αυτού μέσου στην έρευνα δεν είναι παρά προσαρμογή των παραδοσιακών μεθόδων, αλλά ταυτόχρονα τα νέα δεδομένα επιτάσσουν την εφαρμογή νέου πνεύματος τόσο στη χρήση της μεθοδολογίας, όσο και στη δοκιμή καινούριων τρόπων άντλησης και διασταύρωσης της πληροφορίας.

Η πιο διαδεδομένη εφαρμογή του Διαδικτύου αφορά στα ερωτηματολόγια και στην ευκολία που συνεπάγεται αυτός ο τρόπος χορήγησης. Η πρόσβαση σε αυτά μπορεί να είναι ανοικτή ή προστατευμένη με κωδικό, οι ερευνητές μπορούν να παρακολουθήσουν την πορεία των απαντήσεων. Οι απαντήσεις κωδικοποιούνται αυτόματα και μετατρέπονται σε αρχεία προγραμμάτων στατιστικής επεξεργασίας, ενώ η αξιοπιστία και η εγκυρότητα μπορεί να ελέγχεται ανά πάσα στιγμή και το όργανο μέτρησης να αναπροσαρμόζεται. Ο ερευνητής μπορεί έτσι να γλιτώσει χρόνο και χρήμα, τα οποία θα αφιερώσει για πιο δημιουργική ανάλυση και διατύπωση θεωρίας.

Στα ψυχολογικά πειράματα, το Διαδίκτυο προσφέρει τη δυνατότητα της τυχαίας παρουσίας των ερεθισμάτων/ερωτήσεων/ερωτηματολογίων

στους συμμετέχοντες, αποφεύγοντας έτσι την επίδραση στατιστικού σφάλματος, που οφείλεται σε ιδιосуγκρασιακούς παράγοντες, συνήθεια, μειονεκτήματα του οργάνου μέτρησης κ.λπ. Αν και τα δεδομένα παρουσιάζονται σε τυχαία σειρά, καταγράφονται με ίδιο τρόπο στις βάσεις δεδομένων, διευκολύνοντας την ανάλυσή τους. Ταυτόχρονα, εάν ο ερευνητής θέλει να μελετήσει την επίδραση διαφορετικών καταστάσεων σε κάποια εξαρτημένη μεταβλητή (π.χ. την επίδραση πολλών διαδικτυακών μεθόδων τηλεκπαίδευσης στη μάθηση), μπορεί εύκολα να κατατάξει τους συμμετέχοντες με τυχαίο τρόπο σε κάθε μία από τις ομάδες, ούτως ώστε τα συμπεράσματά του να είναι απαλλαγμένα από παρασιτικές μεταβλητές μέτρησης.

Οι συμμετέχοντες συνήθως ενημερώνονται για τους σκοπούς της έρευνας, το θεωρητικό πλαίσιο, τους περιορισμούς της μετά το τέλος της, υποβαθμίζοντας έτσι την εκπαιδευτική της αξία και χωρίς να μπορούν να συνδέσουν τα ευρήματα με την προσωπικότητά τους. Το Διαδίκτυο τους δίνει τη δυνατότητα άμεσης ενημέρωσης, επειδή είναι εύκολος ο υπολογισμός βασικών περιγραφικών στατιστικών στοιχείων (μέσοι όροι, τυπικές αποκλίσεις, συσχετίσεις), που αφορούν το πρόσωπο που απαντά και παράλληλα μπορεί να προσφέρει τεράστιο αριθμό θεωρητικών και πρακτικών πληροφοριών για την έρευνα που διεξάγεται. Ουσιαστικά, το ερωτηματολόγιο ή η κλίμακα μπορεί αυτόματα να προσαρμόζεται στην προσωπικότητα του συμμετέχοντος, αφαιρώντας ερωτήσεις που δεν προσφέρουν καμία επιπλέον πληροφορία, παρουσιάζοντας επιλεκτικά ερωτήσεις αναλόγως της διάδρασης με αυτόν που απαντά.

Ο ερευνητής, εκτός από τις απαντήσεις, μπορεί να αποκτήσει πολλά επιπλέον στοιχεία γ' αυτόν που συμμετέχει στην έρευνα (π.χ. πόσο χρόνο χρειάστηκε για να συμπληρώσει το ερωτηματολόγιο, σε ποιες ερωτήσεις επικεντρώθηκε, ποια είναι η καλύτερη ώρα χορήγησης κ.λπ.). Αν για παράδειγμα ο ερευνητής θέλει να υπολογίσει τον χρόνο ανάκλησης ευχαριστιών ή δυσάρεστων αναμνήσεων, η δυνατότητα αυτή του διαδικτυακού ερωτηματολογίου μπορεί να αποδειχθεί σωτήρια (εφόσον βέβαια εξαιρεθούν παράγοντες, όπως η ταχύτητα σύνδεσης, η κυκλοφορία σε ένα συγκεκριμένο κόμβο, η μη συνεχής παρουσία του συμμετέχοντος μπροστά στον υπολογιστή, η διάσπαση της προσοχής του). Λαμβάνοντας αυτά υπόψη, όταν πρόκειται να μετρηθούν διαδικασίες και αντιδράσεις του νου που λαμβάνουν χώρα σε μικροδευτερόλεπτα, είναι καλύτερο ο ερευνητής να χρησιμοποιεί πρόσθετα, που αποδεσμεύουν την απάντηση από τη σύνδεση φυλλομετρητή-εξυπηρετητή και διασφαλίζουν άμεση ανταπόκριση. Τα πρόσθετα αυτά επιτρέπουν, επίσης, την αξιοποίηση ευκρινών ή πολύπλοκων γραφικών ερεθισμάτων ή προσομοιώνουν καταστάσεις μέσω

εικονικής πραγματικότητας, πράγμα ανέφικτο με τα παραδοσιακά μέσα παρουσίασης. Φυσικά, εφόσον δεν μπορεί να ελεγχθεί το περιβάλλον, μέσα στο οποίο βρίσκεται ο υπολογιστής του συμμετέχοντος (π.χ. μπορεί να απαντά μέσα σε ένα θορυβώδες ίντερνετ καφέ, να μην είναι μόνος κ.λπ.) το πείραμα εύκολα γίνεται ευάλωτο σε πηγές σφάλματος. Όμως η πολυμεσική παρουσίαση, όπως π.χ. η προβολή ταινιών ή αποσπασμάτων για την αναγνώριση συναισθημάτων ή για την υποβολή συναισθηματικών καταστάσεων, μπορεί να προσδώσει στα ψυχολογικά πειράματα μια πιο νατουραλιστική διάσταση. Οι δυνατότητες καταγραφής του Διαδικτύου είναι τεράστιες: όπως και στην παραδοσιακή έρευνα, οι ερωτήσεις μπορεί να είναι κείμενα, απαντήσεις σε κλίμακες Likert, διαβαθμίσεις, σημεία σε γραφικές αναπαραστάσεις, εικόνες, αλλά επιπλέον αναπαραστάσεις δραστηριοτήτων και κυρίως πολλαπλές καταγραφές όλων των ειδών. Τα δεδομένα που καταγράφονται μέσω Διαδικτύου πολλές φορές έχουν μεγαλύτερη αξιοπιστία σε σύγκριση με αυτά των κλασικών μεθόδων κι αυτό προσδίδει μια μακροχρόνια και πιο συστηματική αξία στις παρατηρήσεις.

5.2. Διαδικτυακά Πειράματα

Παρά τον αρχικό σκεπτικισμό τα διαδικτυακά πειράματα κερδίζουν διαρκώς έδαφος και η πειραματική μέθοδος φαίνεται να ωφελείται τα μέγιστα, εφόσον οργανωθεί με σωστό τρόπο στον παγκόσμιο ιστό. Πέρα από τη μείωση του κόστους, την ταχύτητα, τη στρατολόγηση πολυπολιτισμικού δείγματος τα πειράματα πλέον αποκτούν ένα ιδιότυπο είδος νατουραλιστικής εγκυρότητας, δεδομένου ότι οι συμμετέχοντες μπορούν να αλληλεπιδρούν από την ασφάλεια του δωματίου τους και η συμπεριφορά τους δεν αλλοιώνεται από το φορμαλισμό των επίσημων εργαστηρίων. Εάν λάβουμε υπόψη ότι η νέα γενιά ουσιαστικά έχει ανατραφεί χρησιμοποιώντας το ίντερνετ, η εξοικείωσή τους με αυτό προσδίδει μια αδιαφιλονίκητη φυσικότητα, ανατρέποντας τους ενδιασμούς των ερευνητών πριν από μία δεκαετία και πλέον οι οποίοι φοβούνταν ότι η απροσπέλαστη και άγνωστη τεχνολογία θα παραποιούσε τα πειραματικά δεδομένα.

Όπως πολλές φορές έχει περιγραφεί, η ψυχολογία του χρήστη και τα κίνητρά του για την επίσκεψή του σε οποιαδήποτε ιστοσελίδα παραμένουν αδιευκρίνιστα (περιέργεια, φιλομάθεια, συνήθεια, παραπομπή από άλλη σελίδα, κ.λπ.). Επομένως, ο ερευνητής οφείλει να πληροφορηθεί άμεσα και πριν την έναρξη του πειράματος σχετικά με τα κίνητρα συμμετοχής οποιουδήποτε ενδιαφερόμενου στην διαδικασία, επειδή αυτό βοηθά στην

πρόβλεψη για το τελικό ποσοστό αποχής ή εγκατάλειψης του πειράματος. Συνήθως, μια απλή ερώτηση βοηθά πολύ περισσότερο από περίπλοκες τεχνικές πιστοποίησης: «Πόσο σοβαρά σκοπεύετε να ασχοληθείτε με το πείραμα στις επόμενες σελίδες;» «Πόσο χρόνο σκοπεύετε να αφιερώσετε για το πείραμα που ακολουθεί;» «Για ποιους λόγους θέλετε να συμμετέχετε;» Έχει υπολογιστεί ότι ένα 30-50% όσων επισκέπτονται την ιστοσελίδα ενός πειράματος τελικά θα αποχωρήσουν, χωρίς να το ολοκληρώσουν. Εάν όμως απαντήσουν στις παραπάνω ερωτήσεις με θετικό τρόπο, το ποσοστό αυτο-δέσμευσης αυξάνεται και ο αριθμός των αποχωρούντων μειώνεται. Πάντως, επειδή στα παραδοσιακά πειράματα του εργαστηρίου το κίνητρο συμμετοχής σπάνια συνυπολογίζεται ως παρασιτική μεταβλητή (αλλά παρόλα αυτά επιδρά στις πειραματικές ομάδες και στα μετρήσιμα αποτελέσματά τους), η καταγραφή των πραγματικών κινήτρων, του βαθμού δυσκολίας του πειράματος και το ενδιαφέρον που εγείρει, δέον να προσμετράται εξ αρχής. Για παράδειγμα, εάν ο πειραματικός χειρισμός σε κάποια από τις ομάδες περιλαμβάνει βαρετές, επαναληπτικές διαδικασίες, ενώ σε μια άλλη όχι, ενδεχομένως αυτό να αυξήσει το ποσοστό αποχής. Στα εργαστηριακά πειράματα οι συμμετέχοντες σπάνια αποχωρούν, εξαιτίας του συμφωνητικού που έχουν υπογράψει ή της κοινωνικής συμμόρφωσης και συνεχίζουν τη διαδικασία μέχρι τέλους, δίνοντας μερικές φορές λανθασμένες ή στερεοτυπικές απαντήσεις, εκτελώντας τις οδηγίες μηχανικά, εμπλεκόμενοι σε καταστάσεις, που ποτέ δε θα συναντούσαν στην πραγματική ζωή. Στο διαδίκτυο αυτό εύκολα μπορεί να ελεγχθεί εκ των προτέρων είτε εμπλουτίζοντας την ιστοσελίδα του πειράματος με πλήθος πληροφοριών για το υπό μελέτη φαινόμενο είτε αποτυπώνοντας a priori την κινητοποίηση και παρότρυνση των συμμετεχόντων.

Για την αποφυγή αστάθμητων, κατευθυνόμενων ή μεροληπτικών δειγμάτων, την εξάλειψη πολλών περιπτώσεων επαναλαμβανόμενης συμμετοχής των ίδιων χρηστών και γενικότερα για την ευρύτερη διασπορά του δείγματος, η καταχώρηση και η αναγγελία του πειράματος πρέπει να γίνεται σε πολλαπλές ιστοσελίδες, με υπερσυνδέσμους που παραπέμπουν σε αυτό διασκορπισμένες σε διαφορετικούς ιστοχώρους, που απευθύνονται σε διαφορετικούς χρήστες. Μάλιστα, είναι εφικτό να τοποθετηθεί και ένα διακριτικό σε κάθε υπερσύνδεσμο (π.χ. «teacherlist», εάν ο ερευνητής προσκαλεί καθηγητές, «studentlist», εάν αναφέρεται σε μαθητές, «publiclist», εάν θέλει να γενικεύσει στο κοινό, έτσι ώστε να καταγράφει την προέλευση του δείγματός του και να χειριστεί πειραματικά την πληροφορία αυτή.

Σε γενικές γραμμές στα επιστημονικά διαδικτυακά πειράματα το ποσοστό της πολλαπλής καταχώρησης από τους ίδιους χρήστες ή η εκούσια πα-

ραπλάνηση των ερευνητών δεν είναι συχνή. Όμως, οι σοβαροί μελετητές πρέπει διαρκώς να ελέγχουν τα δείγματά τους για εσωτερική συνέπεια, για συστηματικότητα ή σχήματα στερεοτυπικών απαντήσεων και περιοδικά οφείλουν να επιβεβαιώνουν με τυχαίο τρόπο την ταυτότητα των συμμετεχόντων. Η ποιότητα των δεδομένων εξαρτάται από το αν ζητούνται προσωπικές - δημογραφικές πληροφορίες στην αρχή του πειράματος (φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο, τόπος κατοικίας, επάγγελμα, πραγματική διεύθυνση και τηλέφωνο ή email, βαθμός εξοικείωσης με πειράματα και υπολογιστές, κ.λπ.), από το κύρος του φορέα που διεξάγει το πείραμα και απευθύνει την πρόσκληση, από τον τρόπο παρουσίασής του και από την ευελιξία κατά τη διεξαγωγή του. Έχει παρατηρηθεί ότι ερωτηματολόγια ή πειράματα, που αναγκάζουν τους συμμετέχοντες να απαντήσουν σε όλες τις ερωτήσεις ή να συνεχίσουν μέχρι τέλους τη διαδικασία επενδύοντας πολύ χρόνο, χειρισμοί που είναι περίπλοκοι ή δύσκολα καταληπτοί, προκαλούν πολλές λανθασμένες απαντήσεις, αυξάνουν τα ποσοστά αποχής ή ωθούν τους συμμετέχοντες να απαντούν τυχαία. Ο ερευνητής συνήθως οργανώνει μια πιλοτική στρατηγική, για να κατανοήσει τα προβλήματα, που θα ανακύψουν και προθερμαίνει τους συμμετέχοντες, παρουσιάζοντάς τους αρχικά μερικά ενδιαφέροντα ερωτήματα, πληροφορίες για το σκοπό της έρευνας, τη συμβολή της στην επιστήμη ή την καθημερινότητα, την αναγκαιότητα των ορθών και υπεύθυνων απαντήσεων. Ταυτόχρονα, φροντίζει να απευθύνει ένα προσωπικό μήνυμα, το οποίο μπορεί να αποστείλει και ταχυδρομικώς, εφόσον για έναν αριθμό συμμετεχόντων, συλλέγονται και τα προσωπικά τους στοιχεία.

Μερικοί ερευνητές επιλέγουν να ορθώνουν πολλά εμπόδια ή κωλύματα στην αρχή του πειράματος (π.χ. περίπλοκες φόρμες εγγραφής και απόκτηση κωδικού, εικόνες που φορτώνουν αργά), για να αποθαρρύνουν, όσους δεν ενδιαφέρονται πραγματικά να συμμετέχουν. Η μέθοδος αυτή επιτρέπει μόνο στους πραγματικά έχοντες κίνητρα να προχωρήσουν στο καθαυτό πείραμα.

Τα περισσότερα διαδικτυακά πειράματα αφορούν τη Γνωστική και Κοινωνική Ψυχολογία. Οι ερευνητές συνήθως πρέπει να λάβουν υπόψη τους μια σειρά από παράγοντες, που αφορούν τόσο το σχεδιασμό του πειράματος, όσο και της ιστοσελίδας (π.χ. με ποιο τρόπο η ονομασία των φακέλων, που περιλαμβάνονται δεν προδίδει ή δε δίνει ενδείξεις για την εξέλιξη της διαδικασίας, ποια η σειρά παρουσίασης των ερωτήσεων, εάν επιτρέπονται ή όχι οι πολλαπλές απαντήσεις, αν το πείραμα αφορά ανεξάρτητα ή εξαρτημένα δείγματα κ.λπ.). Το διαδίκτυο έχει απογειώσει επίσης τη συλλογή και ανάλυση μετά-δεδομένων σχετικά με τα πειράματα που έχουν ήδη διε-

ξαχθεί, τα στατιστικά μοντέλα που χρησιμοποιήθηκαν, τα ευρήματα, έτσι ώστε οι ερευνητές πολύ εύκολα να έχουν τη δυνατότητα να οριοθετούν τις δικές τους έρευνες και να τις βελτιώνουν βασιζόμενοι στην μέχρι τώρα συγκεντρωθείσα εμπειρία. Σήμερα υπάρχουν μηχανές παραγωγής πειραμάτων (π.χ. WEXTOR) που στέκονται αρωγοί στην προσπάθεια για μελέτη και ερμηνεία των ψυχολογικών και κοινωνικών φαινομένων. Σε κάθε περίπτωση, όμως, τα ερωτήματα που πρέπει να απασχολούν τον ερευνητή που θα εφαρμόσει διαδικτυακά πειράματα συνοψίζονται στα εξής: Ποιες οι επιπτώσεις του διαδικτύου στην αξιοπιστία και εγκυρότητα του πειράματος; Μπορεί να γίνει συγκριτική μελέτη των αποτελεσμάτων που προκύπτουν στο διαδίκτυο και στο παραδοσιακό εργαστηριακό περιβάλλον για το ίδιο πείραμα; Επηρεάζουν οι διαφορετικές προσεγγίσεις την ακρίβεια των μετρήσεων; Οι οδηγίες που δίνονται μπορούν να κατανοηθούν και να ακολουθηθούν με τον ίδιο τρόπο στο διαδίκτυο; Τηρήθηκαν όλες οι προϋποθέσεις δεοντολογίας και αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος; Διασφαλίστηκε η νατουραλιστική εγκυρότητα του πειράματος;

5.3. Διαδίκτυο και ποιοτική έρευνα

Ανάλογα με τη φιλοσοφική προσέγγιση καθενός ερευνητή έχουν δοθεί πολλαπλοί ορισμοί για την ποιοτική έρευνα. Σε γενικές γραμμές αφορά στη ζωντανή αλληλεπίδραση ανθρώπων που έχουν στόχο να διαφωτίσουν ολόπλευρα ένα κοινωνικό φαινόμενο. Οδηγός στην όλη διαδικασία είναι οι εμπειρίες των συμμετεχόντων, η εσωτερίκευση της πραγματικότητας και η δική τους θέαση της αλήθειας. Η συγκέντρωση των δεδομένων γίνεται σε νατουραλιστικό πλαίσιο, ενώ μέσα τους είναι η παρατήρηση, η συνέντευξη ή και τα ερωτηματολόγια, εφόσον όμως μπορούν να απεικονίσουν όχι την τάση, αλλά το βαθύτερο περιεχόμενο και τη νοηματοδότηση.

Κατά τον Ιωσηφίδη (2003), η ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων ακολουθεί τα ακόλουθα στάδια:

- *Σύγκριση: πρόκειται για τη διασταύρωση των ευρημάτων μιας ποιοτικής έρευνας με τα αποτελέσματα παρόμοιων ερευνών μέσω της παρατήρησης, το πείραμα, το ερωτηματολόγιο κ.τ.λ. Πολλές φορές οι αδυναμίες της μιας μεθόδου είναι το δυνατό σημείο της άλλης. Για παράδειγμα, τα ποιοτικά δεδομένα εμβαθύνουν ή αποσαφηνίζουν τάσεις που διαφαίνονται στα ποσοτικά.*
- *Επαλήθευση από τους συμμετέχοντες στην ποιοτική έρευνα: γίνεται, όταν ο ερευνητής επεξεργαστεί το υλικό των συνεντεύξεων και μέσα*

από την ανάλυση αυτή αναχθεί σε θεωρητικό συμπέρασμα. Ύστερα το παρουσιάζει σε όσους συμμετείχαν στην έρευνα, ούτως ώστε να αποφανθούν για το βαθμό αλήθειας της.

- *Ακριβής παράθεση των μεθοδολογικών εργαλείων: είναι η ευκρινής και αναλυτική παρουσίαση των μεθόδων που χρησιμοποιήθηκαν και των σημείων εκείνων, μέσα στις συνεντεύξεις, που επικυρώνουν τις θεωρητικές αναγωγές.*
- *Εξέταση αποκλίσεων: είναι η λεπτομερής ανάλυση στις αποκλίνουσες περιπτώσεις, γιατί έτσι είναι δυνατό να αναδειχτούν εναλλακτικές ερμηνείες των κοινωνικών φαινομένων. Αναλύει τα νοήματα σε επιμέρους και διευκολύνει στην ερμηνεία της διασποράς μεταξύ των περιπτώσεων, ώστε να καταγράφονται με λεπτομέρεια και συνοχή, αλλά και να παρουσιάζονται ως αυτόνομες νοηματικές ενότητες.*

Η ποιοτική έρευνα υποστηρίζει ότι η γνώση για τους ανθρώπους είναι αδύνατη χωρίς την περιγραφή της ανθρώπινης εμπειρίας, όπως αυτή βιώνεται και περιγράφεται από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές (Σαχίνη-Καρδάση, 2004).

Ένα χαρακτηριστικό λέγεται ποιοτικό, όταν αφορά σε μία ιδιότητα των ατόμων του πληθυσμού, η οποία δεν εκφράζεται με μία συγκεκριμένη μονάδα μέτρησης π.χ. το φύλο, η εθνικότητα, το επάγγελμα κ.τ.λ. Η έρευνα αυτή παρέχει τη δυνατότητα μέσα από την αφήγηση να καταγραφούν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του υπό μελέτη πληθυσμού. Τα βασικότερα μεθοδολογικά εργαλεία της ποιοτικής έρευνας είναι η συμμετοχική παρατήρηση, η συνέντευξη, η βιογραφική ανάλυση, η ιστορική συγκριτική μέθοδος, η ανάλυση περιεχομένου, οι μελέτες περίπτωσης, η έρευνα με τη βοήθεια ομάδων και άλλες. Η χρήση των μεθοδολογιών αυτών είναι δυνατό να γίνεται μεμονωμένα ή και σε συνδυασμό και εξαρτάται κάθε φορά από το είδος και τη φύση του ερευνητικού προβλήματος. Τις περισσότερες φορές, τα ποιοτικά δεδομένα είναι δυνατό να ποσοτικοποιηθούν ή να συμπληρωθούν και να ενισχυθούν με ποσοτικά στοιχεία. Επιπλέον, είναι αδύνατο να υπάρξουν ποσοτικού χαρακτήρα εμπειρικές έρευνες, χωρίς θεωρητικό υπόβαθρο. Η ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων είναι ίσως το βασικότερο στάδιο, από το οποίο προκύπτει η θεωρητικοποίηση και ο έλεγχος των υποθέσεων. Τα ποιοτικά δεδομένα μπορούν να λάβουν διαφορετικές μορφές, όπως π.χ. να παρουσιάζονται σε οπτικοακουστική μορφή, σε μορφή βίντεο, φωτογραφιών κειμένων κ.τ.λ. Η ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων είναι μία δραστηριότητα που περιλαμβάνει όλες τις διαδικασίες νοηματοδότησης, κατηγοριοποίησης του ποιοτικού υλικού με στόχο

στην απάντηση στα ερευνητικά ερωτήματα, τον έλεγχο των ερευνητικών υποθέσεων ή την ερμηνεία και κατανόηση φαινομένων, διαδικασιών και συμπεριφορών. Σημαντική προϋπόθεση για την ανάλυση είναι η σωστή διαχείριση των δεδομένων. Η διαχείριση, σύμφωνα με τους Harman και Meek (1994), περιλαμβάνει τη συστηματική και συνεπή διαδικασία της συλλογής, αποθήκευσης και ανάκτησης του ποιοτικού υλικού. Η πιο κρίσιμη διάσταση της διαχείρισης των δεδομένων είναι η διαδικασία της αποθήκευσης και ανάκτησης του ποιοτικού υλικού.

Η ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων είναι μία κυκλική και αναδραστική διαδικασία, που δεν πρέπει να εκληφθεί ως ένα ξεχωριστό στάδιο σε σχέση με τις άλλες ερευνητικές διαδικασίες και δραστηριότητες. Είναι μία περιεκτική και συστηματική διαδικασία και μια ισορροπία μεταξύ τμηματοποίησης των δεδομένων και σύνδεσης με το σύνολο. Τμηματοποίηση είναι ο χωρισμός του ποιοτικού υλικού σε μικρότερες ή μεγαλύτερες ενότητες, που παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ τους. Η ποιοτική έρευνα στο Διαδίκτυο βρήκε από πολύ νωρίς ένα ακόμη πεδίο ανάπτυξης και εξέλιξης.

Το 1996, ο Hamman στην εθνογραφική του έρευνα για το ηλεκτρονικό σεξ συνέλεξε το δείγμα του από «χώρους συζητήσεων» (chatrooms). Οι ερωτώμενοι έπρεπε πρώτα να ταχυδρομήσουν ηλεκτρονικά τη συγκατάθεσή τους για την έρευνα και έλαβαν γνώση του σκοπού της. Ο Hamman παρατήρησε, εκτός των άλλων, ότι εξαλείφθηκαν πηγές σφάλματος που προέκυπταν από τη ζωντανή αλληλεπίδραση συνεντευκτή-ερωτώμενου. Οι δυσκολίες που συνάντησε ήταν η έλλειψη δημογραφικών καταλόγων και χαρακτηριστικών των χρηστών, η διαρκής διαφοροποίηση όσων συζητούσαν στα chat rooms, η έλλειψη επικοινωνίας, όταν οι χρήστες αποσυνδέονταν από το Διαδίκτυο και η μη ευκρινής κατανόηση των οδηγιών του ερευνητή.

Ο Coomper (1997) χρησιμοποίησε ομάδες ειδήσεων (news groups), για να βρει δείγμα από άτομα που πουλούσαν ναρκωτικά. Παρά τις εμφανείς δυσκολίες, κατόρθωσε να στρατολογήσει εθελοντές, για να διασφαλίσει ότι οι συμμετέχοντες δεν θα είχαν ποινικές κυρώσεις, και τους παρότρυνε να δώσουν τη συνέντευξη από internet café.

Η Sharf (1999) έκρυψε την ταυτότητα της ερευνήτριας από fora συζητήσεων σχετικά με τον καρκίνο του στήθους. Αποκάλυψε το ρόλο της μόνο όταν είχε συγκεντρώσει τα απαραίτητα στοιχεία για την έρευνά της, η οποία πήρε μεγάλη δημοσιότητα. Η ερευνήτρια αναγκάστηκε τότε να επικοινωνήσει με τις δεκατέσσερις γυναίκες που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις και να λάβει έγγραφη εκ των υστέρων συγκατάθεση. Παρόμοιες

έρευνες έκαναν οι Stewart, Eckermann & Zhou (1998), οι οποίοι μελέτησαν τις στάσεις για το κάπνισμα σε μία ομάδα ανήλικων κοριτσιών, τα οποία βρήκαν στο διαδίκτυο. Το δείγμα αποτελείτο από κορίτσια από την Αυστραλία και την Κίνα (υπήρχε κινεζική μετάφραση της συνέντευξης). Το πρόβλημα που αντιμετώπισαν είχε να κάνει με την κυριαρχία της αγγλικής γλώσσας στο Διαδίκτυο, με αποτέλεσμα το δείγμα τους να προέρχεται στη συντριπτική του πλειονότητα από την Αυστραλία. Το 1998, ο Clarke μελέτησε τις απόψεις για το e-learning ατόμων που συμμετείχαν σε ανάλογες δραστηριότητες. Οι συνεντεύξεις εστάλησαν με e-mail και απαντήθηκαν με τον ίδιο τρόπο. Στους περιορισμούς της έρευνας σημειώθηκε η συχνή αλλαγή της διεύθυνσης των συμμετεχόντων, που δεν μπόρεσαν να δώσουν χρήσιμα μεταδεδομένα.

Οι Stewart et al. (1998) και Gaiser (1997) προσέθεσαν στα οφέλη της διαδικτυακής ποιοτικής έρευνας την ευκολία αποθήκευσης των δεδομένων, το μειωμένο κόστος, τις πολλαπλές δυνατότητες επικοινωνίας, τις ευκαιρίες δημοσιοποίησης των αποτελεσμάτων και της αυξημένης ανατροφοδότησης. Ίσως η μεγαλύτερη δυσκολία στην ποιοτική διαδικτυακή έρευνα είναι ο ορισμός της «on-line» ομάδας συζήτησης. Οι περισσότερες από αυτές έχουν προσωρινό χαρακτήρα, τα μέλη εναλλάσσονται με ταχύτατους ρυθμούς, ενώ, ταυτόχρονα, υπάρχουν οι αόρατοι ή ανώνυμοι επισκέπτες που παρακολουθούν μία συζήτηση. Όπως έχει αποδείξει ο Nielsen (1997), ορισμένα μέλη των ομάδων αυτών έχουν κεντρικότερο ρόλο, δρουν ως διαμεσολαβητές (operators) και διαμορφώνουν τη γνώμη των υπόλοιπων μελών. Έτσι, πολλές φορές ισχύει η διαπίστωση στη θεωρία της διαφήμισης ότι μόνο εφόσον επηρεαστούν οι στάσεις κάποιων κεντρικών προσώπων μπορεί να αλλάξει η θεωρία μιας ομάδας. Ο ερευνητής σπάνια μπορεί να γνωρίζει τη δυναμική μιας ομάδας και τους συνδέσμους των δικτύων της, εκτός και αν ο ίδιος εγγραφεί ως μέλος στην ομάδα. Η ιδιότυπη συμμετοχική παρατήρηση, όμως, μπορεί να αλλοιώσει τα πορίσματα. Η ανάγκη για πληκτρολόγηση αφαιρεί χρόνο σκέψης και πολλές φορές καθορίζει την επικοινωνία του χρήστη. Η ιδιόλεκτος της ομάδας, εάν δεν γίνει κατανοητή, θα παραχαράξει τα συμπεράσματά του. Τέλος, υπάρχει η υποψία ότι η λέξη και γενικότερα ο λόγος στο Διαδίκτυο δεν έχει την ίδια βιωματική αντιστοιχία, όπως στην πραγματική ζωή. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι είναι ευκολότερο στο Διαδίκτυο να χρησιμοποιηθεί υβριστική ή πορνογραφική γλώσσα.

Παλαιότερα, το Διαδίκτυο απαρτιζόταν από χρήστες, που συνήθως ήταν άνδρες με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, σε αστικές περιοχές, από 18 έως 35 ετών. Τα δεδομένα αυτά έχουν αλλάξει συλλήβδην τα τελευταία χρόνια,

οπότε η δημογραφική αντιπροσωπευτικότητα των χρηστών έχει ομαλοποιηθεί. Σύμφωνα με την έρευνα του Heirring (1994), υπάρχουν σημαντικές διαφορές στους τρόπους επικοινωνίας ανδρών και γυναικών σε ομάδες συζήτησης. Οι γυναίκες χρησιμοποιούν λιγότερα μηνύματα, εγείρουν περισσότερα *emoticons*, αποφεύγουν τη σύγκρουση και είναι περισσότερο επιρρεπείς στο να δικτυώνονται και να δημιουργούν σχέσεις. Αντίθετα, οι άνδρες χρησιμοποιούν εριστικότερο ή χυδαιότερο λόγο, εμπλέκονται σε συγκρούσεις, προβάλλουν την ταυτότητά τους επιδιώκοντας να αυξήσουν το status τους, αλλάζουν γνώμη σπανιότερα και αγνοούν τους κανόνες ευγενείας. Περαιτέρω έρευνα είναι αναγκαία για τη διακρίβωση των νομών αυτών σήμερα. Ο Turkle (1998) παρατήρησε ότι η έννοια της ταυτότητας στο Διαδίκτυο είναι πολύσημη και ότι οι γυναίκες γίνονται περισσότερο αξιοπρόσεκτες, ενώ οι άνδρες που έπρατταν το ίδιο φαίνονταν αδύναμοι να αντιμετωπίσουν το πλήθος των σεξουαλικών προκλήσεων. Η έννοια της ταυτότητας θα συζητηθεί σε επόμενο κεφάλαιο.

5.3.1. Αξιοπιστία και εγκυρότητα της ποιοτικής έρευνας στο Διαδίκτυο

Δεδομένου ότι η ποιοτική έρευνα στερείται των μαθηματικών προσεγγίσεων ελέγχου της αξιοπιστίας και εγκυρότητας, οι ερευνητές πρέπει να δώσουν έμφαση στα λάθη που γίνονται κατά την κατηγοριοποίηση, κωδικοποίηση, μεταγραφή και ανάλυση των δεδομένων, αλλά και στα συμπεράσματα που μπορούν να εξαχθούν από το επιλεγμένο περιεχόμενο. Συχνές εσκεμμένες ή ακούσιες αβλεψίες περιλαμβάνουν την επιμονή στην ανάδειξη των παράξενων, ιδιότυπων ή εξωτικών στοιχείων μιας συνέντευξης, την ελλιπή ή επιλεκτική μεταγραφή, τον ανεπαρκή προσδιορισμό των κωδικών ή των εννοιών, την αποφυγή των αρνητικών σημείων και την αυθαίρετη γενίκευση. Επειδή συνήθως τα δεδομένα είναι καταγιγιστικά, αναγκαστικά ο ερευνητής θα συμβιβαστεί με την προσεκτική επιλογή, βασιζόμενος στην προσωπική του εμπειρία, τη φαντασία και το θεωρητικό υπόβαθρο. Εκεί συνήθως παρεισφρεύουν τα περισσότερα μεθοδολογικά παροράματα και αστοχίες.

5.3.2. Εθνογραφική έρευνα και Διαδίκτυο

Αν κάποιος επιστημονικός χώρος έχει υποστεί δραματικές αλλαγές, τόσο στη νοηματοδότηση των βασικών εννοιών του, όσο και στη μεθοδολογία έρευνάς του, αυτός είναι ο τομέας της εθνογραφίας. Η έννοια του γεωγρα-

φικού χώρου στο Διαδίκτυο αλλοιώνεται, το ίδιο δε συμβαίνει και στην κουλτούρα που τον διέπει. Οι παλαιότερες εθνογραφικές έρευνες εστίαζαν στην περιγραφή των τυπικών και άτυπων πολιτισμικών στοιχείων, που ήταν σαφώς οριοθετημένα από την έννοια του έθνους και της αλληλεπίδρασης των υπο-συστημάτων του. Κάθε χώρος, όσο μικρός κι αν ήταν, διέθετε τη δική του κουλτούρα και είχε έναν ιδιότυπο τρόπο ενσωμάτωσης της αντίληψης για το περιβάλλον, για τις αξίες, την παράδοση και τις προοπτικές εξέλιξης. Ο οικουμενισμός παλαιότερα και η παγκοσμιοποίηση σήμερα επέφεραν δραματικές αλλαγές, κυρίως όσον αφορά στη μείξη των πολιτιστικών στοιχείων, που μεταλαμπαδεύονταν, τροποποιούνταν και μεταλλάσσονταν κατά τις επαφές μεταξύ των εθνών. Ο οικουμενισμός του Διαδικτύου, όμως, με τους σημερινούς ρυθμούς διεξόδου, έχει ανατρέψει εντελώς τις θεμελιώδεις αρχές, που διέπουν την εθνογραφική έρευνα. Ήδη, από τη δεκαετία του 1980 έγινε αντιληπτό ότι η μελέτη μεμονωμένων, περιφερειακών πολιτισμικών οντοτήτων δεν ελάμβανε υπόψη τη διεθνή κινητικότητα και τις παγκόσμιες οικονομικές και κοινωνικές δυνάμεις, που διαμόρφωναν το τοπικό, χωρίς να είναι γνωστός ο βαθμός της αλληλεπίδρασης, η ταχύτητα των αλλαγών και η ποιότητα των πολιτισμικών ανταλλαγών. Η έννοια του «glocal», συμφυρμός του οικουμενικού με το τοπικό, άρχισε να γίνεται αποδεκτή στις εθνογραφικές έρευνες. Το «πεδίο» απέκτησε πολιτικό και όχι «τοπικό» χαρακτήρα. Η συμμετοχική παρατήρηση αμφισβητήθηκε και τελικά τροποποιήθηκε, για να περικλείσει τις αναζωογονητικές επιδράσεις του Διαδικτύου.

Σύμφωνα με τον Castell (1996), πρέπει πλέον να αναφερόμαστε όχι στη γεωγραφικά προσδιορισμένη κοινωνία, αλλά στην κοινωνία των δικτύων, που είναι ένα πολυσύνθετο δυναμικό μόρφωμα, χωρίς σαφώς διακριτά όρια, αλλά με τάσεις διαρκούς και δύσκολα προσδιοριζόμενης επέκτασης. Η κοινωνική αλλαγή αφορά πλέον τις αλληλεπιδράσεις των διασυνδέσεων των δικτύων και της ανταλλαγής πληροφοριών, ανθρώπων, προϊόντων, υπηρεσιών ανάμεσά τους. Τα περιγραφικά μοντέλα τείνουν προς το χαοτικό και τα κλασικά ερμηνευτικά θεωρήματα, είναι αβάσιμα. Ο κυβερνοχώρος ίσως να είναι η επιτομή όλων αυτών των αλλαγών: Εικονικά Πανεπιστήμια, νοσοκομεία, επιχειρήσεις, νοικοκυριά, περιβάλλοντα λήψης αποφάσεων, κράτη και κοινωνίες αποτελούν το σύγχρονο πεδίο παρατήρησης του εθνογράφου, που αντιμετωπίζει τη δύσκολη υπέρβαση. Από τη γεωγραφία στο δίκτυο και από εκεί στο Διαδίκτυο. Η έρευνα απομακρύνεται από την παρατήρηση, συμμετέχει σε κοινωνικά και πολιτισμικά επεισόδια, των οποίων προσπαθεί να ερμηνεύσει την πολυπλοκότητα, την κινητικότητα και την αλληλεπίδραση. Και εδώ παρατηρείται το εξής

παράδοξο: η παραμονή ενός ανθρωπολόγου σε κάποια απομακρυσμένη κοινότητα για την καταγραφή των θεσμών, των εθίμων, της ιεροτελεστίας και εν γένει του πολιτισμού της, στερεί τη δυνατότητα της συστημικής-ολιστικής θέασης. Αντίθετα, το Διαδίκτυο προσφέρει αυτή ακριβώς την πολυτέλεια της σφαιρικής παρατήρησης μέσω της υπερ- τοπικότητας και των συμβολικών του δικτύων, η οποία αναιρεί την παραδοσιακή αντίληψη ότι ο χώρος έχει προκαθορισμένα όρια, τα οποία πρέπει να προσδιορίσει προσεκτικά ο ερευνητής. Ο εθνογράφος μπορεί να κατασκευάσει το διαδικτυακό χώρο, να μελετήσει τη διαφορετικότητα και έτσι να μετατρέψει την παρατήρησή του σε πολιτική πράξη με κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές συνέπειες. Δεδομένης της ρευστότητας δεν μπορεί να καταλήξει σε σταθερές, αναλλοίωτες διαπιστώσεις, ούτε να αφιερώσει πολύ χρόνο, για να μελετήσει τη βαθιά δομή των νοημάτων. Αλλά ακριβώς αυτό είναι η έννοια του αενάως αναδομούμενου δικτύου. Ο εθνογράφος γίνεται παρατηρητής της μεταβολής και επιχειρεί να ανακαλύψει συστηματικότητες μέσα στην αστάθεια ή σχήματα του ρυθμού της αλλαγής.

Όμως, ποια είναι η έννοια του δεσμού, του πυρήνα των συνδέσεων ενός κοινωνικού διαδικτυακού δικτύου, τη στιγμή που αυτό εκπροσωπείται από απλούς υπερσυνδέσμους, που αποκαλύπτουν αρχικά πολύ λιγότερα από τα πραγματικά κοινωνικά δίκτυα; Η παρατήρηση του Διαδικτύου στερεί τον εθνογράφο από τα μέχρι τώρα παραδοσιακά του μεθοδολογικά εργαλεία: δεν μπορεί να παρατηρήσει όλα εκείνα τα σύμβολα, τα σημειολογικά σημάδια, που πολλές φορές παρέχουν περισσότερες πληροφορίες από ό,τι ο λόγος. Έτσι, η μη λεκτική επικοινωνία εκλείπει, το πρόσωπο ή σύνδεσμος που εισήγαγε τον εθνογράφο στη «φυλή», στην ομάδα ή στην κοινότητα δεν υφίσταται ή αντικαθίσταται από τον αδύναμο ρόλο του «συντονιστή» σε ένα διαδικτυακό forum, το «πεδίο» έρευνας σταματά να είναι μακρινό και απόμακρο (το Διαδίκτυο βρίσκεται ουσιαστικά στην οθόνη του ερευνητή) κι έτσι αναδύει μία ψευδαίσθηση οικειότητας, με όλους τους κινδύνους και τη γοητεία του εξωτικού. Εν ολίγοις, οι θεμελιώδεις αρχές έρευνας, που διέπουν την επιστήμη της εθνογραφίας, αναδομούνται και μετασηματίζονται από την καταληκτική επίδραση της διαδικτυακής εποχής και αναφέρονται σε συμβολικές προσωπικότητες, συλλογικότητες, μορφές επικοινωνίας, τελετουργικά, ιδιολέκτους κ.λπ. Η ελκυστικότητα και η ελαστικότητα της ταυτότητας στο Διαδίκτυο δεν επιτρέπουν στον ερευνητή να συλλέξει ακριβή εμπειρικά δεδομένα: το φύλο, η ηλικία, ο τόπος χάνουν τη σημασία που έχουν στην «offline» ζωή. Ο εθνογράφος βασίζεται στην εμπιστοσύνη, αλλά στρέφει το ενδιαφέρον του περισσότερο στην παρατήρηση των δυναμικών, που ρευστοποιούνται και ξανα-

χαράσσονται ανά πάσα στιγμή. Η εγκυρότητα και η αξιοπιστία της παρατήρησης δεν υφίστανται. Η παραδοσιακή εθνογραφική μέθοδος αναφερόταν σε πραγματικούς ανθρώπους και παρατηρήσιμες συμπεριφορές. Ο μελετητής του Διαδικτύου οφείλει να ξεπεράσει το αρχικό σοκ, να πειστεί να παρατηρήσει την αλλαγή σε ιστοσελίδες, τις τάσεις σε μία ομάδα συζήτησης, την κίνηση των χαρακτήρων σε έναν τρισδιάστατο εικονικό κόσμο και τελικά να εγκαταλείψει, ενδεχομένως, τη συμμετοχική παρατήρηση, μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον από το νόημα στη διασύνδεση. Ο εθνογράφος θα αμφισβητήσει τη διάκριση εικονικού και πραγματικού κόσμου/κοινωνίας/κουλτούρας/πολιτισμού, γιατί αυτό συνεπάγεται την ύπαρξη μιας αληθινής πραγματικότητας και μιας συμβολικής πραγματικότητας, που χρήζει της διαμεσολάβησης ενός μέσου. Κι όμως, και οι δύο κόσμοι αναφέρονται σε πραγματικές εμπειρίες των ανθρώπων και ο ρόλος της εθνογραφίας παραμένει η καταγραφή του ανθρώπινου και του αληθινού. Ο γεωγραφικός μετατρέπεται σε ψηφιακό χώρο και σταδιακά η έρευνα αποδεσμεύεται και από το χώρο. Το Διαδίκτυο είναι ήδη ένας απέραντος «αρχαιολογικός» τόπος σπαρμένος με αρχεία, βιογραφίες και σημασίες, που συναρμολογούνται, για να συνθέσουν την ενιαία πραγματικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης και ιστορίας.

5.3.3. Ομάδες εστιασμένης συζήτησης

Οι ποιοτικές μέθοδοι χρησιμοποιούνται όλο και περισσότερο στην ακαδημαϊκή έρευνα. Τα όρια που θέτουν οι ποσοτικές έρευνες προσανατολίζουν τους ερευνητές στη χρήση ποιοτικών μεθόδων και σε πολλές περιπτώσεις θεωρούνται περισσότερο αξιόπιστες. Πολλά από τα πλεονεκτήματα των ποιοτικών ερευνητικών μεθόδων είναι η σωστή επιλογή μεθόδων και θεωριών, η αναγνώριση και η ανάλυση των διαφορετικών απόψεων και η ποικιλία των μεθόδων και των προσεγγίσεων (Flick, 2002). Συνήθως, οι ποιοτικές έρευνες απαντούν στην ερώτηση «γιατί», κυρίως, όταν δεν απαιτείται η γενίκευση των αποτελεσμάτων. Υπάρχουν πολλά μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται στην ποιοτική έρευνα. Οι συνεντεύξεις και οι ομάδες εστίασης είναι μεταξύ αυτών και χρησιμοποιούνται συχνότερα.

Οι σε βάθος συνεντεύξεις είναι μία τεχνική, που αποσκοπεί να αποσπάσει μία ζωνρή εικόνα της προσέγγισης του συμμετέχοντος σε ένα συγκεκριμένο θέμα. Η συνέντευξη αποτελεί μία αποτελεσματική ποιοτική μέθοδο, που προτρέπει τα άτομα να εκφράσουν τα προσωπικά τους συναισθήματα, τις απόψεις και την εμπειρία τους. Είναι ένας τρόπος κατανόησης του τρόπου,

με τον οποίο τα άτομα ερμηνεύουν τον κόσμο γύρω τους. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις αιτιακές εξηγήσεις. Κατά γενικό κανόνα, οι συνεντεύξεις είναι ο ιδανικότερος τρόπος, για να εκφράσουν τα άτομα ελεύθερα και χαλαρά τις βαθύτερες σκέψεις τους, ειδικότερα για ευαίσθητα θέματα. Η συνέντευξη είναι ευρέως διαδεδομένη ως ποιοτική μέθοδος. Η εθνογραφία συνήθως, χρησιμοποιεί τη συνέντευξη ως ερευνητικό εργαλείο και αυτό ενισχύει τη διάδοσή της, η οποία ενισχύεται και από την ευελιξία της. Δεδομένου ότι η εθνογραφία χρησιμοποιεί εκτεταμένη παρατήρηση, η οποία είναι δύσκολη και χρονοβόρα για έναν ερευνητή, η έρευνα μπορεί να βασιστεί στη συνέντευξη ως εναλλακτικό τρόπο συλλογής δεδομένων. Η βασικότερη διάκριση αφορά τη δομή της συνέντευξης, η οποία μπορεί να είναι απόλυτα προκαθορισμένη ή να φτάνει στον ελεύθερο συνειρμό. Η δομημένη συνέντευξη περιλαμβάνει μια λίστα από συγκεκριμένες ερωτήσεις, οι οποίες προαποφασίζονται από τον ερευνητή βάσει ενός κατάλληλου θεωρητικού πλαισίου. Ο ερευνητής ή αυτός που αναλαμβάνει τη συνέντευξη δεν μπορεί να αποκλίνει από τα καθορισμένα όρια και επομένως δεν μπορεί να επηρεάζει το συνεντευξιαζόμενο. Μπορεί να δώσει οδηγίες ή να διευκρινίσει απορίες, αλλά δεν επιτρέπεται να εκφέρει την άποψή του.

Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις έχουν πιο αδύναμη δομή και μεγαλύτερη ελευθερία τόσο στην εκφορά των ερωτήσεων, όσο και στην ποικιλία των απαντήσεων. Οι ανοιχτές συνεντεύξεις μοιάζουν περισσότερο με ελεύθερη συζήτηση. Ο συνεντευκτής προσαρμόζει τις ερωτήσεις του ανάλογα με τη ροή της συζήτησης και τις απαντήσεις των ατόμων από τα οποία λαμβάνεται η συνέντευξη. Στο είδος αυτό, ο ερευνητής μπορεί να πει την άποψή του, ενώ μεγαλύτερη έμφαση δίνεται στα συναισθήματα και στα προσωπικά βιώματα.

Είναι προφανές ότι στην περίπτωση της δομημένης συνέντευξης δίνεται μεγαλύτερη σημασία στην εγκυρότητα της διαδικασίας (όμοιες συνθήκες και ερωτήσεις για όλους τους συμμετέχοντες), ενώ στην ανοιχτή συνέντευξη ο ερευνητής εστιάζεται στον πλούτο των πληροφοριών που ενδεχομένως να αντλήσει.

Η ανάλυση των συνεντεύξεων είναι διττή:

Ο ερευνητής μπορεί να προσανατολιστεί στην ερμηνεία του περιεχομένου των απαντήσεων κι αυτό μπορεί πολύ ευκολότερα να το κάνει, εάν έχει χρησιμοποιήσει μαγνητόφωνο ή βίντεο. Όμως, ιδιαίτερα σημαντική είναι η διερεύνηση των εξω- λεκτικών μηνυμάτων, του τόνου της φωνής και της εν γένει αντίδρασης του συμμετέχοντος στη συνέντευξη.

Οι παρατηρήσεις αυτές εμπλουτίζουν, επιβεβαιώνουν και ενίοτε διαψεύδουν τη λεκτική εκφορά των συμμετεχόντων. Δεν πρέπει να λησμονεί-

ται ότι η συνέντευξη είναι μια επίσημη και σταθμισμένη διαδικασία, κατά την οποία άνθρωποι αποκαλύπτουν προσωπικές απόψεις, συναισθήματα και ερμηνείες. Είναι πιθανό, πολλές φορές, οι απαντήσεις τους να αλλοιώνονται από το άγχος ή τον κομπορμισμό. Ο ερευνητής πρέπει να λαμβάνει υπόψη πότε στις απαντήσεις του ερωτώμενου διακρίνεται αβεβαιότητα, αντίφαση, αμφιβολία, παράλογες απόψεις, ενθουσιασμός, ασάφεια και να συνδέει τα λεγόμενά του με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα.

Πάρα πολύ σημαντικό ρόλο στην έκβαση της συνέντευξης παίζει η μεταβίβαση και αντι-μεταβίβαση, δηλαδή ποιες συναισθηματικές αντιδράσεις προβάλλει ο ερωτώμενος στον συνεντευκτή και ποιες ο συνεντευκτής στον συνεντευξιζόμενο. Ο ερευνητής πρέπει να προσέξει τα συναισθήματα αυτά, ιδιαίτερα αν είναι αρνητικά (πλήξη, ενόχληση, αντίθετες απόψεις, θυμός, ζήλια, σύγχυση). Ο ερευνητής οφείλει να εκπαιδευτεί όχι μόνον στη διαδικασία της συνέντευξης, αλλά και στον έλεγχο των λεκτικών και μη λεκτικών μηνυμάτων. Μια καλή μέθοδος, για να επιτευχθεί αυτό, είναι η παρακολούθηση έμπειρων συνεντευκτών μέσω βίντεο ή in vivo.

Πρώτο μέλημα για τη διεξαγωγή επιτυχών συνεντεύξεων είναι η διασφάλιση κλίματος εμπιστοσύνης. Τα όρια δέον να τίθενται από την αρχή και η συνέντευξη να εξελίσσεται κλιμακωτά, από θέματα που είναι ανώδυνα και κοινώς αποδεκτά μέχρι ζητήματα που άπτονται των ενδόμυχων σκέψεων ή απόψεων του συνεντευξιζόμενου.

Η δεοντολογία επιβάλλει να ανακοινώνεται στους συμμετέχοντες ο σκοπός της συνέντευξης καθώς και τα βήματα που θα ακολουθηθούν μέχρι την περάτωση της διαδικασίας. Τέλος, η συναίνεσή του πρέπει να εξασφαλιστεί πριν τη μαγνητοσκόπηση ή βιντεοσκόπηση. Αυτό πολλές φορές γίνεται μέσω γραπτής συγκατάθεσης των συμμετεχόντων. Ο ερωτώμενος είναι καλό να γνωρίζει πώς θα χρησιμοποιηθούν οι πληροφορίες που θα δώσει και ότι τα προσωπικά του δεδομένα δεν θα διοχετευτούν σε τρίτα μέρη επωνύμως.

Εν κατακλείδι, σκοπός του συνεντευκτή είναι να κινητοποιήσει τον ερωτώμενο να μιλήσει ανοιχτά για κάποιο ζήτημα που γνωρίζει ή έχει άποψη, να το διατυπώσει όσο το δυνατόν ευκρινέστερα και να εμβαθύνει κατά το δοκούν. Μέλημα, επίσης, πρέπει να είναι η κατά το δυνατόν συνέχιση της συζήτησης μέσα στα προκαθορισμένα πλαίσια, εκτός και αν πρόκειται για ανοιχτή συζήτηση (Mishler, 1991).

Οι ομάδες εστίασης ή αλλιώς focus group είναι μία μορφή ποιοτικής έρευνας, μία μορφή συνέντευξης, ένα ιδιαίτερο μεθοδολογικό εργαλείο, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί από μόνο του, αλλά και σε συνδυασμό με άλλα μεθοδολογικά εργαλεία. Η μέθοδος των ομάδων εστίασης επικε-

ντρώνεται στον τρόπο που τα άτομα κατανοούν, νοηματοδοτούν τον κόσμο και τις εμπειρίες τους και πώς οι απόψεις τους τείνουν να αλλάξουν ή σχηματίζονται όταν βρίσκονται σε επαφή με άλλους. Οι ομάδες εστίασης είναι μία μορφή ομαδικής συνέντευξης, όπου τα άτομα που συμμετέχουν έχουν συνήθως κοινά χαρακτηριστικά και κοινές εμπειρίες.

Ο ερευνητής έχει κεντρικό ρόλο, αφού έχει άμεση εμπλοκή με την καταγραφή, περιγραφή και σημασιοδότηση της ανθρώπινης εμπειρίας (Banister, Burman, Parker, Taylor & Tindall, 1994), ενώ διαμεσολαβεί και κατευθύνει τη συζήτηση στο αντικείμενο που τον ενδιαφέρει. Εκτός όμως από την καταγραφή των βιωμάτων, εμπειριών και αντιλήψεων, ο ερευνητής πρέπει να διαθέτει ικανότητα σύνθεσης και αποτύπωσης των διαφορετικών απόψεων. Με τον τρόπο αυτό, μπορεί να ερμηνεύσει τα διυποκειμενικά νοήματα και μέσω αυτών να αντιληφθεί τα κοινωνικά συμβάντα. Οι άνθρωποι ερμηνεύουν τις πράξεις τους και ο ερευνητής ερμηνεύει το νόημα που δίνουν σ' αυτές.

Πιο συγκεκριμένα, ο ερευνητής, με μία μορφή συζήτησης, αποσπά πληροφορίες, ιδέες, αντιλήψεις και συμπεριφορές από κάθε άτομο και από τις μεταξύ τους διαδράσεις για ένα συγκεκριμένο θέμα. Η βαθύτερη ουσία των ομάδων εστίασης είναι να μπορέσει ο ερευνητής να δει τον κόσμο με τα μάτια των άλλων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο ερευνητής αποστασιοποιείται και έχει το ρόλο του παρατηρητή, που καταγράφει, αναλύει, ερμηνεύει καταστάσεις, συμπεριφορές, στάσεις και αντιλήψεις, ενώ ταυτόχρονα κινητοποιεί τους συμμετέχοντες να λάβουν ενεργά μέρος στη διαδικασία και να αντικρούσουν τις απόψεις των άλλων μελών.

Ένας λόγος για τον οποίο πολλοί ερευνητές προτιμούν τη χρήση των ομάδων εστίασης είναι γιατί αποκτούν μία περισσότερο ολιστική θεώρηση, αφού καταγράφουν ένα ευρύ φάσμα απόψεων, με κάθε λεπτομέρεια, αντανακλώντας την πολυπλοκότητα του ανθρώπινου βιώματος και εμπειρίας. Πολλές φορές, οι ερευνητές αναλώνονται στην ερμηνεία φαινομένων και συμπεριφορών που βρίσκονται στην κορυφή του παγόβουνου και δεν διακρίνουν τι βρίσκεται πέρα από αυτό. Οι ομάδες εστίασης φέρνουν στην επιφάνεια αντιλήψεις, κρίσεις και εμπειρίες που σπάνια είναι ευδιάκριτες (Lindlof, 1995). Τα σημαντικότερα αποτελέσματα που προκύπτουν είναι απόρροια της αντίθεσης μεταξύ των ατόμων και του τρόπου αντίδρασης σε συγκρουσιακές συζητήσεις. Αυτό αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον για κάποιον ερευνητή, που επιθυμεί να μελετήσει τις στάσεις και τις συμπεριφορές των ατόμων και τη δυναμική των μικρών ομάδων ή το πώς η συμπεριφορά των ατόμων αλλάζει, όταν έρχονται σε επαφή με άλλους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το πείραμα του Asch, ο οποίος απέδειξε

ότι τα άτομα συμφωνούν με τις εκτιμήσεις της πλειοψηφίας, ακόμη και αν αυτές είναι λανθασμένες, γιατί βρίσκονται αντιμέτωπα με μία συναισθηματική και μία γνωστική σύγκρουση.

Οι ομάδες εστίασης είχαν χρησιμοποιηθεί αρχικά, και εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται ευρέως στην επιχειρησιακή έρευνα, με σκοπό τη σκιαγράφηση των προτιμήσεων των καταναλωτών (Richardson & Corner, 1986), αλλά σύντομα χρησιμοποιήθηκαν και στις κοινωνικές επιστήμες. Το 1920, οι διευθυντές του μάρκετινγκ διαπίστωσαν πως οι απόψεις των καταναλωτών μπορούσαν όχι μόνο να βελτιώσουν την ποιότητα των προσφερόμενων προϊόντων, αλλά και να δώσουν ιδέες για τη δημιουργία νέων, με σκοπό τη μεγιστοποίηση ή και τη σταθεροποίηση των πωλήσεων. Δινόταν μια πρώτη τάξεως ευκαιρία στο προσωπικό των επιχειρήσεων να έρθουν σε επαφή με το καταναλωτικό κοινό και τους εν δυνάμει πελάτες, με τους οποίους η ήδη υπάρχουσα ηλεκτρονική επικοινωνία δεν ήταν αρκετή. Ωστόσο, παρά το αυξημένο ενδιαφέρον, η πρώτη προσπάθεια ερμηνείας και χρήσης της μεθόδου έγινε από τον κοινωνιολόγο Robert Merton, το 1946, σε μία κοινωνιολογική έρευνα για την εύρεση της σημασίας της προπαγάνδας μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ ο όρος προέκυψε από τον Ernest Dichter. Στις κοινωνικές επιστήμες, οι ομάδες εστίασης επιτρέπουν στους ερευνητές να μελετήσουν τους ανθρώπους σε μία φυσική κατάσταση, που δεν υφίσταται συνήθως σε μία πρόσωπο με πρόσωπο συνέντευξη. Σε συνδυασμό με την παρατήρηση μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την απόκτηση πρόσβασης σε διάφορες πολιτιστικές και κοινωνικές ομάδες. Η αξία τους είναι πολύ μεγάλη, το κόστος τους είναι χαμηλό και ο χρόνος που απαιτείται για την υλοποίηση είναι μικρός. Οι ομάδες εστίασης σήμερα χρησιμοποιούνται από τους ερευνητές σε διάφορα ερευνητικά πεδία, όπως διαφήμιση, μάρκετινγκ, πολιτική, επικοινωνία, ψυχολογία, κοινωνιολογία κ.λπ. για την κατανόηση και ερμηνεία των στρατηγικών επιλογών, των προτιμήσεων των καταναλωτών, των στάσεων και συμπεριφορών. Για παράδειγμα, οι Peracchio & Luna (1998) χρησιμοποίησαν τις ομάδες εστίασης, για να μελετήσουν τις απόψεις και τις αντιλήψεις των εφήβων για το κάπνισμα.

Μία ομάδα, συνήθως, διακρίνεται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Τα βασικά χαρακτηριστικά μιας ομάδας είναι ότι τα μέλη της πρέπει να αλληλεπιδρούν, να έχουν αυτοαντίληψη της συμμετοχής τους στην ομάδα, να θέτουν και να επιδιώκουν κοινούς στόχους, να στοχεύουν στην ικανοποίηση συγκεκριμένων αναγκών και να ακολουθούν συγκεκριμένους κανόνες. Σε μία ομάδα εστίασης, όμως, τα άτομα μπορεί να μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά, αλλά να μην έχουν κάτι κοινό. Να είναι, δηλαδή,

μία ομοιογενής ή ετερογενής ομάδα ατόμων. Αυτό θα εξαρτηθεί άμεσα από το αντικείμενο μελέτης του ερευνητή. Μία ομάδα εστίασης μπορεί να προϋπάρχει και να μετασχηματίζεται για τις ανάγκες της έρευνας ή να δημιουργείται από το μηδέν. Επιπλέον, τα μέλη της ομάδας μπορεί να γνωρίζονται μεταξύ τους ή να μην έχουν έρθει ποτέ σε επαφή. Ανεξάρτητα όμως από τη σύνθεση της ομάδας, τα μέλη που την αποτελούν θα πρέπει να έχουν άμεση σχέση με το προς μελέτη αντικείμενο (Morgan, 1998). Η δημιουργία μιας ομάδας εστίασης πρέπει να γίνει πολύ προσεκτικά και να προηγηθεί ένας πολύ καλός σχεδιασμός. Ένας βασικός παράγοντας, που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι ο χρόνος, δηλαδή αν η συνέντευξη-συζήτηση θα λάβει χώρα σε πραγματικό χρόνο ή σε μη πραγματικό ή σε συνδυασμό και των δύο. Η καθεμία περίπτωση αναπαράγει διαφορετικής μορφής δεδομένα.

Ο ερευνητής πρέπει να έρθει σε μία πρώτη επαφή με τους συμμετέχοντες, ώστε να έχει μία εικόνα για τα χαρακτηριστικά τους και έπειτα σε μία δεύτερη επαφή, για να υπενθυμίσει το χρόνο και την τοποθεσία διεξαγωγής της συνέντευξης-συζήτησης. Αν ο ερευνητής αποφασίσει να λάβει χώρα σε πραγματικό χρόνο, τότε αυτό απαιτεί οι συμμετέχοντες να βρίσκονται στην τοποθεσία το χρόνο που έχει συμφωνηθεί ή να είναι online την ίδια ώρα. Στην παραδοσιακή μορφή των ομάδων εστίασης τα άτομα συγκεντρώνονται στον προσυμφωνημένο χώρο και χρόνο και ακολουθεί μία μορφή συζήτησης, όπου ο ερευνητής συλλέγει τις απαιτούμενες πληροφορίες. Η διαδικασία αυτή είναι περίπου πανομοιότυπη και στο Διαδίκτυο, όπου το κάθε άτομο αναρτά τα μηνύματά του, τη σκέψη του, ώστε να είναι ορατά και από τους υπόλοιπους συμμετέχοντες, οι οποίοι απαντούν και η διαδικασία επαναλαμβάνεται. Οι συμμετέχοντες δεν έχουν πρόσωπο με πρόσωπο επαφή, αλλά μοιράζονται σκέψεις μέσω μιας οθόνης του υπολογιστή κατά τον ίδιο χρόνο. Αυτού του είδους οι συζητήσεις είναι μεν σχετικά εύκολες και γρήγορες, αλλά δεν δίνουν στον ερευνητή τη δυνατότητα να εντυπώσει σε βαθύτερα ζητήματα, που προκύπτουν μέσα από την αλληλεπίδραση των ατόμων. Επίσης, ο ρόλος του ερευνητή-συντονιστή είναι αυξημένος, γεγονός που σημαίνει ότι η συζήτηση ακολουθεί συγκεκριμένη κατεύθυνση. Οι συμμετέχοντες μπορούν να εισαχθούν στη συζήτηση είτε μέσω ενός ανοιχτού ιστοτόπου ή, αν ο ερευνητής επιθυμεί, να απαγορευτεί η πρόσβαση σε άλλους, βάζοντας κωδικούς (Morgan, 1998).

Από την άλλη, στην ασύγχρονη μορφή, οι συμμετέχοντες δεν είναι απαραίτητο να βρίσκονται συγκεκριμένη χρονική στιγμή σε κάποιο χώρο. Σε αυτή την περίπτωση, η είσοδος και η έξοδος των συμμετεχόντων είναι καθαρά δική τους υπόθεση και δεν καθορίζεται από τον ερευνητή. Αυτό

συμβαίνει, γιατί η συζήτηση-συνέντευξη γίνεται με τη χρήση του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου ή σε συγκεκριμένες ιστοσελίδες. Η ασύγχρονη ερευνητική μέθοδος, συνήθως, επιλέγεται από τον ερευνητή, που επιθυμεί να έχει λεπτομερείς απαντήσεις, χωρίς χρονικά περιθώρια. Ένας κίνδυνος που ελλοχεύει είναι οι συμμετέχοντες να δίνουν απαντήσεις, έχοντας αναζητήσει πληροφορίες ή ρωτώντας φίλους τους, και μετά να παρουσιάζουν τις απαντήσεις αυτές ως δικές τους. Στην ασύγχρονη μορφή ο ρόλος του ερευνητή ως συντονιστή είναι περισσότερο παθητικός, αν και απαιτείται και σε αυτή την περίπτωση να παρακινεί και να τροφοδοτεί τους συμμετέχοντες, χρησιμοποιώντας τα σχόλιά τους. Η παρέμβασή του περιορίζεται, βέβαια, καθώς δεν είναι δυνατό να είναι συνεχώς online.

Η διάρκεια μιας παραδοσιακής μεθόδου των ομάδων εστίασης είναι περίπου δύο ώρες, χρόνος που επιτρέπει στον ερευνητή να εισηγηθεί και να αναφερθεί σε κάποια σημεία, πριν την εκκίνηση της έρευνας και των ερωτήσεων. Αντιθέτως, η διαδικτυακή έρευνα με χρήση της μεθόδου των ομάδων εστίασης δεν διαρκεί περισσότερο από ενενήντα λεπτά. Στην περίοδο αυτή, ο ερευνητής οφείλει να διασφαλίσει το ενδιαφέρον των συμμετεχόντων και ότι οι απαντήσεις τους είναι υψηλής ποιότητας. Εκτός όμως από το χρόνο της συζήτησης, σημαντικό ρόλο έχει το περιβάλλον, μέσα στο οποίο δρουν οι συμμετέχοντες, τόσο στις παραδοσιακές ομάδες εστίασης, όσο και στις διαδικτυακές. Σύμφωνα με τον Lindlof (1995), το περιβάλλον διεξαγωγής της έρευνας θα πρέπει να είναι άνετο, ουδέτερο, αλλά και οικείο ταυτόχρονα. Στην παραδοσιακή μορφή, ο ερευνητής πρέπει να εξασφαλίσει μία ευρύχωρη και άνετη αίθουσα, με συγκεκριμένη διάταξη (σχήμα κύκλου ή σχήμα Π). Στη διαδικτυακή μορφή, το κάθε άτομο βρίσκεται σε διαφορετικό χώρο. Έχουμε, συνεπώς, έναν περισσότερο ουδέτερο χώρο, καθώς πολλοί από τους συμμετέχοντες δεν γνωρίζουν τη φυσική τοποθεσία των άλλων συμμετεχόντων. Συνήθως, οι περισσότεροι επιλέγουν την οθόνη του υπολογιστή στο σπίτι τους ή στη δουλειά τους, με τους οποίους είναι εξοικειωμένοι. Αυτό βοηθάει στην εξάλειψη αρνητικών συναισθημάτων, όπως απομόνωση και αλλοτρίωση. Η μέθοδος των ομάδων εστίασης συγκλίνει περισσότερο με το λεγόμενο *brainstorming* παρά με τις δομημένες συζητήσεις, εξαιτίας της αυθόρμητης και διαλογικής τους φύσης.

Τα βήματα στη μέθοδο των ομάδων εστίασης περιλαμβάνουν μία εισαγωγή στη θεματική και στους κανόνες, το στάδιο της «προθέρμανσης», περίληψη για το πλαίσιο της συζήτησης, το κύριο μέρος της συζήτησης (γενικές και ειδικές ερωτήσεις) και κλείσιμο της συζήτησης. Ειδικότερα, από την αρχή ο ερευνητής θα πρέπει να επισημάνει τους κανόνες στα μέλη της ομάδας για τη διαδικασία. Έπειτα, θα πρέπει να επιλέξει το

χωρο-χρονικό πλαίσιο της συζήτησης και να κοινοποιήσει τη θεματική, να υπογραμμίσει το αντικείμενο μελέτης και να τονίσει τι αναμένει από τους συμμετέχοντες. Στη διαδικτυακή συνέντευξη, ο ερευνητής μπορεί να αναρτήσει ένα μήνυμα καλωσορίσματος και να αναφέρει τα προσωπικά του στοιχεία, σε περίπτωση που δεν έχει γνωριστεί με τους συμμετέχοντες. Εξίσου σημαντικό είναι να γίνει κατανοητό ότι δεν υπάρχει σωστή και λάθος απάντηση και ότι το ενδιαφέρον εστιάζεται στα ενδιαφέροντα και στις αντιλήψεις τους, χωρίς καμία διάθεση κρίσης. Εάν οι συμμετέχοντες δεν έχουν γνωριστεί, καλό θα είναι να πραγματοποιηθεί μία σύσταση, ώστε να διευκολυνθεί η αλληλεπίδρασή τους και να «σπάσει ο πάγος».

Στο στάδιο των ερωτήσεων στην παραδοσιακή μέθοδο των ομάδων εστίασης συνήθως ο ερευνητής ξεκινάει από το γενικό στο ειδικό, όπως και σε κάθε ποιοτική έρευνα. Για παράδειγμα, μπορεί να ξεκινήσει με ερωτήσεις, με στόχο να αποσπάσει γενικές γνώσεις για συγκεκριμένα θέματα και έπειτα να εμβαθύνει τη συζήτηση σε συναισθήματα και αντιλήψεις. Η μέθοδος των ομάδων εστίασης στο Διαδίκτυο διαφέρει στο ότι οι ερωτήσεις δεν ακολουθούν μία καθορισμένη πορεία. Ο λόγος που γίνεται αυτό είναι ότι η υψηλή αλληλεπίδραση των ομάδων εστίασης του πραγματικού χρόνου δημιουργούν τον κίνδυνο τα δεδομένα να είναι επιφανειακά. Συζητώντας online ενθαρρύνονται οι σύντομες, χωρίς αλληλεπίδραση απαντήσεις, που ίσως οδηγήσουν τη συζήτηση σε διαφορετικό αποτέλεσμα από το επιθυμητό (Steward & Shamdasani, 1992).

Οι πολέμοι της χρήσης του Διαδικτύου υποστηρίζουν ότι κανείς δεν μπορεί να εγγηθεί για την ταυτότητα του ατόμου, που, καλυμμένος πίσω από την οθόνη του υπολογιστή, συμμετέχει σε μια συζήτηση, για την υπευθυνότητα με την οποία απαντά, αλλά κυρίως για το ποσοστό της προσοχής στο θέμα: Ενώ στην κλασική μεθοδολογία ο συμμετέχων συμφωνεί να αφιερώσει μία ή δύο ώρες πραγματικού χρόνου στη συζήτηση, στο Διαδίκτυο τού παρέχεται η δυνατότητα να ασχολείται παράλληλα με αλλότριες υποθέσεις, να βρίσκεται σ' ένα χώρο που προκαλεί διάσπαση προσοχής, την οποία ο διαμεσολαβητής δεν μπορεί εύκολα να εντοπίσει.

Προς τούτους, ειδικά στις έρευνες αγοράς, το υπό έρευνα προϊόν ή υπηρεσία μπορεί να παρουσιαστεί ολιστικά με όλες τις αισθήσεις να συμμετέχουν και να αντιδρούν. Ο διαμεσολαβητής ή συνεντευκτής πρέπει να διαθέτει δεξιότητες, που υπερβαίνουν κατά πολύ την απλή διατύπωση ερωτήσεων: οφείλει να διαβάσει τα μεταμηνύματα, να κινητοποιεί, να ενθαρρύνει, να προσφέρει λαβές για περαιτέρω συζήτηση, να ενεργοποιεί και να αξιοποιεί τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του συμμετέχοντος. Για να γίνουν όλα αυτά πράξη στο Διαδίκτυο, απαιτείται εξειδικευμένη εκπαί-

δευση με αμφίβολα πάντα αποτελέσματα. Αντίθετα, οι θιασώτες της χρήσης του Διαδικτύου υπερθεματίζουν στη νέα αυτή μέθοδο, κυρίως επειδή δίνει τη δυνατότητα στους επιστήμονες να προσεγγίσουν πληθυσμούς που θα ήταν απροσπέλαστοι, εάν το Ιντερνέτ δεν είχε διαδοθεί τόσο πολύ. Σχετικά νωρίς είχε διαπιστωθεί ότι η στρατολόγηση ενδιαφερόντων για τη συμμετοχή σε focus groups καθίστατο διαρκώς δυσχερέστερη, τα οικονομικά ή άλλα κίνητρα δεν επαρκούσαν για την άντληση αξιόπιστων απαντήσεων, πολλά άτομα συμμετείχαν κατ' εξακολούθηση στις ίδιες έρευνες και το κόστος ανερχόταν σε δυσθεώρητα ύψη, εάν επρόκειτο να ληφθεί μέριμνα για την αποτροπή όλων των ανασταλτικών παραγόντων.

Οι διαδικτυακές ομάδες συζήτησης ουσιαστικά επικεντρώνουν το ενδιαφέρον αγνώστων και διαφορετικών, ως προς τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, χρηστών γύρω από ένα θέμα είτε μέσα σ' ένα «chat room», είτε σ' ένα forum ή σε μια διαδικτυακή κοινότητα. Η συζήτηση συνήθως οριοθετείται και συντονίζεται από κάποιο διαμεσολαβητή. Οι ομάδες αυτές μπορεί να επικοινωνούν σε πραγματικό χρόνο ή ασύγχρονα, αλλά είναι πιθανός και ο συνδυασμός των δύο μεθόδων. Στην πρώτη περίπτωση όλοι οι συμμετέχοντες βρίσκονται παράλληλα στο Διαδίκτυο (σε μια προσυμφωνημένη ώρα) και ανταποκρίνονται άμεσα στα μηνύματα των υπολοίπων. Κατά περίπτωση μπορεί να χρησιμοποιηθεί η τελευταία λέξη της τεχνολογίας (webcams κ.λπ.), για τον πολυαισθητηριακό εμπλουτισμό της συζήτησης. Στη δεύτερη, συνήθως δημιουργείται μια ειδική ιστοσελίδα, όπου οι συμμετέχοντες με την άνεσή τους διαβάζουν και δημοσιεύουν σχόλια, σχετικά με ένα θέμα. Όπως και αν διοργανωθεί η συζήτηση, το Διαδίκτυο προσφέρει τη δυνατότητα συνομιλίας σε πρόσωπα, τα οποία, διαφορετικά, ίσως και να μην είχαν ποτέ την ευκαιρία να επικοινωνήσουν μεταξύ τους. Δημιουργεί ένα αλληλεπιδραστικό περιβάλλον, όπου τα άτομα ακούν εμπειρίες άλλων ατόμων, παρακινούνται να συμμετέχουν και να εκφράσουν τις ιδέες τους ή και πολλές φορές να αναφερθούν σε μια παρόμοια δική τους εμπειρία. Η απάντηση κάποιου δίνει το έναυσμα σε άλλους να προσθέσουν ιδέες, να διαφωνήσουν και η όλη διαδικασία ακολουθεί μία κυκλική ροή. Αυτό ενισχύει τη συζήτηση, δίνεται έμφαση σε βαθύτερα ζητήματα και ακούγονται ιδέες που ίσως να έχουν ξεχαστεί (Merton & Kendall, 1946).

Όσοι ερευνητές ασπάστηκαν την τεχνολογική αυτή ευκολία μπόρεσαν να αποτυπώσουν τη γνώμη ευάλωτων ομάδων (π.χ. ανάπηροι), γεωγραφικά αποκλεισμένων ατόμων, αλλά και να κινητοποιήσουν ομάδες πληθυσμού, όπως νοικοκυρές, έγκλειστους σε ιδρύματα ή φυλακές, μη διαθέτοντες αρκετό ελεύθερο χρόνο κ.λπ. Επίσης, οι ομάδες εστίασης είναι

ιδανικές για απόκτηση πρόσβασης σε ομάδες ανθρώπων που παραδοσιακά δεν εμπιστεύονται την έρευνα. Η διάρθρωση των ομάδων δημιουργεί ένα κλίμα εμπιστοσύνης μεταξύ των συμμετεχόντων και του ερευνητή και επίσης παρέχει ένα ενθαρρυντικό φόρουμ συζήτησης και ελεύθερης έκφρασης, το οποίο είναι δύσκολο να βρεθεί ακόμα και στον ιδιωτικό χώρο. Οι ασύγχρονες ομάδες συζήτησης με την ελαστικότητα που διαθέτουν προσέδωσαν νατουραλιστική εγκυρότητα, δεδομένου ότι οι απαντήσεις των συμμετεχόντων από το χώρο και τη χρονική στιγμή, που τους βόλευε, ήταν πιο αβίαστες, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις η ανυπαρξία πραγματικής επαφής με τα υπόλοιπα μέλη απέτρεπε φαινόμενα κοινωνικής συμμόρφωσης και απόκρισης σύμφωνα με το επιθυμητό κι αποδεκτό ή έδινε χρόνο περισυλλογής πριν την απάντηση.

Το κόστος της έρευνας έτσι περιορίζεται, οι καταγραφές των συνομιλιών, μηνυμάτων, βίντεο είναι αποτελεσματικότερες (οι χρήστες έτσι κι αλλιώς είναι εξοικειωμένοι με την ιδέα ότι στο Διαδίκτυο δεν υφίσταται η έννοια του απορρήτου), τα δεδομένα εισάγονται κατευθείαν σε υπολογιστικά πακέτα ή στατιστικά προγράμματα ανάλυσης περιεχομένου των συνεντεύξεων, η στρατολόγηση και η ενημέρωση των συμμετεχόντων είναι οικονομικότερη και βασίζεται στην αυξημένη διασπορά του δείγματος και ελαχιστοποιούνται τα έξοδα ταξιδιών (Gaddis, 2001). Σε πολλές περιπτώσεις, οι ομάδες εστίασης συνδυάζονται με ποσοτικές μεθόδους και εργαλεία, όπως για παράδειγμα στην αναπαραγωγή αποτελεσμάτων μίας έρευνας με ερωτηματολόγια ή στη διάκριση των αποτελεσμάτων, στα οποία πρέπει να δοθεί έμφαση στο τέλος της έρευνας. Είτε χρησιμοποιηθεί ως ερευνητικό εργαλείο μόνο του είτε σε συνδυασμό με άλλα, τα αποτελέσματα συνήθως είναι απόρροια μίας ποσοτικής ανάλυσης.

Πολλές συγκριτικές έρευνες απέδειξαν ότι η κλασική μέθοδος και η διαδικτυακή παράγουν παρεμφερή αποτελέσματα. Τα πρόσωπα που συμμετέχουν ανέρχονται σε 8 ή 10, ο μεγάλος αριθμός δίνει την ευκαιρία παρουσίας περισσότερων απόψεων, αλλά περιπλέκει τις δυναμικές και το διαθέσιμο χρόνο, ο οποίος διαρκεί περίπου δύο ώρες και βασίζεται στις δεξιότητες των διαμεσολαβητών ή διευκολυντών.

Αν και τα συμπεράσματα που εξάγονται από τις εστιασμένες συζητήσεις δεν διεκδικούν στατιστικά προσδιορισμένη γενίκευση, εντούτοις αποτελούν ένα πολύτιμο διαγνωστικό εργαλείο, που παρέχει ανατροφοδότηση και εις βάθος δεδομένα για ένα μεγάλο εύρος θεμάτων. Τα focus groups, πριν την εξάπλωση του Διαδικτύου, διεξάγονταν σε διάφορες γεωγραφικές περιοχές και συνήθως συνδυάζονταν και με άλλες τεχνικές, όπως προβολικές διαδικασίες, ψυχοδιαγνωστικά τεστ, ερωτηματολόγια. Πολλές φορές

γινόταν χρήση μονόδρομων καθρεπτών για την παρατήρηση της συνομιλίας και την καταγραφή των μη λεκτικών αντιδράσεων για την παρατήρηση της συνομιλίας. Όλα αυτά προϋπέθεταν ένα μεγάλο προϋπολογισμό, ήταν δε δαπανηρά και από απόψεως του χρόνου.

Όπως προαναφέρθηκε, η εξάπλωση του Διαδικτύου ανέτρεψε το μέγεθος των δαπανών και άλλαξε τη διαδικασία ακόμα και για τους παρατηρητές των συζητήσεων: Αντί να κρύβονται πίσω από τον καθρέπτη, χρησιμοποιούν έναν κωδικό, που τους επιτρέπει την παρακολούθηση της διαδικασίας και τους δίνει πρόσβαση στα αποθηκευμένα δεδομένα, τα οποία μπορεί να είναι εμπεριστατωμένα και να περιλαμβάνουν κοντινές λήψεις των προσώπων, στάσεις του σώματος, ανάλυση επιτονισμού. Επιπλέον, οι πληροφορίες αυτές μπορούν να μοιραστούν σε τεράστιο αριθμό ενδιαφερόντων και να αναλυθούν συγκριτικά και διαχρονικά. Εταιρείες εξειδικεύονται ήδη στην παροχή τεχνογνωσίας και κατάλληλου λογισμικού για τη διεκπεραίωση της διαδικασίας, η οποία μεθοδολογικά είναι ένα κράμα συμμετοχικής παρατήρησης και συνέντευξης. Συχνή είναι η χρήση ημιδομημένων ή ανοιχτών ερωτήσεων, αλλά εξίσου σημαντική είναι η προσωπική αφήγηση, ακόμα και αν σε μερικά σημεία ξεφεύγει από το κυρίως θέμα. Ειδικά, μνεία πρέπει να γίνει στη χρησιμότητα των online focus groups στους ερευνητές, οι οποίοι μελετούν τα φαινόμενα του Διαδικτύου αυτά καθαυτά. Μέσω υπερσυνδέσμων, τα ερεθίσματα μπορούν να παρουσιαστούν στους συμμετέχοντες εξίσου καλά με την πραγματικότητα. Συνήθως, το παραγόμενο υλικό στη διαδικτυακή επικοινωνία είναι πολλαπλάσιο από την κατά πρόσωπο και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι κάθε ερώτηση απαντάται από όλα τα μέλη της ομάδας, κάτι που δεν συμβαίνει αναγκαστικά στην παραδοσιακή προσέγγιση. Η ψυχολογική απομάκρυνση των συμμετεχόντων, εξαιτίας της φαινομενικής απόστασης που εισάγει το Διαδίκτυο (σε τελική ανάλυση καθένας είναι μόνος του μπροστά σε μια οθόνη) κατά βάση προάγει, παρά αποδομεί, την πορεία της συνέντευξης. Πολλοί ερευνητές έχουν μείνει κατάπληκτοι από το μεγαλύτερο ποσοστό έκφρασης αρνητικών συναισθημάτων, που υπό άλλες συνθήκες θα ήταν δύσκολο να εκδηλωθούν.

Εξάλλου, σε κάθε υπό διαμόρφωση ομάδα πάντοτε εμφανίζονται δυναμικές, που άλλοτε ενθαρρύνουν κι άλλοτε αποθαρρύνουν τα μέλη συντελώντας στο φαινόμενο της «χαμένης πληροφορίας», όταν ένας συνομιλητής έχει ήδη καλυφθεί ή επηρεαστεί από τις απαντήσεις του άλλου. Στην περίπτωση αυτή έχουμε το λεγόμενο φαινόμενο της συλλογικής πόλωσης, το οποίο βασίζεται στην υπόθεση ότι τα άτομα έχουν την τάση να συγκρίνουν τις αντιλήψεις τους με τις αντιλήψεις των άλλων, γιατί αισθάνονται

αβεβαιότητα γι' αυτό το οποίο πρεσβεύουν και θέλουν να τσεκάρουν πού βρίσκονται σε σχέση με τους άλλους, για να μειώσουν την αβεβαιότητά τους. Στις ομάδες εστίασης τα άτομα ενεργούν βάσει της προσωπικότητάς τους, με κίνδυνο να κυριαρχήσει η άποψη των ισχυρότερων (Kitzinger, 1995). Αυτό σημαίνει ότι πολλές φορές τα άτομα υιοθετούν τις απόψεις των άλλων, γιατί φοβούνται τη σύγκρουση, με αποτέλεσμα ο ερευνητής να μην αποκτά πρόσβαση σε όλες τις πληροφορίες που χρειάζεται. Επίσης, σύμφωνα με τη θεωρία του περισπασμού, τα άτομα δίνουν έμφαση στο τι θα πουν οι άλλοι, όταν εκφράζουν μία άποψη· ασκείται η λεγόμενη κοινωνική παρεμπόδιση, κάτι που δεν συμβαίνει στη διαδικτυακή έρευνα. Τέλος, οι ομάδες εστίασης μπορεί να μη θεωρούνται κατάλληλη μέθοδος για τη μελέτη και ερμηνεία ευαίσθητων θεμάτων, διότι είναι δύσκολη η αναφορά τους παρουσία πολλών ατόμων, κυρίως, όταν τα μέλη είναι άγνωστα μεταξύ τους (Hoppe, Wells, Morrison, Gilmore, Wilsdon 1995).

Τα συναισθήματα και οι απόψεις των επιστημόνων σχετικά με τη χρήση του Διαδικτύου για τη διεξαγωγή εστιασμένων συζητήσεων είναι διττά: Πολλοί θεωρούν ότι επιτέλους έγινε εφικτή η διοργάνωση ερευνών, που βασίζονται στα focus groups, με τρόπο αποτελεσματικό και οικονομικό, ενώ άλλοι υπαινίσσονται ότι το Διαδίκτυο επ' ουδενί μπορεί να υποκαταστήσει τις παραδοσιακές τεχνικές. Τα επιχειρήματα των αντιθέτων επικεντρώνονται στην αδυναμία καταγραφής και αποκρυπτογράφησης της μη λεκτικής επικοινωνίας, η οποία έπαιξε σημαντικότερο ρόλο στην ερμηνευτική των προσεγγίσεων ενός θέματος. Είναι γνωστό στους ψυχολόγους, που εφαρμόζουν ομαδική ψυχοθεραπεία, ότι, στις πρώτες ειδικά συναντήσεις της ομάδας, μεγίστης σημασίας –ίσως ακόμα περισσότερο κι από τον ίδιο το λόγο– είναι η αποκωδικοποίηση των δυναμικών που αναπτύσσονται, οι αλληλεπιδράσεις των μελών, η συμμόρφωση στην ομάδα, η ανάδειξη ηγετών, στοιχεία που ίσως είναι αδύνατο να εντοπιστούν εναργώς στη διαδικτυακή επικοινωνία.

Φυσικά, εάν επανέλθουμε στη δριμεία κριτική που γίνεται, παρασιτικές μεταβλητές, όπως η ταχύτητα πληκτρολόγησης, η ταχύτητα των δεδομένων, μπορεί να αλλοιώσουν το αποτέλεσμα, ενώ η έλλειψη επικοινωνίας ενδεχομένως να μειώσει το ενδιαφέρον, να ελαχιστοποιήσει τις απαντήσεις και να αναστείλει τη διαδραστικότητα. Σε έρευνες όπου η γεύση και η ακοή είναι σημαντικές, η χρήση των online groups είναι απαγορευτική. Οι άνθρωποι μιλούν γρηγορότερα απ' ό,τι πληκτρολογούν, αλλά ο γραπτός λόγος είναι ακριβέστερος του προφορικού. Βέβαια, ο προφορικός είναι περισσότερο ζωντανός και αυθόρμητος, αλλά υστερεί, όταν πρόκειται να περιγραφούν ορισμοί και αφηρημένες έννοιες (Mann & Steward, 2000).

Η διαδικτυακή προσέγγιση επιτρέπει τη γέννηση συγκρούσεων, εφόσον λείπουν οι συναισθηματικοί αποτρεπτικοί παράγοντες και υπάρχει η φενάκη της αποπροσωποποίησης και ανωνυμίας, αλλά αυτό μπορεί να ελεγχθεί με τις δεξιότητες του συντονιστή. Πολλές φορές, άλλωστε, η σύγκρουση επιταχύνει την παραγωγή ιδεών και μπορεί να θεωρηθεί φορτισμένος διάλογος.

Σε τελική ανάλυση, αυτό που έχει σημασία είναι τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των συνομιλητών και η ικανότητα του ερευνητή να συνταιριάζει την τεχνολογία με τους στόχους της έρευνάς του. Οι δυνατότητες του Διαδικτύου για συγκέντρωση συμμετεχόντων από όλα τα γεωγραφικά πλάτη και μήκη, επιβάλλει πολλές φορές τη χρήση ασύγχρονης επικοινωνίας (π.χ. μέσω e-mail), δεδομένων των διαφορετικών χρονικών ζωνών. Η στρατολόγηση των ενδιαφερόντων γίνεται μέσω e-mail ή αγγελίας, αλλά οι περισσότεροι ερευνητές παρατηρούν ότι η αναλογία δήλωσης ενδιαφέροντος και τελικής συμμετοχής είναι 2=1 (πιο πεσιμιστικές αναλογίες αναφέρουν μικρότερη συμμετοχή, η οποία καλύπτεται με την ένταξη περισσότερων ενδιαφερομένων).

Κάθε επιστήμη που έχει ως αντικείμενο μελέτης τον άνθρωπο οφείλει να μελετά κάθε πτυχή του συνδυάζοντας πολλαπλές μεθόδους. Βασικό ζήτημα είναι το πέρασμα από την ατομοκεντρική προσέγγιση στην συλλογικότητα. Πώς οι ομάδες λειτουργούν και πώς δημιουργούν κάτι διαφορετικό από τα άτομα, πώς σκέφτονται, αντιδρούν και συμπεριφέρονται; Πώς η ομάδα βοηθά στην κατανόηση διάφορων φαινομένων και στην ερμηνεία εννοιών, όπως εξουσία, κοινωνική αλλαγή, συμμόρφωση, διάδραση κ.λπ. Η ομάδα είναι ένα βασικό εργαλείο τόσο στις επιτόπιες έρευνες, όσο και στη διαδικτυακή έρευνα και τίθενται ζητήματα χειρισμού της, ώστε να επιφέρει καλύτερα αποτελέσματα στον ερευνητή. Η χρήση της μεθόδου των ομάδων εστίασης αποτελεί ένα βασικό εργαλείο για το χειρισμό και την ερμηνεία των ομάδων.

5.3.4. Η χρήση των blogs ως ερευνητικό εργαλείο

Συστατικό στοιχείο της ποιοτικής έρευνας είναι η ανάλυση περιεχομένου, η οποία αποτελείται από μία δέσμη τεχνικών και μεθόδων ανάλυσης κειμένων και ομιλιών. Η βασική ιδέα της διαδικασίας ανάλυσης περιεχομένου είναι η διατήρηση των πλεονεκτημάτων της ποσοτικής ανάλυσης περιεχομένου και η ανάπτυξη μιας περαιτέρω ποιοτικής και ερμηνευτικής ανάλυσης. Το αντικείμενο της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου είναι οτιδήποτε σχετίζεται με την καταγεγραμμένη επικοινωνία, όπως είναι τα

αντίγραφα των συνεντεύξεων, των ομιλιών, τα πρωτόκολλα παρατηρήσεων, οι τηλεοπτικές ταινίες, τα έργα τέχνης κ.λπ. Η ανάλυση περιεχομένου δεν αναλώνεται μόνο στην περιγραφή του υλικού που διαθέτει, δηλαδή τις κύριες ιδέες του κειμένου, αλλά και σε οτιδήποτε κρύβεται πίσω από αυτό. Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου ορίζεται ως μία εμπειρική, ερμηνευτική, μεθοδολογικά ελεγχόμενη ανάλυση, η οποία ακολουθεί συγκεκριμένους κανόνες και δεν κάνει χρήση ποσοτικών εργαλείων.

Ειδικότερα, η ανάλυση περιεχομένου είναι ένα χρήσιμο μεθοδολογικό εργαλείο, κυρίως στις κοινωνικές επιστήμες, για τη μελέτη του περιεχομένου μιας καταγεγραμμένης συνέντευξης. Η ανάλυση περιεχομένου απαντά στα ερωτήματα: «ποιος είπε τι, σε ποιον, γιατί, μέχρι ποιο σημείο και με ποια επίδραση». Ο Krippendorff (2004) προσθέτει ότι η ανάλυση περιεχομένου απαντά στα εξής ερωτήματα: τι δεδομένα αναλύονται, με τι κριτήρια διακρίνονται, ποιος είναι ο υπό μελέτη πληθυσμός, τι περιορισμοί υπάρχουν στην ανάλυση, ποιος είναι ο στόχος, σε ποιο βαθμό σχετίζεται το περιεχόμενο με τα δεδομένα που αναλύονται. Σύμφωνα με τον Holsti (1969) η ανάλυση περιεχομένου είναι εκείνη η τεχνική, που οδηγείται σε συμπεράσματα, κάνοντας συστηματική και αντικειμενική χρήση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών ενός γραπτού μηνύματος. Η ανάλυση περιεχομένου βασίζεται στην αντικειμενικότητα, την αξιοπιστία, την ισχύ, τη γενίκευση, τον έλεγχο υποθέσεων και δεν περιορίζεται σε συγκεκριμένου τύπου μεταβλητές, όπως συμβαίνει στην ποσοτική έρευνα.

Στη σύγχρονη κοινωνία έχουν δημιουργηθεί νέες πηγές για αναλύσεις περιεχομένου. Τα ιστολόγια ή αλλιώς blogs είναι ιδιαίτερα δημοφιλή στην διαδικτυακή κοινότητα και έχουν αποκτήσει έναν ιδιαίτερο ρόλο για το μάρκετινγκ, τη δημοσιογραφία, την πολιτική και την επιστήμη (Blood, 2000). Αυτή η αυξανόμενη χρήση των blogs έχει καταστήσει αναγκαία την έρευνα και ανάλυσή τους. Τα blogs είναι μία μορφή επικοινωνίας και ελεύθερης έκφρασης, από την οποία οι ερευνητές μπορούν να εξαγάγουν συμπεράσματα και να ερμηνεύσουν φαινόμενα. Αποτελούν έναν εύκολο και ταυτόχρονα φτηνό τρόπο δημοσίευσης και προώθησης μιας εικόνας, ενός κειμένου, ανάρτησης και ανταλλαγής απόψεων. Τα ιστολόγια αποτελούν ιστοσελίδες που λειτουργούν με τη μορφή ημερολογίου και επιτρέπουν σε οποιονδήποτε χρήστη να αναρτήσει σχόλιο και να εκφράσει την άποψή του. Με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται ομάδες-εστίες συζήτησης, τις οποίες μπορεί να εντοπίσει κάθε χρήστης, χωρίς απαραίτητα να είναι μέλος του ιστολογίου. Επομένως, η ανάλυση περιεχομένου μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ερμηνεία του σκοπού, της δομής και του περιεχομένου των ιστολογίων (Schimdt, 2007).

Τα blogs χαρακτηρίζονται ως συχνά τροποποιημένες σελίδες, στις οποίες το περιεχόμενο καταχωρείται κατά αντίστροφη χρονική ακολουθία (Bortree, 2005. Buckingham & Willett, 2006. Kelleher & Miller, 2006. Schmidt, 2007. Hull, 2007). Αποτελεί ένα συνονθύλευμα ιστοχώρου, ημερολογίου και μίας κοινότητας σε απευθείας σύνδεση. Πιο συγκεκριμένα, είναι μία μορφή προσωπικού περιοδικού, το οποίο δημοσιεύεται online, και ενημερώνεται συχνά με παρόμοιες θεματικές από άλλους bloggers. Αυτή η διασύνδεση που προκύπτει ανάμεσα στους διάφορους χρήστες έχει ονομαστεί «μπλοκόσφαιρα» ή «ιστόσφαιρα».

Η ενσάρκωση των blogs ξεκίνησε προς το τέλος της δεκαετίας του 1990, ως ένα μέσο ελεύθερης έκφρασης, ως μία μορφή δημοσιευμένου προσωπικού ημερολογίου που αντικατέστησε τις προσωπικές ιστοσελίδες (Hiler, 2002. Williams & Jacobs, 2004). Από τότε έχει εξελιχθεί σε μία κοινότητα, όπου αναπτύσσεται η συμμετοχική δραστηριότητα, η συνεργατικότητα, η διάδραση, η ανταλλαγή γνώσης και εμπειρίας. Η ευκολία στη χρήση του και ο απλοϊκός σχεδιασμός του έχει συμβάλει στη διάδοσή του. Τα ιστολόγια περιλαμβάνουν πολλές διαφορετικές μορφές: είναι πολιτικά, εταιρικά, προσωπικά, αθλητικά, μουσικά, δημοσιογραφικά, εκπαιδευτικά, ιατρικά κ.λπ. Στην πραγματικότητα, οποιοδήποτε θέμα παράγει εκτεταμένο ενδιαφέρον σε μία μεγάλη ομάδα ανθρώπων, μπορεί να αποτελέσει ιστολόγιο (Schmidt, 2007).

Πολλές έρευνες προσπάθησαν να εξακριβώσουν τους λόγους που ωθούν τα άτομα στη χρήση των ιστολογίων και δεν κατάφεραν να καταλήξουν σε κάποιους σταθερούς παράγοντες. Ωστόσο, μερικές από τις αιτίες που θα μπορούσε κανείς να διακρίνει είναι η ανάγκη ελεύθερης έκφρασης απόψεων και ιδεών, η διανομή πραγμάτων, η ανάγκη για αναγνώριση, για κοινωνική επαφή και αλληλεπίδραση, για ενδοσκόπηση, για απόκτηση γνώσης και νέων ενδιαφερόντων και για παραγωγική δραστηριοποίηση (Bar-Ilan, 2005). Επίσης, έρευνες έδειξαν ότι στα ιστολόγια συμμετέχουν τόσο γυναίκες, όσο και άνδρες, ανεξαρτήτως ηλικίας. Παρόλα αυτά, το φύλο και η ηλικία διαφοροποιούνται ανάλογα με τον τύπο του ιστολογίου. Οι γυναίκες δείχνουν να έχουν μία προτίμηση σε blogs που έχουν τη μορφή ημερολογίου ή άρθρων, ενώ οι άνδρες σε όλους σχεδόν τους τύπους (Herring, Kouper et al., 2004).

Όλα τα παραπάνω εξηγούν το λόγο για τον οποίο πολλοί ερευνητές έχουν στραφεί στα ιστολόγια και τα χρησιμοποιούν ως πηγή άντλησης δεδομένων. Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζει η ποιοτική έρευνα είναι ο μεγάλος χρόνος που απαιτείται για τη συλλογή και ανάλυση των δεδομένων, καθώς και η διατήρηση της συγκέντρωσης

καθόλη τη διάρκεια της έρευνας, ώστε να καταφέρει ο ερευνητής να καταγράψει κάθε πληροφορία. Αυτά θέτουν και επιμέρους περιορισμούς στην έρευνα. Μετά την καταγραφή των δεδομένων, απαιτείται η κωδικοποίηση και η ανάλυσή τους, κάτι που «ξοδεύει» ακόμη περισσότερο χρόνο και πόρους. Τα ποιοτικά δεδομένα, τις περισσότερες φορές, συλλέγονται μέσω συνεντεύξεων, παρατήρησης και ομάδων εστίασης.

Τα blogs αποτελούν μία λύση για τους ερευνητές, καθώς είναι εύκολα προσβάσιμα και οι πληροφορίες τους διατίθενται σε έντυπη μορφή, ενώ πολλές φορές είναι ήδη κωδικοποιημένες. Ένα εξίσου χρήσιμο χαρακτηριστικό των blogs είναι ότι οι χειριστές τους (bloggers) ταξινομούν το περιεχόμενό τους με βάση τη θεματική ή το είδος του. Αυτό διευκολύνει ακόμη περισσότερο την πρόσβαση και την ανάλυσή τους. Εκτός από την ευκολία πρόσβασης, προσφέρουν πλούσιες και σε βάθος πληροφορίες, οι οποίες πηγάζουν αφενός από την ίδια τη φύση των ιστολογίων και, αφετέρου, από τη σύνδεση που δημιουργείται στις θεματικές ενότητες. Χαρακτηριστικό είναι ότι πολλοί bloggers παραθέτουν σχετικούς με το θέμα συνδέσμους. Συνεπώς, ο ερευνητής μπορεί να εξοικονομήσει χρόνο, αφού σε ένα ιστολόγιο μπορεί ταυτόχρονα να εντοπίσει δεδομένα για ανάλυση και πληροφορίες σχετικά με το προς μελέτη αντικείμενο. Το βάθος των στοιχείων που προσφέρονται είναι επίσης απόρροια του περιβάλλοντος ελεύθερης έκφρασης που ενυπάρχει τόσο από πλευράς συζήτησης, όσο και από την πλευρά επιλογής θεμάτων προς συζήτηση. Η συζήτηση που λαμβάνει χώρα είναι αδιάλλακτη και αμερόληπτη, καθώς οι συμμετέχοντες εκφράζουν απόψεις χωρίς να αναμένουν κάποια συνέπεια γι' αυτές. Επίσης, δεδομένου ότι ένας εκ των παραγόντων συμμετοχής σε blog είναι η ενδοσκόπηση, μπορεί κανείς να αντιληφθεί ότι οι συμμετέχοντες έχουν κίνητρα να είναι ειλικρινείς και γνήσιοι, γεγονός πολύ σημαντικό για έναν ερευνητή (Nardi, Schiano, Gumbrecht & Swartz, 2004).

Πολλές μέθοδοι συλλογής και ανάλυσης δεδομένων αντιμετωπίζουν προβλήματα, που προκύπτουν από τη συμμετοχή του ερευνητή στην έρευνα. Τα προβλήματα που προκύπτουν συνήθως από την εμπλοκή του είναι τα μεροληπτικά αποτελέσματα. Αυτό σημαίνει ότι ίσως να λειτουργεί με προκατάληψη ή να καθοδηγεί την έρευνα σε συγκεκριμένα αποτελέσματα, θέτοντας υπό αμφισβήτηση την αξιοπιστία της έρευνας. Στην περίπτωση των blogs, ο ερευνητής είναι απλά παρατηρητής και δεν συμμετέχει στη διαδικασία. Η συλλογή των στοιχείων γίνεται από απόσταση και όχι πρόσωπο με πρόσωπο, όπως γίνεται στις συνεντεύξεις (Hartley, 2001). Επιπλέον, το περιεχόμενο των blogs είναι απρόσβλητο από τον ερευνητή, ο οποίος είναι υποχρεωμένος να καταγράψει ό,τι είναι γραμμένο, ενώ οι

ερευνώμενοι δεν γνωρίζουν την ύπαρξη ερευνητή, άρα δεν επηρεάζονται οι σκέψεις και οι απόψεις τους από αυτό.

Το δείγμα του πληθυσμού που είναι διαθέσιμο στα blogs συνήθως είναι επαρκές, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι προϋπόθεση για τη δημιουργία ενός blog είναι η διατήρηση του μέσου τύπου. Αναμένεται ότι στο δείγμα αυτό δεν θα υπάρχει αρκετή αντιπροσώπευση των μεγάλων ηλικιακά ομάδων και πληθυσμός από τις λιγότερο οικονομικά ανεπτυγμένες χώρες. Επίσης, σε αυτούς θα πρέπει να συμπεριληφθούν και άτομα που δεν είναι ιδιαίτερα εξοικειωμένα με την τεχνολογία. Παρόλα αυτά, με την εξέλιξη της τεχνολογίας και της τεχνογνωσίας η χρήση των blogs θα είναι τόσο συχνή και καθημερινή, όπως και η χρήση του κινητού τηλεφώνου.

Τα blogs δεν είναι πάντοτε καλογραμμένα, σύντομα και επιμελημένα και αυτό ίσως δυσκολέψει έναν ερευνητή, εξαιτίας της κακής διατύπωσης, των λαθών και του μη σχετικού περιεχομένου. Ένα άλλο πρόβλημα που θα πρέπει να λάβει υπόψη του ο ερευνητής, είναι η αλλοίωση συνήθως, του περιεχομένου των ειδήσεων από τους bloggers. Προκειμένου π.χ. να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των χρηστών, παρουσιάζουν φανταστικά θέματα ή εξωραΐζουν την εμπειρία τους και την παρουσιάζουν περισσότερο ελκυστική και ενδιαφέρουσα. Τέτοιες ενέργειες είναι δύσκολο να αποτραπούν και να ελεγχθούν. Εκτός από τα φανταστικά blogs, τα ίδια τα άτομα μπορεί να εμφανίσουν μία διαφορετική ταυτότητα από την πραγματική, να προσποιηθούν λ.χ. ότι ανήκουν σε μία άλλη κοινωνική θέση, σε άλλο μορφωτικό επίπεδο, φύλο κ.λπ. (Qian & Scott, 2007).

Οι ερευνητές δεν έχουν τη δυνατότητα να ελέγξουν τέτοιες λεπτομέρειες. Ένας τρόπος ελέγχου είναι οι ερευνητές να συμπεριλαμβάνουν στο δείγμα τους μόνο εκείνους τους χρήστες, που διατηρούν την ταυτότητά τους με την πάροδο του χρόνου. Συνήθως, μία ψεύτικη-φανταστική ταυτότητα είναι δύσκολο να διατηρηθεί προϊόντος του χρόνου. Η ανάγκη για έκφραση των προσωπικών απόψεων, παρόλα αυτά, οδηγεί την πλειονότητα των ατόμων να εμφανίζουν τον πραγματικό τους εαυτό. Αυτό ενισχύεται από το γεγονός ότι οι περισσότεροι bloggers, εκτός από τη διαδικτυακή επικοινωνία, καταλήγουν να έχουν διαπροσωπικές σχέσεις. Κατά καιρούς διοργανώνονται εκδηλώσεις, στις οποίες συναντώνται όλοι. Οποιοδήποτε ίχνος τέτοιων εκδηλώσεων δίνει στον ερευνητή στοιχεία για την αξιοπιστία των στοιχείων. Οι φανταστικοί bloggers, όπως είναι αναμενόμενο, δεν επιδιώκουν τέτοιες συναντήσεις (Qian & Scott, 2007).

Τα blogs που είναι σε μορφή ημερολογίων αποτελούν ένα χρήσιμο εργαλείο, κυρίως για πιλοτικές έρευνες, προκειμένου να διακριβωθούν οι βασικές έννοιες, οι ερευνητικές υποθέσεις, και να πραγματοποιηθεί ένα

πρώτο επίπεδο ανάλυσης. Ένας προφανής τρόπος ανάλυσης των ιστολογίων είναι η ανάλυση του περιεχομένου τους για μία συγκεκριμένη θεματική, αφού αυτά παρέχουν ποικιλία απόψεων, συναισθημάτων και πληροφοριών για διάφορα κοινωνικά ζητήματα. Οι ερευνητές μπορούν να χρησιμοποιήσουν το περιεχόμενο αυτό, ώστε να κατευθύνουν την έρευνά τους στα βασικά σημεία, ή για να τα συγκρίνουν με άλλα ιστολόγια και εμπειρικά δεδομένα. Το μήκος του ιστολογίου και ο αριθμός των σχολίων μπορούν να καταδείξουν τη σημασία μελέτης ενός φαινομένου-θέματος.

Γενικότερα, οι περισσότερες αναλύσεις περιεχομένου του Διαδικτύου έχουν εστιάσει στον τρόπο, με τον οποίο παρουσιάζονται, σε αντιδιαστολή με το θέμα που συζητιέται. Η προσέγγιση της ανάλυσης του περιεχομένου, που υιοθετείται, εξαρτάται από το άτομο και τα ενδιαφέροντά του, αλλά και από το θέμα που μελετάται (Weber, 1990). Για παράδειγμα, οι παράμετροι που μπορούν να χρησιμοποιηθούν, ανάλογα με την έρευνα, είναι οι δημογραφικές, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των blogs, τα χρονικά χαρακτηριστικά, τα δομικά κ.λπ. Μία ενδεικτική μεθοδολογία που χρησιμοποιείται για την ανάλυση των blogs μπορεί να είναι: επεξεργασία, συλλογή δεδομένων, ανάλυση στοιχείων και καταγραφή αποτελεσμάτων. Στο στάδιο της επεξεργασίας, ο ερευνητής καλείται να θέσει το πλαίσιο της ανάλυσης, να εξοικειωθεί με το θέμα-χώρο, να εξαγάγει τους βασικούς όρους, να καθορίσει τις λέξεις-κλειδιά και να ταξινομήσει τα στοιχεία που χρειάζεται για την ανάλυση. Έπειτα, στο δεύτερο στάδιο της συλλογής, θα πρέπει να προσδιορίσει τα blogs που θα μελετήσει, επειδή, όπως προαναφέρθηκε, υπάρχουν πολλά είδη. Αφού καταλήξει στο είδος των blogs που θα μελετήσει, αρχίζει την καταγραφή των στοιχείων του blog σε κείμενο και ενισχύει τα στοιχεία αυτά με μετα-δεδομένα. Στην ανάλυση των δεδομένων, ο ερευνητής κάνει χρήση του κατάλληλου λογισμικού για την επεξεργασία των σημαντικών δεδομένων, ώστε να καταγραφούν τα συμπεράσματα. Συνήθως οι μηχανές αναζήτησης που χρησιμοποιούνται για την αναζήτηση των ιστολογίων είναι οι εξής: Google blog (blogsearch.google.com), Technorati (www.technorati.com), Feedster (www.feedster.com) και ο icerocket (www.icerocket.com)

Η τεχνολογία έχει διεισδύσει σε πολλές πτυχές της καθημερινότητας των ανθρώπων και η έρευνα δεν αποτελεί εξαίρεση. Τα ιστολόγια-blogs αποτελούν ένα χώρο έκφρασης και μία πλούσια πηγή δεδομένων για τους ερευνητές. Η αυξημένη χρήση τους μπορεί να αυξήσει την αποδοχή τους ως ερευνητικό εργαλείο. Σε αυτό έρχεται να προστεθεί και το γεγονός ότι τα blogs προσφέρουν μία ευρεία γκάμα θεμάτων για ανάλυση, από κοινωνιολογικά, μέχρι ανθρωπολογικά, πολιτικά και ψυχολογικά. Ωστόσο,

δεν μπορεί να αγνοήσει κανείς ότι είναι μη δομημένα και αποτελούνται από άτομα με διαφορετικό γλωσσικό και μορφωτικό υπόβαθρο. Αυτό το ελεύθερο περιβάλλον δημιουργεί πολλές προκλήσεις για την έρευνα. Οι λειτουργίες αυτόματης κωδικοποίησης που χρησιμοποιεί η δομημένη ανάλυση, δεν μπορούν να εφαρμοστούν στην ανάλυση των blogs. Ο ερευνητής βρίσκεται αντιμέτωπος με πολλαπλά προβλήματα, τα οποία, με την υιοθέτηση της κατάλληλης μεθόδου και τεχνικής μπορεί να προσπεράσει και να επιτύχει το στόχο του.

5.4. Ψηφιακά περιβάλλοντα μάθησης: Κοινωνιολογική και παιδαγωγική προσέγγιση

Μια από τις βασικότερες αρχές της εκπαίδευσης είναι ο αντισταθμιστικός και δημοκρατικός χαρακτήρας της. Παρά το αυτονόητο των αξιών αυτών, η εκπαίδευση αντανακλά το εκάστοτε κοινωνικό σύστημα και αναπαράγει τις ανισότητές του. Ο Bourdieu είχε επισημάνει ότι οι μαθητές διαφοροποιούνται ανάλογα με το οικονομικό και πολιτισμικό κεφάλαιό τους, γεγονός που επηρεάζει αργότερα τον τύπο της επαγγελματικής και κοινωνικής αποκατάστασής τους. Οι μαθητές από ανώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα έχουν μνηθεί στην κουλτούρα της κυρίαρχης ιδεολογίας και ενισχυόμενοι από τον τύπο αξιολόγησης και τη στοχοθεσία των αναλυτικών προγραμμάτων απολαμβάνουν περισσότερων ευκαιριών ανέλιξης. Αντίθετα, οι μαθητές της εργατικής τάξης περιπίπτουν σ' ένα φαύλο κύκλο απαξίωσης και υπονομεύονται από μαθησιακές διαδικασίες, που δεν τους επιτρέπουν να εκφράσουν το πολιτισμικό δυναμικό των κοινωνικών καταβολών τους, ενώ, παράλληλα, τους καθλώνουν σ' ένα πλέγμα χαμηλής σχολικής επίδοσης ή και αποτυχίας.

Η αλματώδης και η εν πολλοίς ανεξέλεγκτη είσοδος των νέων τεχνολογιών στην καθημερινότητα και στο σχολικό πλαίσιο έρχεται να επαναπροσδιορίσει το χαρακτήρα της αγωγής γενικότερα: η μάθηση μέσω υπολογιστών αίρει τις γεωγραφικές, κοινωνικές και οικονομικές διαφοροποιήσεις των μαθητών και με τρόπο δυναμικό απεμπολεί τους περιορισμούς, δεδομένου ότι παρέχει τη δυνατότητα σε όλους να εντρυφήσουν σε μαθησιακά περιβάλλοντα, που μπορούν να κατασκευαστούν από το μαθητή, σκιαγραφώντας την προσωπικότητά του. Η θεμελίωση της κοινωνίας της πληροφορίας, όμως, δεν προήλθε εκ του μη όντος, αλλά αποτέλεσε συγκυρία πολλών ιστορικών, οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων.

Κατά τον 20^ο αιώνα, το βιομηχανικό μοντέλο παραγωγής επηρέασε καθοριστικά την εκπαίδευση, τόσο σε επίπεδο πολιτικών, όσο και στις μεθόδους διδασκαλίας. Ήδη από το 1919 ο Max Weber καταδίκασε τις ομοιότητες στη δομή των ερευνητικών πανεπιστημιακών κέντρων και των επιχειρήσεων και θεώρησε ότι οι διαδικασίες της εκπαίδευσης και της έρευνας διέπονται από την απρόσωπη μεθοδολογία και τον μηχανιστικό χαρακτήρα, που καθορίζουν τη βιομηχανική παραγωγή, σύμφωνα με τις αρχές του φορντισμού και του τεύλορισμού. Η μαζική παραγωγή βιβλίων και εκπαιδευτικού υλικού, η καθοδηγούμενη από οικονομικά συμφέροντα έρευνα, η επιλογή ή ο εξοβελισμός θεματικών ενοτήτων ανάλογα με τις προσδοκίες και τους στόχους της κυρίαρχης ιδεολογίας ή εσκεμμένων πολιτικών αποφάσεων ουσιαστικά αναιρούν τον προσωπικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης και προάγουν έναν τύπο μαθητή, που επιτυγχάνει, εφόσον ακολουθεί πιστά τα πολιτισμικά πρότυπα και τις μεθόδους της βιομηχανοποιημένης παιδείας. Κατά τον Otto Peters (1983), η μάθηση τείνει να γίνει αυτοματοποιημένη, να έχει τις ιδιότητες της «γραμμής παραγωγής», τα δε προϊόντα της είναι τυποποιημένα, σταθμισμένα, απρόσωπα και αντικειμενικά, τα στάδια διεκπεραίωσης διακριτά, επαγωγικά και σαφώς προκαθορισμένα, η παιδεία συγκεντρωτική, ενώ οι φορείς της απλά εκτελεστικά όργανα των αναλυτικών προγραμμάτων, χωρίς πρωτοβουλία και υπευθυνότητα.

Η επιστημονική έρευνα έχει από καιρό αγκυλωθεί σε μια καταπιεστική τυπολατρία και η αξιολόγησή της γίνεται βάσει εξωγενών κριτηρίων που μοιάζουν περισσότερο με μοντέλα διαχείρισης ολικής ποιότητας. Οι πεφωτισμένες πραγματείες των παλαιότερων στοχαστών δεν μπορούν να επαναληφθούν, γιατί ελέγχονται πλέον ως υποκειμενικές και υποδεέστερες όσων πληρούν τα οικονομικά πρότυπα παραγωγής. Οι μαθητές εκπαιδεύονται σε αυτό τον τρόπο έρευνας και μάθησης, το ατομικό στοιχείο ατονεί και η έκφραση της προσωπικής γνώμης παραγκωνίζεται. Η κριτική σκέψη απογυμνώνεται από την πρωτοτυπία προς χάριν στατιστικών και μαθηματικών τύπων, οι οποίοι εισήλασαν ακόμα και στις θεωρητικές επιστήμες. Τα «δημιουργικά» λάθη που μπορούσαν να συμβούν στα εκπαιδευτικά επεισόδια και στη ζωντανή διδασκαλία αποτρέπονται, δεδομένου ότι το υλικό επανελέγχεται πολλές φορές, πριν βγει στην κατανάλωση· η ποιότητα της διδασκαλίας κρίνεται και αξιολογείται διαρκώς, στερημένη όμως από κάθε ίχνος δημιουργικότητας.

Τα συμπεριφοριστικά μοντέλα διδασκαλίας, οι στοχοθεσίες τύπου Bloom, αλλά ακόμα και οι σύγχρονες μαθητοκεντρικές προσεγγίσεις βασίζονται σε αρχές που υποστηρίζουν την κατάτμηση και τη σταδιοποίηση

της εργασίας, ώστε να απλοποιηθεί, να γίνει προσπελάσιμη από πολλούς και να μειωθεί το κόστος της. Η απόλυτη εξειδίκευση αποκόπτει το μαθητή από τον τελικό σκοπό της εκπαίδευσης, ο οποίος καθορίζεται και διαμορφώνεται από τις επιλογές και τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης.

Το 1959, οι James και Wedemeyer άσκησαν δριμεία κριτική στη βιομηχανοποιημένη διάρθρωση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και πρότειναν την ίδρυση συμβουλευτικών κέντρων, τα οποία, λαμβάνοντας υπόψη τις κλίσεις και την προσωπικότητα του φοιτητή, θα σχεδίαζαν εξατομικευμένα προγράμματα σπουδών, μεγάλο μέρος των οποίων θα υλοποιείτο από απόσταση. Υποστήριξαν ότι αυτή η διάσταση της παιδείας εμπεδώνει κοινωνικά τις δημοκρατικές αξίες και καθιστά τους πολίτες μετόχους και κοινωνούς της γνώσης, ενώ οι απόψεις τους προμήνυαν την ενδυνάμωση της Νέας Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης.

Οι βιομηχανικές αξίες περί ανάπτυξης (οικονομία κλίμακος, μαζική παραγωγή, έρευνα, μείωση κόστους, διάδοση προϊόντων και υπηρεσιών) διαμόρφωσαν την εκπαιδευτική φιλοσοφία, η οποία, ενσωματώνοντας τις τεχνολογικές αλλαγές, την υφή των πληροφοριών και την πρόσβαση σε αυτές, απαξίωσε συλλήβδην τις καθιερωμένες αντιλήψεις για την αγωγή. Ο Otto Peters (1983) αποδέχεται τη χρήση της τεχνολογίας, μόνο εφόσον αυτή συνδυαστεί με κοινωνική επαφή, που δεν θα διακυβεύει τον ακαδημαϊκό κριτικό λόγο. Τα αυτοδιδασκαστικά ηλεκτρονικά πακέτα μάθησης, που δεν λαμβάνουν υπόψη την παράμετρο αυτή, οδηγούν σε νέες και απεχθείς μορφές απομονωτισμού. Οι Garrison, Anderson & Archer (2000) θεώρησαν ότι η εκπαίδευση πρέπει να εκμεταλλευτεί όλες τις πολυμεσικές δυνατότητες και να μη στηριχτεί απλά στο κείμενο, εάν πρόκειται να υποκαταστήσει ή έστω να συμπληρώσει την παραδοσιακή αλληλεπίδραση δασκάλου-μαθητή. Κατά τον Holmberg (1983), η ηλεκτρονική εκπαίδευση αποκτά ουσία, μόνο εφόσον νοηθεί ως «φιλική και αλληλεπιδραστική συνομιλία». Τα προπαρασκευασμένα εκπαιδευτικά μαθήματα οφείλουν να έχουν άρτια οργάνωση, επικοινωνιακό προσανατολισμό και να καταλήγουν στη δόμηση προσωπικής σχέσης μεταξύ υπολογιστή και μαθητή. Το εκπαιδευτικό ηλεκτρονικό περιβάλλον πρέπει να είναι ευχάριστο και να βρίθει ενισχυτών για περαιτέρω μάθηση.

Κατά μία έννοια, η εκπαιδευτική τεχνολογία είναι μια διανοητική διαδικασία. Εάν η τεχνολογία ασχολείται με την κατανόηση και βελτίωση φυσικών φαινομένων και διαδικασιών μέσα από την επιστημονική και συστηματική μελέτη, τότε η εκπαιδευτική τεχνολογία μπορεί να ιδωθεί ως η κατανόηση και η βελτίωση της μαθησιακής διαδικασίας μέσα από την επιστημονική και συστηματική μελέτη. Αυτή η προσέγγιση αναφορικά με την

εκπαιδευτική τεχνολογία επιχειρεί τη μεγαλύτερη κατανόηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας και την ανάπτυξη στρατηγικών για καλύτερη διδασκαλία και πιο αποτελεσματική μάθηση. Υπάρχει όμως κι άλλο ένα νόημα σχετικά με την εκπαιδευτική τεχνολογία –που είναι η εφαρμογή της βιομηχανικής τεχνολογίας και ειδικότερα της τεχνολογίας των επικοινωνιών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η εκπαίδευση εμπεριέχει σε μεγάλο βαθμό την επικοινωνία, αφορά τη μετάδοση γνώσης, πληροφοριών, δεξιοτήτων, αξιών και αρχών, από ένα πρόσωπο σ' ένα άλλο. Ο πρώτος ορισμός της εκπαιδευτικής τεχνολογίας αφορά την κατανόηση της επικοινωνιακής διαδικασίας, ενώ ο δεύτερος στα φυσικά μέσα με τα οποία εφαρμόζεται. Θα μπορούσε κάποιος να ισχυρισθεί πως η Εκπαιδευτική Τεχνολογία αποτελεί κλάδο της Τεχνολογίας των Επικοινωνιών. Μέχρι πριν λίγα χρόνια ήταν περιορισμένη στον προφορικό και γραπτό τρόπο επικοινωνίας, αλλά η ραγδαία εξέλιξη έχει οδηγήσει στην υιοθέτησή της για εκπαιδευτική χρήση. Αυτοί οι δύο διαφορετικοί ορισμοί της εκπαιδευτικής τεχνολογίας χαρακτηρίζονται μερικές φορές ως το «hardware» και «software» του αντικειμένου. Το «software» αφορά στη διανοητική κατανόηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας και το «hardware» είναι τα φυσικά μέσα, με τα οποία αυτή η κατανόηση μπορεί να εφαρμοσθεί στη μαθησιακή διαδικασία.

Εφόσον οι δίοδοι της επικοινωνίας είναι μονομερείς, τα μη αλληλεπιδραστικά προγράμματα δεν θα μπορέσουν να αντέξουν την ακόρεστη διάθεση του εκπαιδευόμενου για διάδραση. Ο Moore (1976, 1977, 1980, 1986) επέκτεινε τον όρο «εσωτερικός διάλογος» του Holberg ακόμη περισσότερο, διαπιστώνοντας ότι, στην ασύγχρονη ψηφιακή εκπαίδευση, η απόσταση είναι κυρίως παιδαγωγική και όχι γεωγραφική. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα τηλεκπαίδευσης που διαθέτουν ευέλικτη δομή και υψηλό βαθμό «διαλόγου» είναι εγγύτερα στις ανάγκες των επιμορφούμενων, ενώ αυτά που αποσιωπούν την ανάγκη για επικοινωνία θεωρούνται απόμακρα. Γίνεται έτσι κατανοητό ότι το παραδοσιακό «αφ' έδρας» παιδαγωγικό σύστημα έχει εξ ορισμού απολέσει το κύρος και την αξιοπιστία του. Η αυτονομία του εκπαιδευόμενου να θέτει στόχους, να επιλέγει μεθοδολογίες, να ανευρίσκει πόρους και να οριοθετεί τις εφαρμογές είναι για το Moore *sine qua non* προϋπόθεση της ψηφιακής εκπαίδευσης. Ο ρυθμός μάθησης είναι διαφορετικός από άνθρωπο σε άνθρωπο και η εκπαίδευση μέσω Η/Υ φαίνεται να σέβεται την ιδιαιτερότητα αυτή. Η αυτονομία συσχετίζεται με την έννοια της προσωπικής υπευθυνότητας, στοιχείο που είναι απαραίτητο για την επιτυχία της νέας μεθόδου. Όσο μεγαλύτερη η διεκπεραιωτική απόσταση, τόσο πιο αυξημένη η προσωπική ευθύνη. Το μοντέλο ελέγχου των Garrison et al. (2000) στρέφεται προς το μικροκοινωνιολογικό επίπεδο και

εισάγει έννοιες, όπως κίνητρα, δεξιότητες, παρότρυνση, ανθρωπίνι και μη ανθρωπίνι πόροι, κουλτούρα και υποστήριξη, ανεξαρτησία κ.λπ. Τα στοιχεία αυτά καθορίζουν την ισορροπία του συστήματος της εκπαίδευσης μέσω Η/Υ και προϋποθέτουν ποιοτική αμφίδρομη επικοινωνία. Σε συνέχεια της μεταβιομηχανικής τάσεως, που ολοένα και πιο έντονα άρχισε να εξαπλώνεται τη δεκαετία του 1990, ο Henri (1992) στήριξε τη θεωρία του για την ψηφιακή εκπαίδευση σε ψυχολογικούς-γνωστικούς όρους, με έμφαση στη διαδικασία της αντίληψης, της ομαδο-συνεργατικής μεθόδου και της επικοινωνίας. Παραθέτει τέσσερις κρίσιμες διαστάσεις στη διαδικασία της εκπαίδευσης μέσω Η/Υ: τη συμμετοχικότητα, την κοινωνική, τη γνωστική και τη μεταγνωστική αλληλεπίδραση.

Το ερώτημα που μένει ακόμα αναπάντητο είναι κατά πόσο η εκπαιδευτική πολιτική θα μπορέσει να ενσωματώσει τις τεχνολογικές εξελίξεις στη μεθοδολογία της [π.χ. Διαδίκτυο, ιστολόγια (blogs), on line βάσεις δεδομένων κ.λπ.], αλλά και αντίστοιχα, πώς η εκπαίδευση μέσω Η/Υ θα μπορέσει να γίνει εξίσου ζωντανή και αλληλεπιδραστική, όσο η άμεση επαφή δασκάλου – μαθητή. Η μεταβιομηχανική εποχή της εκπαίδευσης χαρακτηρίζεται από την ικανότητα εξατομίκευσης της διδασκαλίας και του επιμερισμού του ελέγχου μέσω της αμφίδρομης επικοινωνίας στα πλαίσια της Κοινωνίας της Γνώσης. Μελετώντας το ρόλο της εκπαιδευτικής τεχνολογίας για τη βελτίωση της αποδοτικότητας, το ενδιαφέρον στρέφεται προς τον τρόπο με τον οποίο το «hardware» επηρεάζει τα κόστη και τις εκροές του εκπαιδευτικού συστήματος. Υπ' αυτή την έννοια, η τεχνολογία θεωρείται πως παίζει τον ίδιο ρόλο στην εκπαίδευση, όπως και στη βιομηχανία, δηλαδή υποκαθιστά την εργασία με κεφάλαιο.

Μια από τις βασικότερες διαφορές της παραδοσιακής από την ηλεκτρονική εκπαίδευση είναι η έμφαση που δίνεται από τη δεύτερη στις πολυαισθητηριακές παρουσιάσεις και στην αναγωγή από τα συμπεριφοριστικά πρότυπα διδασκαλίας στη δομική προσέγγισή της. Οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές γίνονται ολοένα και πιο φιλικό προς τον τελικό χρήστη, αξιοποιούν κώδικες και νέες τεχνολογίες, ενώ, παράλληλα, εκμεταλλεζόμενοι τα ευρυζωνικά δίκτυα, μεταφέρουν δεδομένα ήχου, εικόνας, υπερκειμένων δημιουργώντας συνθήκες εικονικής πραγματικότητας. Σταδιακά, το λογισμικό παύει να βρίσκεται στο τερματικό του χρήστη και παρέχεται μέσω δικτύου.

Τα κείμενα πλέον μετατρέπονται σε δυναμικά, μπορούν να τροποποιηθούν παράλληλα από πολλούς χρήστες, και έννοιες, όπως κοινωνική μηχανική, δικτυακές κοινότητες, έχουν γίνει πραγματικότητα. Οι σχεδιαστές της εκπαιδευτικής πολιτικής συνήθως αντιλαμβάνονται τη δύναμη μιας νέας

τεχνολογίας, όταν αυτή είναι ήδη παρωχημένη. Από την άλλη μεριά, η διείσδυση του Διαδικτύου, ειδικά στην Ελλάδα, είναι πολύ μικρή. Εφόσον βρεθεί τρόπος να γεφυρωθούν οι αντινομίες αυτές, η μάθηση μέσω Η/Υ θα ενισχυθεί, δεδομένου ότι θα πληροί τους βασικούς τρόπους πρόσκτησης της γνώσης: την αισθησιοκινητική, την εικονική και τη συμβολική αναπαράσταση. Ειδικά, η τελευταία υπήρξε η αχίλλειος πτέρνα των παραδοσιακών μεθόδων. Ο μαθητής δεν ήταν παρά ο παθητικός δέκτης της γνώσης, σπάνια είχε τη δυνατότητα αυτενέργειας και πολύ λιγότερο επιδρούσε στην παραγωγή της. Η αποστασιοποίηση από τον πεπαλαιωμένο τρόπο διδασκαλίας βοήθησε, ώστε η γνώση να θεωρείται ενεργητική τροποποίηση των γνωστικών δομών βάσει παιδαγωγικών κινήτρων. Στην εκπαίδευση μέσω ηλεκτρονικού υπολογιστή, ο εκπαιδευόμενος ανατροφοδοτείται διαρκώς, επιλέγει το ρυθμό, τη δυσκολία και το είδος των γνωστικών ερεθισμάτων που θα λάβει, συμμετέχει διαλεκτικά σε διαδικτυακές κοινότητες και εν γένει επενεργεί στον τρόπο που μαθαίνει. Στο μεταβιομηχανικό μοντέλο μάθησης, η πρόσκτηση γνώσης μετατρέπεται σε προσπάθεια για κατοχή μεταγνώσης. Οι υλικοί περιορισμοί αίρονται και οι πηγές πληροφοριών διευρύνονται, ενώ ταυτόχρονα παρέχεται η δυνατότητα προσομοίωσης εικονικών, οικονομικών, βιολογικών, κοινωνικών συστημάτων για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Ο ρόλος του καθηγητή μετατρέπεται από κατευθυντικός σε παιδαγωγικό. Μέσω του διδακτικού λογισμικού μπορεί να επιλέξει την καταλληλότερη μέθοδο διδασκαλίας, να αναθέσει και να ελέγξει ερευνητικά σχέδια και να ανατροφοδοτήσει ταυτόχρονα όλους τους εκπαιδευόμενους.

Η στροφή στα δομικά μοντέλα βοήθησε, ώστε η μάθηση να θεωρείται μια διαδικασία που έχει να κάνει με τη δραστηριοποίηση των ατόμων για την κατασκευή, την ανάπτυξη και την τροποποίηση των δικών τους γνωστικών δομών. Ο ρόλος του Διαδικτύου είναι τεράστιος, καθώς διασυνδέει βάσεις δεδομένων, ιδρύματα, βιβλιοθήκες και πρόσωπα. Μπορεί, επομένως, να επιτευχθεί μια συνεχής ροή πληροφοριών, ενώ εισάγονται πλέον νέες παιδευτικές συνήθειες και πρότυπα. Ανάλογα με την ανατροφοδότηση, το πολυμεσικό περιβάλλον παρέχει την κατάλληλη ενίσχυση προκαλώντας συναισθήματα ικανοποίησης, χαλάρωσης, αυτοπεποίθησης, αλλά και απογοήτευσης, έκπληξης ή ενόχλησης. Η αλληλεπίδραση έτσι είναι περισσότερο φυσική και προσαρμοσμένη στο διδακτικό περιεχόμενο και την ιδιοσυγκρασία του μαθητή. Το ψηφιακό περιβάλλον περιλαμβάνει απαντήσεις σε ερωτηματολόγια, αξιολόγηση και ανατροφοδότηση, όπως στην παραδοσιακή διδασκαλία, επιλογή και μελέτη μέσω καθορισμένων υπερσυνδέσεων, συμμετοχή σε ομάδες συζήτησης, καταγραφή παρατηρήσεων και σχολίων, τοποθέτηση και δημοσίευση «σελιδοδεικτών» σε υπερκείμενα και συνδέ-

σεις με ειδικό ενδιαφέρον, εξερεύνηση όρων με λέξεις-κλειδιά, τροποποίηση των διδακτικών κειμένων ανάλογα με τις επιλογές και την κρίση του μαθητή, αναπλαισίωση παραγράφων και εννοιών, αποθήκευση σημαντικών κειμένων, έκδοση «προσωπικών» διδακτικών κειμένων ή σημειώσεων, τήρηση ιστολογίου, αναζήτηση κειμένων που περιέχουν παρόμοιους όρους, συμπλήρωση προγραμμάτων ασκήσεων, αναζητήσεις με προσομοιώσεις οικονομικών μοντέλων, βιολογικών συστημάτων, ηλεκτρονικών κατηγοριών, διεξαγωγή αληθινών πειραμάτων, επισκέψεις σε εικονικά μουσεία κ.λπ. Επιπλέον οι μαθητές μπορούν να αλληλεπιδράσουν με τους καθηγητές πολύ πιο γρήγορα και συχνά, είτε ατομικά είτε σε ομάδες, ταυτόχρονα ή όχι, ενώ ο καθηγητής αναλαμβάνει το ρόλο του καθοδηγητή, όπως στα σχέδια δράσης. Αναπτύσσεται έτσι κλίμα συνεργατικής μάθησης.

Στο ψηφιακό περιβάλλον μάθησης, ανάμεσα στο άτομο και το λογισμικό δημιουργείται μια αμφίδρομη σχέση, μια σχεδόν ημισυμβιωτική σχέση που ενθαρρύνει την αυτόνομη μάθηση. Οι μαθητές απολαμβάνουν τη δυνατότητα να κυριαρχούν πάνω σε ένα πολύπλοκο σύστημα, να ελέγχουν και να κατευθύνουν τις διαδικασίες, να παίρνουν την πρωτοβουλία για την απόκτηση της γνώσης και να ανακαλύπτουν συσχετισμούς. Το αποτέλεσμα της χρησιμοποίησης του Διαδικτύου είναι η ανάπτυξη ενός κόσμου πληροφοριών, που θα περιλαμβάνει διδακτικό υλικό και αποθηκευμένη γνώση, η οποία θα αντανακλά την προσωπικότητα του μαθητή.

Όλες οι διασυνδεδεμένες γνωστικές μονάδες σχηματίζουν ένα δίκτυο, κάτι που συνεπάγεται το σχηματισμό εννοιολογικών συσχετισμών.

Η νέα αυτή προοπτική οδηγεί σε μια ελαστικότητα και μεταβλητότητα της μάθησης, που πριν δεν ήταν εφικτή. Διακρίνονται τέσσερις τύποι στον τρόπο με τον οποίο γίνεται η εξερεύνηση των πληροφοριών στην πράξη (κατά παρόμοιο τρόπο με την έρευνα δράσης): Εξερεύνηση με κάποιο συγκεκριμένο μαθησιακό στόχο, εξερεύνηση με συγκεκριμένο στόχο, κατά τη διάρκεια της οποίας, όμως, προκύπτουν σημαντικές πληροφορίες, οι οποίες δεν αποτελούσαν στόχο της έρευνας (παράλληλοι στόχοι), τυχαία εξερεύνηση και, τέλος, διασυνδεδετική ή συγκριτική εξερεύνηση.

Εδώ διαφαίνεται μια θεμελιακή διαφορά. Ενώ στην παραδοσιακή μάθηση η δομή καθορίζεται από την παρουσίαση και την απορρόφηση της γνώσης, η αυτοδύναμη μάθηση βασίζεται στην εξερεύνηση, τη συλλογή, την εκτίμηση και την εφαρμογή της πληροφορίας.

Τα δίκτυα προσφέρουν άλλη μια εναλλακτική οδό καθορισμού των προσωπικών επιλογών μάθησης. Οι μαθητές που αδυνατούν να λύσουν ένα πρόβλημα μπορούν να προσφύγουν για βοήθεια σε άλλους συμμαθητές ή σε δικτυακές κοινότητες. Αποκτούν τη δυνατότητα, επίσης, να

συζητούν τα μαθησιακά τους προβλήματα με τους συμμαθητές, τους δασκάλους ή τους συμβούλους τους με δική τους πρωτοβουλία. Επιπλέον μπορούν να δουλέψουν με έναν κοινό ηλεκτρονικό πίνακα ανακοινώσεων, ο οποίος ενημερώνεται συνεχώς.

Η αυτοκαθοδηγούμενη μάθηση μπορεί να επιτευχθεί μέσω των κοινοτήτων οικοδόμησης γνώσης, διά των οποίων οι μαθητές επικοινωνούν μέσω ενός κεντρικού υπολογιστή, αναπτύσσοντας ένα νέο και ιδιότυπο ψηφιακό κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο. Εργάζονται ομαδικά για ένα θέμα και ενημερώνουν ο ένας τον άλλο σχετικά με τις εμπειρίες και την πρόοδό τους. Εκφράζουν την κριτική ή την επιδοκιμασία τους για τις πληροφορίες και τα κείμενα που έχουν προσπελάσει. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται μια εικονική ομάδα δράσης, η οποία παράγει νέα γνώση μέσω ομαδικών συζητήσεων και ατομικών συνεισφορών. Τα παιδαγωγικά πλεονεκτήματα είναι πολλά: εκκολάπτεται η αυτοδύναμη μάθηση, παράλληλα με τη συνεργατική και την επικοινωνιακή.

Οι περισσότερες αντιδράσεις κατά της μάθησης μέσω ηλεκτρονικού υπολογιστή προέρχονται από τον φόβο για το άγνωστο και από τους ενδοιασμούς για τα ανατρεπτικά αποτελέσματα της αυτοδύναμης μάθησης. Τη στιγμή που ο μαθητής ανοίγει μια ιστοσελίδα, μπορεί παράλληλα να επικοινωνήσει με όλους αυτούς που έχουν πρόσβαση στην ίδια ιστοσελίδα ανά την υφήλιο μέσω των RSS. Μπορεί να ενημερώνεται για όλα όσα τον αφορούν. Το ψηφιακό περιβάλλον είναι επικίνδυνο για τα κράτη που καπνλεύονται το δικαίωμα της εξατομικευμένης και ολοκληρωμένης παιδείας, εισάγοντας προκατασκευασμένα αναλυτικά προγράμματα υποχρεωτικά όμοια για όλους τους μαθητές. Τα σύγχρονα ηλεκτρονικά δίκτυα προσφέρουν σημαντικές δυνατότητες για αυτοδύναμη μάθηση και επικοινωνία. Παρόλα αυτά, πρέπει να γίνει κατανοητό ότι η χρήση των νέων τεχνολογιών δεν είναι πανάκεια και ότι δεν πρόκειται ποτέ να υποκαταστήσει την *in vivo* διδασκαλία. Η εσφαλμένη χρήση της και η κατασκευή λογισμικού, που δεν θα πληροί τα κριτήρια ποιότητας, μπορεί να προκαλέσει μαθησιακά κενά στους αποδέκτες της. Επιπλέον, η αθρόα και ανεξέλεγκτη εισαγωγή της έχει ήδη δημιουργήσει μια νέα γενιά αποκλεισμένων από αυτήν, ειδικά ατόμων, που λόγω ηλικίας ή ελλιπών μαθησιακών εμπειριών δεν έχουν έρθει σε επαφή με υπολογιστές, γεγονός που εντείνει τις εκπαιδευτικές ανισότητες. Τέλος, οι ίδιοι οι διδάσκοντες, που συνήθως αναπαράγουν τα πρότυπα και στερεότυπα της εκπαίδευσης, που και οι ίδιοι έχουν λάβει, ενδεχομένως να χρειαστούν ειδική κατάρτιση, για να την εφαρμόσουν με ορθό παιδαγωγικό τρόπο στην τάξη. Σε κάθε περίπτωση, η τεχνολογία είναι μέσο και όχι αυτοσκοπός.

Όμως, η πρόοδος δεν μπορεί να σταματήσει. Τα σεμινάρια μέσω τηλε-

διάσκεψης καθίστανται ιδιαίτερα δημοφιλή, καθώς δίνουν τη δυνατότητα εξατομίκευσης μιας αυστηρά δομημένης διδασκαλίας, που αποτελεί μια απηρχαιωμένο κατάλοιπο του βιομηχανικού μοντέλου παραγωγής μάθησης. Οι κοινότητες οικοδόμησης γνώσης, με τις οποίες οι φοιτητές επικοινωνούν, εργάζονται ομαδικά για ένα εξειδικευμένο θέμα, μαθαίνουν πώς να αναζητούν πληροφορίες, καταγράφουν ηλεκτρονικά τη συνεισφορά τους, εκφράζουν την κριτική τους, δημοσιοποιούν στο Διαδίκτυο τα δεδομένα και συμπεράσματά τους, προάγουν τη συνεργατική μάθηση, της οποίας τα πλεονεκτήματα έχουν διαπιστωθεί εμπειρικά.

Όσον αφορά στο κοινωνικό περιεχόμενο της ψηφιακής εξ αποστάσεως μάθησης, εύκολα διαπιστώνει κανείς ότι διακρίνεται από μια μεταβλητότητα, την οποία μόνο ευέλικτοι, έμπειροι και αυτοδύναμοι μαθητές μπορούν να διαχειριστούν. Η επιλογή και το ύφος μάθησης γίνεται προσωπική υπόθεση του καθενός. Ο ρυθμός πρόσκτησης γνώσης, ο χειρισμός του ψηφιακού περιβάλλοντος, οι ενισχυτές και η αλληλεπίδραση ελέγχονται ουσιαστικά από το μαθητή. Οι μειονεξίες που αποδίδονταν στη γεωγραφική απόσταση από τα κέντρα των εξελίξεων εξαλείφονται, ενώ το κόστος μειώνεται. Στα πλαίσια της φιλοσοφίας αυτής εντάσσεται και η ίδρυση του Ανοικτού Πανεπιστημίου, το οποίο ήρθε να καλύψει την ανάγκη για ανώτατη εκπαίδευση από τους ενήλικες και ενισχύθηκε από την άποψη πως η έλλειψη προηγούμενων τυπικών προσόντων δεν θα έπρεπε να είναι εμπόδιο στην εμπειρία της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Για το συγκεκριμένο τύπο σπουδών, της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, και για το συγκεκριμένο μαθησιακό περιβάλλον αναπτύχθηκε και το απαραίτητο μαθησιακό υλικό προσαρμοσμένο στις συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες και στόχους (ενήλικες με οικογενειακά και εργασιακά βάρη, απόσταση, λίγος ελεύθερος χρόνος, διαφορετικός ρυθμός μάθησης σε σχέση με μαθητές και νεαρής ηλικίας φοιτητές). Αυτή η μεγάλη εκπαιδευτική καινοτομία και, το σημαντικότερο, η χρήση νέων τεχνολογιών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση έγινε με στόχο τη διεύρυνση των ευκαιριών για εκπαίδευση.

Συνοψίζοντας, η μάθηση μέσω H/Y:

- δίνει την ευκαιρία στο μαθητή να προσεγγίζει την πληροφορία με πολλαπλούς τρόπους,
- δεν ανταγωνίζεται ούτε παραγκωνίζει τους παραδοσιακούς τρόπους διδασκαλίας, αλλά τους συμπληρώνει,
- μειώνει το κόστος της εκπαίδευσης,
- καλλιεργεί την πρωτοβουλία του μαθητή,
- επαναπροσδιορίζει το ρόλο του διδάσκοντος και πολλαπλασιάζει τις δυνατότητές του,

- ενθαρρύνει την έρευνα,
- εξατομικεύει τη διδασκαλία,
- αναπτύσσει τη συνεργατική μάθηση,
- εξαλείφει τις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες,
- παρέχει πληροφορίες που είναι διαρκώς προσβάσιμες, διαθέσιμες και ανατροφοδοτούμενες,
- ανατρέπει τη σειραϊκή διδασκαλία προς όφελος της δυναμικής,
- επιτρέπει τη δημιουργία βάσεων δεδομένων, κατηγοριοποιεί την πολυπλοκότητα των δεδομένων, βελτιώνει την ανάλυση και τη σύνθεση των πληροφοριών, ενώ παράλληλα προσομοιώνει περιβάλλοντα απροσπέλαστα μέσω της παραδοσιακής διδασκαλίας,
- αξιολογεί αντικειμενικά την πρόοδο των εκπαιδευομένων,
- προάγει την Κοινωνία της Γνώσης και διευκολύνει τη διά βίου κατάρτιση,
- πιστοποιεί γνώσεις, δεξιότητες και προγράμματα,
- επιτρέπει την πρόσβαση τόσο στους εγγεγραμμένους, όσο και σε ανώνυμους χρήστες,
- μπορεί να δημιουργήσει εικονικές τάξεις με μαθητές από όλα τα μέρη του πλανήτη, ενισχύοντας τη διαπολιτισμικότητα της διδασκαλίας,
- βοηθά τους διδάσκοντες να τροποποιούν τα μαθήματά τους, να διατηρούν στατιστικά στοιχεία για τους μαθητές, να προσθέτουν υλικό και να ανατρέχουν σε ηλεκτρονικές βιβλιοθήκες.

Το μεταβιομηχανικό μοντέλο απομακρύνεται από την παιδαγωγική της καθοδήγησης και προσεγγίζει την παιδαγωγική της πρωτοβουλίας και της αυτορρυθμισμού. Οι «συνεργάτες» μάθησης δεν ανήκουν υποχρεωτικά στο ίδιο Πανεπιστήμιο, αλλά προέρχονται από διαφορετικές περιοχές του πλανήτη, όπως και οι πηγές των πληροφοριών. Η πολυσυλλεκτικότητα του μοντέλου και ο συνδυασμός των ετερόκλητων στοιχείων αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό του. Ο απομονωτισμός και η προκατασκευασμένη γνώση οδηγούν στο συντηρητισμό και στην περιθωριοποίηση. Η μάθηση δεν απευθύνεται πια σε ακροατήρια με συγκεκριμένα ηλικιακά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά, αλλά διαπνέεται από έναν οικουμενισμό που θα επεκτείνεται, όσο το Διαδίκτυο παραμένει χωρίς περιορισμούς και εφόσον δεν μονοπωληθεί από κράτη ή εταιρείες. Το ανοιχτό λογισμικό αποτελεί ένα μεγάλο στοίχημα που πρέπει να κερδηθεί. Το Πανεπιστήμιο του μέλλοντος πολύ λίγο θα μοιάζει με το σημερινό και η μαζικοποίηση της εκπαίδευσης τελικά θα επιτευχθεί μέσω της παγκοσμιοποίησης της πληροφορίας και όχι μέσω πολιτικών μόνο επιλογών.

5.5. Διαπολιτισμική έρευνα στο Διαδίκτυο

Η έρευνα που αφορά σε πληθυσμούς δύσκολα προσπελάσιμους είναι ένα από τα πεδία, στα οποία το Διαδίκτυο ανοίγει νέους ορίζοντες και πολλαπλασιάζει τις δυνατότητες. Εάν θέλαμε να ασκήσουμε κριτική στα ευρήματα των κοινωνικών επιστημών, θα επικεντρώναμε στην αδυναμία τους να διατυπώσουν θεωρίες καθολικά αποδεκτές και με παγκόσμια εφαρμογή. Τα περισσότερα ευρήματα, ιδωμένα υπό το πρίσμα της διαπολιτισμικότητας, τίθενται εν αμφιβόλω.

Οι ερευνητές δύσκολα μπορούν να υπερβούν το ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο ανήκουν, ή να αγνοήσουν την κυρίαρχη προσωπική τους ιδεολογία. Αυτό εν μέρει αποδίδεται στα μεθοδολογικά και δειγματοληπτικά εργαλεία, που χρησιμοποιούν. Είναι αλήθεια ότι θεμελιώδεις παραδοχές των σύγχρονων κοινωνικών επιστημών βασίστηκαν σε αναλύσεις περιπτώσεων, δείγματα αποτελούμενα από φοιτητές ή πληθυσμούς που προέρχονταν από τα ανεπτυγμένα δυτικά κράτη. Αρκετοί ερευνητές (Cohen-Mansfield, 2003. Cavalies et al., 1999. Gilliss et al., 2001. Harrison, 2001. Hodge et al., 2000) διαπίστωσαν ότι, ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, η επιστήμη τείνει να μη μελετά ενδελεχώς υποεκπροσωπούμενες κοινωνικές ομάδες (π.χ. ασθενείς με εκφυλιστικές νόσους, ηλικιωμένους, εθνικές μειονότητες κ.λπ.).

Ειδικά, όσον αφορά στους μειονοτικούς πληθυσμούς, η έρευνα χωλαίνει και εξαιτίας της ελλιπούς συμμετοχής ατόμων που ανήκουν σε αυτές και γιατί κάποια από τα υπό μελέτη θέματα μπορεί να θεωρούνται ταμπού. Η Swanson και Ward (1995) γράφουν ότι αυτού του είδους η έρευνα έχει υψηλότερο κόστος και σπάνια καταλήγει σε θετικά αποτελέσματα. Έχει αναφερθεί ότι οι Αφροαμερικανοί, είναι καχύποπτοι, όσον αφορά στην κλινική εξέταση, ενώ οι Μουσουλμάνοι δεν παρέχουν στοιχεία που άπτονται της γυναικείας υγείας ή σεξουαλικότητας.

Το Διαδίκτυο, με τη ραγδαία εξάπλωσή του δίνει την ευκαιρία να προσεγγιστούν, ανέξοδα και αποτελεσματικά ομάδες γεωγραφικά και κοινωνικά αποκλεισμένες, ειδικά, εάν αναθεωρηθεί η κλασική έννοια και μεθοδολογία της δειγματοληψίας. Ο Παγκόσμιος Ιστός, ως κοινωνικός και βιωματικός χώρος, ενσωματώνει ευκολότερα τη διαφορετικότητα, επειδή σχεδιάστηκε ακριβώς γι' αυτό. Εάν μάλιστα οι χρήστες δεν ανεχθούν προσπάθειες φίμωσης και ελέγχου ενδεχομένως για πρώτη φορά σε πλανητικό επίπεδο να αναπτυχθεί μία ενοποιητική δυναμική, που θα στηρίζεται στις αντιθέσεις, την πολυσημία και την ελευθερία της σκέψης.

Παρόλα αυτά, η στρατολόγηση υποκειμένων που ανήκουν σε μειονοτικές ομάδες, μέσω Διαδικτύου, δεν είναι εύκολη υπόθεση: τα δημογραφικά δεδομένα λαμβάνουν διαφορετική διάσταση και δεν είναι εφικτή η επαλήθευσή τους παρά μόνο μέσω της αυτοαναφοράς (Kollock και Smith, 1999). Εξάλλου, μέχρι πρόσφατα, το προφίλ του μέσου χρήστη περιέγραφε ένα λευκό με υψηλή μόρφωση και οικονομικά ανεξάρτητο άτομο (στοιχεία του 2002 και έκθεση 2010).

Πολλές φορές, οι ερευνητές θέτουν τα δημογραφικά κριτήρια, βάσει των οποίων αξιολογούν τους συμμετέχοντες a priori και έτσι διασφαλίζουν τα επιθυμητά χαρακτηριστικά του δείγματος.

Ταυτόχρονα, κρατούν ημερολόγιο σχετικά με την πορεία της συμμετοχής και εμπλέκουν τους ενδιαφερομένους σε συζητήσεις σχετικές με το υπό εξέταση θέμα. Τα ζητήματα που συνήθως προκύπτουν είναι η αυθεντικότητα και η γνησιότητα των απαντήσεων, η συνεργασία με τους διαμεσολαβητές, η αδιαφορία και η εγγραφή άσχετων ατόμων.

Μία μέθοδος είναι η εγγραφή ατόμων που προέρχονται από εθνικές μειονότητες μέσω ομάδων κοινωνικών ενδιαφερόντων που σχηματίζονται σε γνωστές μηχανές αναζήτησης, π.χ. yahoo groups. Το πρόβλημα που ανακύπτει είναι ότι οι περισσότερες από αυτές τις εθνικές ομάδες πλασματικά μόνο αναφέρονται σε θέματα που αφορούν τις μειονότητες. Επομένως, και αν ακόμη η συμμετοχή σε αυτές τις διαδικτυακές κοινότητες διασφαλίζει την αυθεντικότητα του δείγματος, πολλές φορές μπορεί να παραπλανήσει, αντί να διευκολύνει. Σύμφωνα με τους Kollock και Smith, 1999, *τα φυσικά χαρακτηριστικά στο Διαδίκτυο επανανοηματοδοτούνται και χάνουν τη σημασία που έχουν στην πραγματική ζωή*. Σε τελική ανάλυση, η παραδοσιακή αντίληψη περί δειγματοληψίας πρέπει να αντικατασταθεί από μία πολυδιάστατη και από πολλές πηγές άντληση πληροφοριών. Όσον αφορά στις εθνικές μειονότητες, ακόμη και στην κλασική έρευνα, οι επιστήμονες έπρεπε να καταφύγουν σε οργανισμούς, όπως σύλλογοι, εκκλησίες, σωματεία κ.λπ. Αυτά έχουν αντικατασταθεί από τις επίσημες ιστοσελίδες τους και από τους υπεύθυνους αυτών.

Ο ερευνητής μπορεί να επικοινωνήσει μαζί τους τηλεφωνικά ή μέσω ηλεκτρονικής αλληλογραφίας, αν και ο αυξανόμενος αριθμός των ανεπιθύμητων e-mail μπορεί να δρα αποτρεπτικά. Η αυξανόμενη δυσπιστία των μειονοτικών ομάδων απέναντι στους γηγενείς πληθυσμούς κρατών χωρίς ξεκάθαρη μεταναστευτική πολιτική, μπορεί να δράσει ανασταλτικά και να αυξήσει τη δυσπιστία. Ο σκοπός της έρευνας πρέπει να διασφαλίζεται από την αρχή και να αποφεύγονται πολιτικές ή οικονομικές σκοπιμότητες.

Όταν οι μειονότητες αντιμετωπίζουν φαινόμενα ρατσισμού έχουν την

τάση να περιχαρακώνονται και να μην αποκαλύπτουν λεπτομέρειες για τους τρόπους προσαρμογής και τις δυναμικές των ομάδων τους. Ειδικότερα, η προσπέλαση θρησκευτικών και πολιτισμικών δεδομένων πρέπει να γίνεται με ανάλογο σεβασμό, δεκτικότητα και πολιτισμική κουλτούρα, ειδάλλως μπορεί να οδηγήσει σε παρερμηνείες, φανατισμό και μισαλλοδοξία. Η ποσοτική έρευνα, με προκαθορισμένο μόντεμ, ίσως να μην είναι η καταλληλότερη μέθοδος προσέγγισης. Θα ήταν προτιμότερο να επιλεγεί ένα πιο ουμανιστικό πρότυπο έρευνας, όπως η έρευνα δράσης, που επιτρέπει την ευέλικτη αλλαγή των στόχων και της μεθοδολογίας.

Βασικό είναι να μπορεί ο ερευνητής να μεταβάλλει το χρόνο που διαθέτει για τη στρατολόγηση των συμμετεχόντων, να διασφαλίζει διαπροσωπικές σχέσεις και να τονίζει την αμοιβαιότητα από τα οφέλη της έρευνας. Για να βρεθεί το ποσοστό των απαντήσεων, πρέπει να υπολογιστεί ο λόγος των email που στάλθηκαν προς τις απαντήσεις που ελήφθησαν και να γίνεται αναλυτική περιγραφή των υποκειμένων που δηλώνουν ενδιαφέρον. Διασταυρώσεις μπορούν να γίνουν από καταλόγους Πανεπιστημίων, το who is κ.λπ. Το μεγαλύτερο pb είναι οι ανενεργές διευθύνσεις email, οι αλλαγές διευθύνσεων και η κινητικότητα του διαδικτυακού πληθυσμού. Η διείσδυση του Διαδικτύου είναι τεράστια πλέον, ακόμη και στις μειονότητες που ζουν σε άλλα κράτη, εφόσον αποτελεί το κυριότερο μέσο επικοινωνίας με τις πατρίδες τους. Τα ποσοστά χρήσης που αναφέρονται, προσεγγίζουν αυτά των γηγενών κατοίκων. Ευτυχώς, το Διαδίκτυο μπορεί να ενοποιεί δύο αντίρροπες τάσεις. Από τη μία, διασπείρει μία κοινή, παγκόσμια διαδικτυακή κουλτούρα και από την άλλη διατηρεί, μέσω των κοινοτήτων του, τη διαφορετικότητα. Ο ερευνητής οφείλει να είναι ενήμερος για την ιδιότητα αυτή και να μπορεί να διακρίνει τα στοιχεία που συνθέτουν την πολιτισμική ετερότητα σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον.

5.6. Δημοκρατία και Διαδίκτυο

Κατά τον Habermas, όλοι οι πολίτες έχουν το δικαίωμα της έκφρασης και του διαλόγου, ανεξάρτητα από ιδεολογικές διαφορές και ανισότητες στη νομή της εξουσίας. Το Διαδίκτυο είναι ένα ιδανικό πεδίο ανάπτυξης του διαλόγου. Δημιουργήθηκε ως ένα ανοιχτό, προσιτό σύστημα και οποιαδήποτε προσπάθεια φίμωσής του –ακόμα κι αν κάποιοι διατείνονται ότι αυτό προστατεύει τα προσωπικά δεδομένα– αποτελεί απαράδεκτη καπηλεία των βασικών αρχών του. Εξάλλου, αποδεικνύεται περίτρανα ότι οι πολί-

τες του κυβερνοχώρου έχουν την ικανότητα αυτορρύθμισης και γι' αυτό η ηλεκτρονική δημοκρατία βασίζεται περισσότερο στις αρχές της εκκλησίας του Δήμου, παρά στα κοινοβουλευτικά μορφώματα, που ταλανίζουν το σύγχρονο κόσμο. Το Διαδίκτυο είναι δίαυλος απρόσκοπτης επικοινωνίας, βήμα θεμελίωσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και προπομπός κοινωνικών καταστάσεων, που σύντομα θα επηρεάσουν την πολιτική ζωή. Η παρουσία μη κυβερνητικών οργανώσεων, περιβαλλοντικών κινημάτων, οικονομικών δομών και κοινωνικών δράσεων στο Διαδίκτυο αποτελεί τη βάση μιας βιώσιμης λειτουργίας ελέγχου των πολιτικών τεκταινομένων, την οποία οι κυβερνήσεις οφείλουν να λάβουν σοβαρά υπόψη. Δεν είναι τυχαίο που κολοσσοί του κλειστού λογισμικού «ανοίγουν» τον κώδικά τους, ώστε να δημιουργηθεί μια πλατφόρμα, πάνω στην οποία οι τεχνολογικές εξελίξεις θα λάβουν πολιτική υπόσταση, βασιζόμενες στις αρχές της ανεμπόδιστης διασύνδεσης και των συμβολικών δικτύων. Κανείς δεν έχει το δικαίωμα να απενεργοποιεί υπερσυνδέσμους, εξυπηρετώντας οικονομικές σκοπιμότητες ή παιχνίδια εξουσίας και οι μηχανές αναζήτησης οφείλουν να αναπροσαρμόσουν τους αλγορίθμους τους, ώστε να παρουσιάζουν όλα τα αποτελέσματα και όχι τα δημοφιλέστερα. Το ανοιχτό διαδικτυακό εμπόριο, χωρίς τις απαράδεκτες φορολογικές στενωπούς, τις πατέντες, τις αμφίβολες νομοθεσίες για την πνευματική ιδιοκτησία και τα εμπόδια στην επιχειρηματικότητα, μπορεί να δώσει μια δεύτερη ευκαιρία στις μικρές επιχειρήσεις να ανταγωνιστούν τις πολυεθνικές και στα ασθενέστερα κράτη να προβληθούν ισάξια στη διεθνή οικονομική αρένα. Όλα τα παραπάνω προϋποθέτουν το σεβασμό της ιδιωτικότητας, την κρυπτογράφηση των δεδομένων και την αντίσταση των πολιτών σε κάθε συνεργασία εταιρειών του Διαδικτύου με κρατικούς μηχανισμούς ελέγχου και καταστρατήγησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλλά και την καλλιέργεια μιας κουλτούρας ενεργούς συμμετοχής και μη αποποίησης των ευθυνών.

Φυσικά, η παγκοσμιοποίηση, που επιβάλλει το Διαδίκτυο, απειλεί τα εθνικά κράτη, τα οποία σταδιακά χάνουν τους πυλώνες της εξουσίας τους και αναζητούν ερείσματα για να αιτιολογήσουν το ρόλο τους. Οι νέοι που γεννήθηκαν μετά το 1993 ήδη ασπάζονται παγκόσμιες κοινές αξίες, αντλούν πρόσωπα μέσα από το Ίντερνετ και ενσωματώνουν δύο εαυτούς: τον διαδικτυακό και τον πραγματικό. Οι ελλείψεις και τα κενά της αληθινής ζωής αναπληρώνονται ουσιαστικά, συμβολικά ή φαντασιακά μέσα στο Διαδίκτυο και η ύπαρξη ενός χαρακτηριστικού δεν αποκλείει την εμφάνιση του αντίθετου στον κυβερνοχώρο. Αλλά ποια είναι τα χαρακτηριστικά της ελληνικής νεολαίας και πώς αυτά μετασχηματίζονται στο Διαδίκτυο; Η διάδοση του Διαδικτύου, όσο ραγδαία κι αν είναι, αναδεικνύει το χρέος των κρατών να

το κάνουν προσιτό σε όλους τους πολίτες, μειώνοντας το κόστος πρόσβασης, απλοποιώντας διαδικασίες ενεργοποίησης, πριμοδοτώντας την αύξηση της ταχύτητας μετάδοσης δεδομένων, προσφέροντας συσκευές (υπολογιστές) και μαζικοποιώντας τη χρήση του. Τα εκπαιδευτικά συστήματα πρέπει να σταματήσουν να το θεωρούν συμπλήρωμα και οφείλουν να αναδιαρθρωθούν, ώστε να το ενσωματώσουν ως βασικό στοιχείο των αναλυτικών προγραμμάτων. Παράλληλα, κάθε πληροφορία να παρέχεται άμεσα και δωρεάν στον πολίτη με τρόπο κατανοητό, για να συμβάλλει στον κοινωνικό διάλογο και τη συμμετοχική λήψη απόφασης. Κυβερνήσεις και εταιρείες επιχειρούν να ασκήσουν πιέσεις, που περιορίζουν το δικαίωμα αυτό, θεσπίζοντας ή δυσερμηνεύοντας νόμους και προφασιζόμενες την ασφάλεια ή την πάταξη της τρομοκρατίας. Ευτυχώς, οι εξελίξεις προδικάζουν την αποτυχία των μέτρων αυτών: ήδη βαδίζουμε προς την ενοποίηση της κινητής τηλεφωνίας, του Διαδικτύου και της τηλεόρασης και η επιρροή του κυβερνοχώρου αυξάνεται, πέρα από τις δυνατότητες των ισχυρών να τον ελέγξουν. Κάθε πληροφορία, γνώση, δημοσίευση, που αναρτάται στο Διαδίκτυο, πρέπει να είναι προσβάσιμη με το μικρότερο δυνατό κόστος στον κάθε ενδιαφερόμενο.

Πολλοί ειδικοί θεωρούν ότι η διαδικτυακή πληροφορία θα απολέσει τη σημασία της, εάν δεν βρεθεί ένας τρόπος πιστοποίησης της εγκυρότητάς της και διαπίστευσης των πηγών της. Υποστηρίζουν ότι με το χρόνο γίνεται ολοένα και πιο επιτακτική η ανάγκη να αναδυθεί εκ των έσω ένας οργανισμός ταξινόμησης και κατηγοριοποίησής της, που θα έχει ως σκοπό όχι να λογοκρίνει, αλλά να προάγει την ελευθερία του λόγου διαχωρίζοντας το αξιόπιστο από το ανακριβές. Τέλος, επειδή η φύση των πληροφοριών που διακινούνται στο Ίντερνετ έχει διαφοροποιηθεί και από απλό κείμενο έχουν συμπεριληφθεί βίντεο, εξειδικευμένα γραφικά, ήχος και πολυαισθητηριακές παρουσιάσεις, πρέπει να ληφθεί μέριμνα, ώστε να εξασφαλίζεται μεγάλος αποθηκευτικός χώρος και ροή δεδομένων χωρίς περιορισμούς.

Αν σε όλα τα παραπάνω συνυπολογιστεί και η δυνατότητα που προσφέρει το Διαδίκτυο στις μειονοτικές ομάδες να διατηρήσουν την κουλτούρα τους, να ενοποιήσουν τα ιστορικά τους χνάρια, να συσπειρώσουν τα γεωγραφικώς διαμοιρασμένα μέλη τους και να αφήσουν ανεξίτηλα τα αποτυπώματά τους στα σύγχρονα δρώμενα, τότε κατανοούμε γιατί πολλοί απογοητευμένοι από την έλλειψη δημοκρατίας ή διωγμένοι για τις ιδέες τους ανακάλυψαν ένα ασφαλές, προς το παρόν, καταφύγιο στο Ίντερνετ.

Τελικός σκοπός της ηλεκτρονικής δημοκρατίας είναι να θεμελιωθεί μία νέα ιδεολογία, σύμφωνα με την οποία το προσωπικό συναντά το ομαδικό πνεύμα μέσα από κανόνες διαλεκτικής, ισονομίας και δημοκρατίας. Αν η ανθρωπότητα έχασε μια φορά την ευκαιρία να εγκαθιδρύσει μια παγκό-

σμια ελεύθερη τάξη πραγμάτων, τώρα την ξαναβρίσκει μέσω του Διαδικτύου. Και αν στα φιλόδοξα σχέδια των αναπτυγμένων κρατών και των εταιρειών είναι το μονοπώλιο της διαχείρισης της πληροφορίας, η ίδια η δομή του Διαδικτύου τούς απομονώνει: πληροφοριοδότες είναι οι ίδιοι οι χρήστες του, οι οποίοι με τη δράση τους αντιστέκονται ηθελημένα ή αθέλητα στον συγκεντρωτισμό και δημιουργούν, ως σκεπτόμενα όντα, νέα δίκτυα και διασυνδέσεις, που διακρίνονται από δυναμισμό και διαρκή μεταβολή. Εξάλλου, κάθε μέρα παράγεται ένας τόσο τεράστιος όγκος δεδομένων –μεγάλος όσο και το ανθρώπινο πνεύμα–, που το αμέσως επόμενο πρόβλημα, που πρέπει να επιλύσει το Διαδίκτυο, είναι η ανεύρεση της πληροφορίας με τρόπους που προσομοιάζουν στην ανθρώπινη νόηση και εμπειρία. Η συνέργεια όλων των επιστημών στο εγχείρημα αυτό είναι περισσότερο από απαραίτητη. Η διεπιστημονικότητα για τη διερεύνηση και ερμηνεία του φαινομένου είναι επιβεβλημένη και χωρίς αυτήν θα οδηγηθούμε σε ημιτελείς και μονιστικές θεωρήσεις.

5.7. Άτομα τρίτης ηλικίας και διαδικτυακή έρευνα

Στις ΗΠΑ η διείσδυση του Διαδικτύου ξεπερνά πλέον το 80% του πληθυσμού, συμπεριλαμβανομένων και των ατόμων της τρίτης ηλικίας. Φυσικά, ο ρυθμός εξάπλωσης είναι μεγαλύτερος στη νέα γενιά, αλλά ήδη το 40% των χρηστών το 2006, ήταν άτομα άνω των 65 ετών (Madden, 2006). Δεδομένου ότι αυτό ήδη ακολουθείται και στην Ευρώπη, με την Ελλάδα να παρουσιάζει και αυτή αυξητικές τάσεις, είναι καιρός να αναλογιστούν οι ερευνητές και οι ασχολούμενοι με την (ψυχική) υγεία, κατά πόσο νέες τεχνολογίες θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν για την έρευνα των ατόμων τρίτης ηλικίας, παρά τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις.

Η διαδικτυακή έρευνα, όμως, προβάλλει ορισμένες προϋποθέσεις, όπως η δειγματοληψία, η κατανομή των συμμετεχόντων σε πειραματικές ομάδες, η προστασία των προσωπικών δεδομένων, η εξάσκηση των συμμετεχόντων σε νέα λογισμικά κ.λπ. Στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία περιγράφονται ήδη παρεμβάσεις σε άτομα άνω των 65 μέσω Διαδικτύου, που είχαν ως σκοπό την αλλαγή στάσεων, την ποιότητα ζωής, τον υγιεινό τρόπο διαβίωσης, την αντιμετώπιση της κατάθλιψης κ.λπ. (Lorig, Ritter, Laurent και Plant, 2006. Patten et al., 2007). Για το λόγο αυτό χρησιμοποιήθηκαν πολλές μέθοδοι προσέγγισης, όπως e-mail, στατικές ή δυναμικές ιστοσελίδες, online ερωτηματολόγια, φόρα συζητήσεων, βίντεο και e-learning. Οι

έρευνες των Hageman, Walker και Pullen 2005, εστίασαν σε άτομα μέχρι 69 ετών, αλλά, γενικότερα, η ηλικιακή αυτή ομάδα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον επειδή βρίσκεται συχνότερα αντιμέτωπη με χρόνιες καταστάσεις και προβλήματα υγείας.

Το Διαδίκτυο παρέχει μία πρώτης τάξεως ευκαιρία να προσεγγιστούν άτομα με σπάνιες αρρώστιες ή όσοι, εξαιτίας διάφορων καταστάσεων, δεν επιθυμούν ή δεν μπορούν να βγουν από το σπίτι τους. Οι επιφυλάξεις όμως που προαναφέρθηκαν, σε προηγούμενα κεφάλαια, σχετικά με την αντιπροσωπευτικότητα της δειγματοληψίας, γίνεται εντονότερη, όταν αναφερόμαστε σε άτομα τρίτης ηλικίας, επειδή η ενασχόληση με το Διαδίκτυο αφορά κυρίως τα πιο μορφωμένα, δραστήρια και οικονομικά εύρωστα μέλη της ομάδας αυτής. Για το λόγο αυτό, είναι σκόπιμο οι ερευνητές να χρησιμοποιούν μια ποικιλία μεθόδων, για να στρατολογήσουν συμμετέχοντες και να συνδυάζουν τις διαδικτυακές με τις τηλεφωνικές προσκλήσεις ή ακόμα και το κανονικό ταχυδρομείο. Κάποιοι δημοσιεύουν όμοιες προσκλήσεις συμμετοχής στην έρευνα σε ηλεκτρονικές, αλλά και έντυπες εφημερίδες, αποστέλλουν ενημερωτικά δελτία, αναρτούν αγγελίες σε δημοφιλή και εξειδικευμένα για την ομάδα-στόχο site, αν και αυτό μπορεί να οδηγήσει στην επιλογή δείγματος που προέρχεται από διαφορετικούς πληθυσμούς. Ο ερευνητής πρέπει οπωσδήποτε να κρατά ενημερωμένες σημειώσεις για τον κάθε ενδιαφερόμενο και να έρχεται σε προσωπική επαφή (ηλεκτρονικά) μαζί του. Αυτό εξαλείφει επίσης το ολοένα και πιο έντονο συναίσθημα δυσπιστίας, που μεγαλώνει, όσο αυξάνονται οι διαδικτυακές απάτες. Οι χρήστες πολύ περισσότερο σε σύγκριση με τα πρώτα βήματα του Διαδικτύου, είναι απρόθυμοι να αποκαλύψουν τα πραγματικά τους στοιχεία και το email τους, ενώ τα μέσα προστασίας γίνονται αυστηρότερα. Οι άνθρωποι σταδιακά συνειδητοποιούν ότι η διαδικτυακή εμπλοκή μπορεί να έχει συνέπειες στην καθημερινότητά τους και προβαίνουν στις ανάλογες ενέργειες, για να διασφαλίσουν το απόρρητο της επικοινωνίας τους. Οι ερευνητές πρέπει να διατρανώνουν την αξιοπιστία των προθέσεών τους και να αποδεικνύουν ότι η έρευνα διεξάγεται από κάποιον επίσημο φορέα. Είναι θεμιτό η ιστοσελίδα της έρευνας και οι προσκλήσεις συμμετοχής να αναρτώνται σε εύκολα αναγνωρίσιμους και έγκυρους ιστότοπους, οι οποίοι κατά το παρελθόν έχουν αποδείξει ότι σέβονται την επικοινωνία με τους επισκέπτες τους και δεν είναι απρόσωποι. Πρέπει να δίνεται πάντοτε ένας τηλεφωνικός αριθμός, προπληρωμένου τέλους, ώστε, όσοι πληροφορούνται για την έρευνα μέσω ιστοσελίδας, να μπορούν να επικοινωνήσουν, τόσο για να διερευνήσουν περισσότερο τους σκοπούς και τη διαδικασία, όσο και για να διαπιστώσουν την ταυτότητα του ερευνητή.

Συνήθως μεσολαβεί ένα χρονικό διάστημα από την εγγραφή του ενδιαφερόμενου μέχρι την έναρξη της διαδικτυακής έρευνας, το οποίο αξιοποιείται για τη διασταύρωση των στοιχείων και την ολοκλήρωση της προσωπικής επικοινωνίας. Οι Richards, Kattelman και Ren (2006) διαπίστωσαν ότι στα άτομα τρίτης ηλικίας είναι πολύ δημοφιλή τα δελτία ηλεκτρονικών ειδήσεων (news letters) που αφορούν θέματα υγείας και οι τροφοδοσίες ειδήσεων (rss), που προέρχονται από εξειδικευμένους ιστοτόπους. Η ανακοίνωση της έρευνας μπορεί να γίνει μέσω αυτών και οι ανάλογοι υπερσύνδεσμοι να οδηγήσουν στην επίσημη ιστοσελίδα της.

Οι ιδιαιτερότητες του διαδικτυακού πληθυσμού επιβάλλουν ορισμένους όρους δεοντολογίας και κυρίως την εξασφάλιση γραπτής συναίνεσης από τους συμμετέχοντες στην έρευνα. Είναι δικαίωμά τους, σε κάθε περίπτωση, να πληροφορούνται για τους σκοπούς της έρευνας, τα καθήκοντα και τα δικαιώματα, καθώς και τα αποτελέσματά της. Ο Ahern (2007) προτείνει την τοποθέτηση φόρμας στην ιστοσελίδα της έρευνας, αλλά και ενός περιληπτικού ερωτηματολογίου, που θα διαπιστώνει κατά πόσο οι συμμετέχοντες κατανόησαν τη διαδικασία της έρευνας. Επιπλέον, επιβάλλεται η χρήση ασφαλών διόδων επικοινωνίας και η κρυπτογράφηση της (ssl).

Ο ερευνητής που ασχολείται με άτομα τρίτης ηλικίας πρέπει να λαμβάνει υπόψη ότι οι ιστοσελίδες της έρευνας είναι απαραίτητο να πληρούν όλες τις προϋποθέσεις, για να είναι φιλικές προς το χρήστη, ανάλογα με τις ιδιαιτερότητές τους (μεγάλες γραμματοσειρές, περιεκτικά κείμενα, εύκολη πλοήγηση, φωνητικές εντολές, ζωντανός ήχος και γραφικά). Επίσης, καλό είναι να έχει προβλεφθεί μια ομάδα τεχνικής υποστήριξης, εφόσον έχει παρατηρηθεί ότι οι ηλικιωμένοι, που ασχολούνται με το Διαδίκτυο, αρέσκονται στο να ακολουθούν πεπατημένες διαδικασίες και αναστατώνονται με την παρουσίαση περίπλοκων και κοινών οδηγιών. Εφόσον η έρευνα απαιτεί τις νέες αυτές δεξιότητες, είναι σωστό να προηγούνται δοκιμαστικές συνεδρίες και όλα τα τεχνικά ζητήματα να επιλύονται πριν από την επίσημη έναρξη.

Ο χρόνος αποκτά διαφορετική σημασία στους ηλικιωμένους, πολλοί από τους οποίους τηρούν συγκεκριμένα χρονοδιαγράμματα. Ο ερευνητής οφείλει να σέβεται το χρόνο τους, να προαναγγέλλει και να τηρεί την ώρα έναρξης, αλλά κυρίως τη διάρκεια της έρευνας. Αν αυτή απαιτεί πολύ χρόνο, είναι καλύτερο να καταταμηθεί σε μικρά και εύληπτα στάδια εφαρμογής. Καθ' όλη την διάρκειά της, η επαφή μέσω e-mail και η γνωστοποίηση της πορείας της βοηθά στην ανατροφοδότηση και προλαμβάνει την επιθυμία παραίτησης λόγω έλλειψης ενδιαφέροντος, κούρασης ή μη κατανόησης των οδηγιών.

Τέλος, ο ερευνητής πρέπει πάντοτε να λαμβάνει υπόψη τους περιορι-

σμούς της μνήμης και της προσοχής των συμμετεχόντων, τα απρόβλεπτα γεγονότα (π.χ. αιφνίδια νοσηλεία) και την εμμονή σε αναχρονιστικές καταστάσεις (π.χ. μόντεμ και άρνηση ευρυζωνικής σύνδεσης). Η ύπαρξη διαμεσολαβητή-διευκολυντή της έρευνας, ο οποίος θα κινητοποιεί τους ηλικιωμένους, είναι σημαντική. Πολλές φορές, ο κοινωνικός περίγυρος έχει περιθωριοποιήσει τα άτομα αυτά και η συμμετοχή τους στην έρευνα μπορεί να αποβεί μια πολύ δημιουργική εμπειρία.

5.8. Η έρευνα για την τρομοκρατία και Διαδίκτυο

Αν και η τρομοκρατία αποδίδεται κυρίως σε πολιτικούς, θρησκευτικούς και εθνικιστικούς λόγους, οι κοινωνικοί επιστήμονες από καιρό έχουν διαπιστώσει ότι η ιδεολογία δεν αποτελεί το μοναδικό κίνητρο της αποτροπιαστικής πράξης και σίγουρα δεν είναι το σπουδαιότερο. Θα λέγαμε ότι οι περισσότερες προφάσεις δρουν ως απενοχοποιητικό στοιχείο, ως πρόσχημα, για να εξιδανικευτούν τα προσωπικά κίνητρα, που κρύβονται πίσω από την ακραία αυτή επιλογή. Η φτώχεια και η κοινωνική ανισότητα, το ιστορικό βίαι σε μια κοινωνία, η αποτυχία των ειρηνευτικών προσπαθειών ή η έλλειψη κοινωνικού διαλόγου, ο ταξικός και φυλετικός διαχωρισμός, τα θρησκευτικά πάθη δεν μπορούν αποκομμένα να ερμηνεύσουν το προφίλ του τρομοκράτη και τις δυνάμεις που τον οδηγούν στο να δράσει περιθωριακά και ενάντια προς μια κοινωνική πραγματικότητα. Κάθε ιδεολόγημα θα μπορούσε να αποτελέσει έναυσμα για μια τρομοκρατική πράξη: το περιβάλλον, τα δικαιώματα των ζώων, ο πόλεμος για το νερό ή τους πόρους, η προάσπιση των μεταναστών. Οι αφορμές μυριάδες, δεν εξηγούν όμως γιατί όλοι οι πολίτες δεν καταφεύγουν στην τρομοκρατία, για να διαδηλώσουν τα αιτήματά τους απέναντι σε ένα ανάλγητο κράτος

Τα μέλη των τρομοκρατικών οργανώσεων αισθάνονται πως ανήκουν σε μια πολιτική, θρησκευτική ή εθνική ελίτ, ότι είναι οι εκλεκτοί που επιλέχθηκαν για να προτάξουν την ιδεολογία τους ως αντίβαρο στην κοινωνική αδικία. Κανείς δεν γεννιέται βομβιστής, αλλά, σε ένα κρίσιμο αναπτυξιακό στάδιο, κατά το οποίο υπερισχύει η ηθική του καλού ή του κακού, του άσπρου ή μαύρου, οι μελλοντικοί τρομοκράτες εγκαθιδρύουν μια περίεργη και επικίνδυνη συλλογιστική: υπάρχει μόνο μια σωστή θεώρηση και πρέπει να την προασπίσουν με κάθε τρόπο, βγάζοντας πολλές φορές την οργή τους για κάθε προσωπική ματαίωση, απώλεια ή απογοήτευση που έζησαν. Ο σκοπός αγιάζει τα μέσα. Αν πρέπει κάποιοι αθώοι να χάσουν τη

ζωή τους για το γενικό καλό, τότε οι παράπλευρες απώλειες δικαιολογούνται. Οι τρομοκράτες υποσυνείδητα αποκόπτονται από τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες, στις οποίες ανήκουν. Αποκτούν νέο ρόλο και προσωπική ταυτότητα με τη συμμετοχή τους σε μια τέτοια οργάνωση. Η οικογένεια, το επάγγελμα χάνουν τη σημασία τους και οι σύντροφοι μετατρέπονται σε δεύτερο σπίτι, σε αδέρφια, σε γείτονες, για τα οποία θα έδιναν και τη ζωή τους. Η αγάπη για την εσω-ομάδα μετατρέπεται σε έπαρση και η διαφορετικότητά τους σε μίσος για όσους δεν ανήκουν σε αυτήν, όπως ακριβώς ο τρομοκράτης για ένα πολιτικό σύστημα είναι ο μαχητής της ελευθερίας για ένα άλλο. Ο εαυτός νοηματοδοτείται μέσα από τις αξίες και τις δυναμικές της ομάδας, τις ιεροτελεστίες και την ιεραρχία της, τον ιδιότυπο γλωσσικό κώδικα, τα κοινά μυστικά, που μοιράζονται, τη γνώση ότι κάτω από το μανδύα της καθημερινότητας κρύβουν έναν ήρωα, που μπορεί να επηρεάσει την κοινωνική πορεία, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους πολίτες που υπακούουν στις προσταγές της εξουσίας.

Οι τρομοκράτες είναι η κορυφή μιας πυραμίδας, που αποτελείται από όσους κατά κάποιον τρόπο συμφωνούν με την ιδεολογία τους. Οι πεποιήσεις των τρομοκρατών συμπίπτουν πολλές φορές με αυτές του πολύ κόσμου, μόνο που είναι πιο ακραίες ως προς την εφαρμογή τους. Όταν οι πολίτες απογοητευθούν από τις αδυναμίες μιας δημοκρατίας, μπορεί θεωρητικά να δουν τους τρομοκράτες ως μια εναλλακτική λύση, ως ένα μηχανισμό εξισορρόπησης της κρατικής εξουσίας. Το μέλος μιας οργάνωσης, που είναι ο εκτελεστής, εκτονώνει την προσωπική του οργή. Αυτός όμως που σχεδιάζει τη βίαιη πράξη επιδιώκει να προκαλέσει πολύ μεγαλύτερη ζημιά, να διασπείρει το φόβο, την αμφιβολία, την αβεβαιότητα, τη δυσπιστία στον πολίτη πως το κράτος μπορεί να εγγυηθεί για την ασφάλεια και τη ζωή του. Οι τρομοκράτες επιβάλλουν ένα δυσβάσταχτο και πολυετή φόρο στην κοινωνία, όπως το κόστος των μέτρων περιφρούρησης, τα οποία φροντίζουν με θεαματικά χτυπήματα να γελοιοποιούν, διασύροντας ακόμα περισσότερο τη νόμιμη εκλεγμένη εξουσία. Το χειρότερο όμως είναι ότι οι μηχανισμοί που αναπτύσσονται στα πλαίσια μιας τρομοκρατικής ενέργειας, είναι παρόμοιοι με αυτούς μιας πολεμικής μάχης: Ο τρομοκράτης αποξενώνεται συναισθηματικά από τα αποτελέσματα των πράξεών του, δεν κατανοεί τον πόνο που προκαλεί, αποκόπτεται από την οδύνη των θυμάτων του. Μοιάζει με τον πιλότο ενός βομβαρδιστικού που, απασχολημένος με τη ρύθμιση των παραμέτρων της ρίψης μιας βόμβας, αγνοεί τον όλεθρο που επιφέρει. Όσο πιο δυναμικά αντιδράσει το σύστημα, τόσο μεγαλύτερη η επιτυχία του τρομοκράτη: Η στοχοποίηση πολιτών, το αστυνομικό κράτος, τα στερεότυπα, οι παρακολουθήσεις, η ένταση της κρατικής βίας αποτελούν την καλύτερη έν-

δειξη ότι πετυχαίνουν τους σκοπούς τους, ότι γίνονται υπολογίσιμη δύναμη και θεματοφύλακες της κοινωνικής δικαιοσύνης. Το αυταρχικό κράτος τρομοκρατεί και παράγει τρομοκράτες. Οι χειρότεροι αντίπαλοι των τρομοκρατών δεν είναι όσοι βρίσκονται στην αντίπερα όχθη, μα αυτοί που ιδεολογικά ανήκουν στην ίδια μεριά, αλλά επιλέγουν μη βίαιους τρόπους αντίδρασης και πάλης. Ο πιο αποτελεσματικός εχθρός τους είναι μια πολυσυλλεκτική και ανοιχτή στη διαφορετικότητα δημοκρατία. Οι έφηβοι που αντιμετώπισαν την αστυνομική βία σε μια διαδήλωση εμπλέκονται συναισθηματικά σε μια κοινωνική σύγκρουση, όπου το επίσημο κράτος γίνεται αντιπαθές και οι πολέμοί του συμπαθείς. Μερικοί από αυτούς τους μαθητές θα προσεγγιστούν από μέλη ακτιβιστικών-αντιεξουσιαστικών οργανώσεων, στις παρυφές των οποίων μπορεί οι τρομοκράτες να στρατολογήσουν υποψήφια μέλη. Ο προσηλυτισμός μπορεί να γίνει και από έναν ερωτικό σύντροφο ή φίλο. Μετά από μια περίοδο δοκιμασίας, κάποιος από αυτούς θα ενταχθούν επίσημα στην τρομοκρατική οργάνωση και θα αποτελέσουν τους μελλοντικούς πυρήνες. Γι' αυτό πολλοί ψυχολόγοι υποστηρίζουν ότι τα κίνητρα που εξωθούν κάποιο νέο εκτός κοινωνίας, κάλλιστα μπορούν να τον οδηγήσουν στο να γίνει είτε αναχωρητής είτε τρομοκράτης.

Μέχρι στιγμής δεν υπάρχει μια εμπεριστατωμένη θεωρία για την προσωπικότητα του τρομοκράτη. Ίσως γιατί η τρομοκρατία ανά ιστορική περίοδο ήταν διαφορετική. Όσες μελέτες διεξήχθησαν δεν βρήκαν κανένα στοιχείο, που να διαφοροποιεί την προσωπικότητα του τρομοκράτη από αυτήν των υπολοίπων ανθρώπων. Παλαιότερα, στα πλαίσια της ψυχαναλυτικής θεωρησης πίστευαν ότι ο τρομοκράτης είναι ένας πληγωμένος ναρκισσιστής, ένας μεγαλομανιακός τύπος με επισφαλή αυτοεκτίμηση, με απορριπτικούς ή αυστηρούς, συντηρητικούς γονείς, που αρνείται κάθε κοινωνική πραγματικότητα, η οποία μπορεί να απειλήσει την αυτοεικόνα του. Ότι μέσα του λανθάνει ένα διαχωρισμένο εγώ: από τη μια ένας ανίκανος, αποτυχημένος εαυτός (στο σχολείο, στην εργασία, στις ερωτικές σχέσεις) και από την άλλη ένας εξοργισμένος και απελπισμένος εαυτός, που πραγματώνεται μέσα από τη συμμετοχή σε τρομοκρατικές ομάδες. Σε γενικές γραμμές, οι τρομοκράτες πολεμούν είτε για να καταστρέψουν τον κόσμο των γονιών τους, είτε για να τον εκδικηθούν για όσες αδικίες οι αγαπημένοι τους υπέστησαν. Έτσι, διαιώνίζεται ο μύθος ότι οι τρομοκράτες προέρχονται πάντοτε από εύλωτα στρώματα, που έχουν βιώσει την κοινωνική ταπείνωση. Κι όμως πληθαίνουν οι διαπιστώσεις ότι πολλοί από αυτούς είναι άνθρωποι κοινωνικά προσαρμοσμένοι ή ακόμα και ευκατάστατοι και με φυσιολογική οικογενειακή, επαγγελματική και συναισθηματική ζωή. Άνθρωποι της διπλανής πόρτας, για τους οποίους η συγκυρία τυροδότησε την αντικοινωνική συμπεριφορά.

Το σίγουρο είναι ότι η ψυχολογία των μελών μιας οργάνωσης είναι διαφορετική από εκείνη του ηγέτη της. Τα αίτια της ένταξης σε μια τέτοια ομάδα πολλά: Άλλοτε τα μέλη δεν έχουν καμιά άλλη κοινωνική διέξοδο· η ανεργία, η χαμηλή μόρφωση, η πενία κάνουν τη βία μονόδρομο. Άλλοτε πάλι οι τρομοκράτες ως έφηβοι συστηματικά καλλιεργούσαν μια αντιεξουσιαστική κουλτούρα, εμπλέκονταν σε τροχαία αδικήματα, ανήκαν σε συμμορίες, φλέρταραν με τα ναρκωτικά, αλλά πάντοτε εμπνέονταν από την πατρική φιγούρα ενός ηγέτη-καθοδηγητή. Μερικοί από αυτούς ήταν υπερβολικά ντροπαλοί, χωρίς διεκδικητικότητα και κάποιοι άλλοι είχαν μεγάλες τεχνικές δεξιότητες, τις οποίες εκμεταλλεύτηκαν αργότερα στην κατασκευή βομβών. Ο τρομοκράτης σπάνια δρα μόνος του. Όταν συμβαίνει κάτι τέτοιο, όπως σε αρκετές περιπτώσεις αεροπειρατών, συνήθως πρόκειται για ψυχιατρικές περιπτώσεις με βίαιους, αλκοολικούς γονείς, θρησκόληπτες μητέρες και τραυματική παιδική ηλικία. Συνήθως η άρνηση της κοινωνίας είναι αποτέλεσμα μιας υπέρμετρης ευαισθησίας· ο θυμός αποκύημα κοινωνικής προσβολής ή πόνου. Και σε κάθε περίπτωση αποδέκτης αυτού του θυμού είναι μια κοινωνία-θεατής παρά τα ίδια τα θύματα.

Πριν από μερικά χρόνια, ο μόνος τρόπος επιρροής της κοινής γνώμης από τους τρομοκράτες ήταν τα παραδοσιακά μέσα μαζικής ενημέρωσης: το ραδιόφωνο, η τηλεόραση και οι εφημερίδες. Φυσικά, επειδή αυτές οι ατραποί πληροφόρησης είναι πολιτικά ελεγχόμενες και διαθέτουν συστήματα επιλεκτικής διάχυσης της είδησης, οι οργανώσεις της διεθνούς και εγχώριας τρομοκρατίας ανακάλυψαν στο Διαδίκτυο μία ατόφια και ανεξέλεγκτη μέθοδο εξάπλωσης της ιδεολογίας τους. Η κατασκευή μίας ιστοσελίδας –υπό το ένδυμα μιας καθ' όλα θεμιτής πολιτικής παρέμβασης– είναι ανέξοδη, διαθέτει επίφαση νομιμότητας, ενώ, παράλληλα, η δημοσιοποίηση βίντεο εκτελέσεων προσελκύει τα σκανδαλοθηρικά «sites», αλλά και την «blogόσφαιρα», προκαλώντας το δημόσιο αίσθημα, αλλά και όλους τους «μη φυσιολογικούς» επισκέπτες, που αρέσκονται στη θέα τέτοιων αποτρόπαιων θεαμάτων. Το αποτέλεσμα έχει διπλές προεκτάσεις: Αφενός καλλιεργεί την τρομολαγνεία και, αφετέρου, προπαγανδίζει την απειλή και διασπείρει το φόβο στους πολίτες. Αν και οι ιστοσελίδες των τρομοκρατών μπορούν να εντοπιστούν και να κλείσουν, εντούτοις η επιδημική εξάπλωση των πληροφοριών, που εκπορεύονται από αυτές, δεν μπορεί να αποτραπεί: Διαδίδεται μέσω ηλεκτρονικής αλληλογραφίας, chain letters, του you-tube. Αρκεί για ένα μικρό διάστημα να διαλάβει της προσοχής των συντακτών, να αναρτηθεί, και η παγκόσμια διάχυσή του είναι εξασφαλισμένη.

Όμως το Διαδίκτυο αποτελεί βασικό μέσο άντλησης πόρων για τους τρομοκράτες, είτε μέσω της απευθείας οικονομικής συνεισφοράς, είτε

διά της πώλησης αγαθών. Γνωστή είναι η περίπτωση οργάνωσης, που καλούσε τους χρήστες να διαθέσουν οποιοδήποτε υλικό μέσο, από οπλισμό μέχρι αλεξίσφαιρα γιλέκα. Κάποιοι άλλοι ιδρύουν νόμιμες διαδικτυακές επιχειρήσεις (ή συνδέονται με άλλες, που λειτουργούν νόμιμα) και επενδύουν τα κέρδη στο σχεδιασμό και την εκτέλεση τρομοκρατικών χτυπημάτων. Άλλοι αντλούν χρήματα μέσω διαδικτυακών καζίνο, από απάτες και υποκλοπές πιστωτικών καρτών ή και spam email, αλλά κυρίως μέσω συγκεκαλυμμένων φιλανθρωπικών δράσεων, επικλήσεων για βοήθεια προς πάσχοντες, καρκινοπαθείς, σεισμόπληκτους κ.λπ. Δεν είναι σπάνιο μία τρομοκρατική οργάνωση να διαθέτει μέρος των χρημάτων της για την ανακούφιση αναξιοπαθόντων πληθυσμών και τη καθιέρωση ενός φιλολαϊκού προσώπειου. Δυστυχώς, το καπιταλιστικό σύστημα προσφέρει πολλούς τρόπους νομιμοποίησης και «ξεπλύματος» βρώμικου χρήματος και πολλές κερδοφόρες επιχειρήσεις μπορούν να διατηρούν πολλαπλά κοινωνικά προσώπια και προσχήματα.

Ήδη από το 1999, οι Arquilla et al. διαπίστωσαν ότι τα διοικητικά συστήματα των τρομοκρατικών οργανώσεων ενσωματώνουν πολύ νωρίτερα από τα πολιτικά τη μη ιεραρχική, αποκεντρωμένη δομή που επιβάλλουν η εποχή της πληροφορίας και τα συμβολικά κοινωνικά δίκτυα. Πολλοί πυρήνες διάσπαρτοι στο Διαδίκτυο, με τοπικούς αρχηγούς, με διαφοροποιημένες μεθόδους και φιλοσοφίες, αλλά ενωμένες υπό ένα κοινό σκοπό, τη διασάλευση της κοινωνικής συνοχής. Ο εντοπισμός και η σύλληψη τέτοιων πρωτοποριακών, πολυμορφικών και διαδικτυωμένων οργανώσεων είναι χαλεπός, επειδή δεν υπάρχει ένα κεντρικό πρόσωπο και μία εμφανής δομή. Το επιμέρους μετασχηματίζεται, παραλλάσσεται, εγκαθιδρύει νέα δίκτυα και δεσμούς και διαιωνίζεται ακόμα και όταν κάποιοι σύνδεσμοι διασπώνται. Η πολυδιαυλική αυτή οργάνωση απαιτεί προσεκτικό επιχειρησιακό σχεδιασμό, συντονισμό και αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών. Η ροή της πληροφορίας είναι ανέξοδη, γρηγορότερη, κρυπτογραφημένη, πολύσημη και περίπλοκη στην αποκωδικοποίησή της από τις διωκτικές αρχές (Weinmann, 2004). Όσο μεγαλύτερος ο βαθμός δικτύωσης, τόσο πληρέστερη είναι και η χρήση των νέων τεχνολογιών στη λήψη αποφάσεων. Το σκηνικό της «διαδικτυακής» τρομοκρατίας γίνεται ολοένα και ζοφερότερο, δεδομένου ότι το Ίντερνετ κατάφερε να ενοποιήσει πολλές –άλλοτε απομονωμένες– τρομοκρατικές οργανώσεις, να μεταφέρει τεχνογνωσία, να κοινοποιήσει μεθοδολογίες και να κινητοποιήσει χιλιάδες χρήστες που διάκεινται ιδεολογικώς φιλικά προς τους τρομοκράτες ή αντιτίθενται στις ιμπεριαλιστικές διαθέσεις του καπιταλισμού. Εάν η τεχνολογία αιχμής συνδυαστεί με μη τεχνολογικούς, απλούς και παραδοσιακούς

τρόπους δράσης ή επικοινωνίας, το μείγμα είναι εκρηκτικό. Ουσιαστικά, το Διαδίκτυο ώθησε τη διεθνή τρομοκρατία να αποδεσμευτεί από το γεωγραφικό χώρο, να γίνει διαδραστική, να ελέγχει τη ροή της πληροφορίας (άλλοτε αποκλειστικό προνόμιο των κυβερνήσεων και των δημοσιογράφων), και να αξιοποιεί τα εικονικά δίκτυα. Ταυτόχρονα, έγινε εφικτή η διασύνδεση των παλιών μορφών ΜΜΕ (ραδιοφωνικοί σταθμοί, ιδιωτικά τηλεοπτικά κανάλια) με τα διαδικτυακά αντίστοιχά τους κι έτσι επετεύχθη ένα πλαίσιο, στο οποίο οι κυβερνητικές προπαγάνδες έχουν ως πολέμιο αντίβαρο τον προσηλυτισμό των τρομοκρατικών οργανώσεων. Το εκμαγείο της παραπληροφόρησης «κοσμείται» από κάθε λογής ιδεολογικές, θρησκευτικές, εθνικιστικές και άλλες προσεγγίσεις, με μοναδικό θύμα τον μη συνειδητοποιημένο πολίτη. T-shirts, βιβλία, DVD επιστρατεύονται για την προσέλκυση νέων οπαδών και διαδικτυακά παιχνίδια εφευρίσκονται, στην πλοκή των οποίων περιλαμβάνεται η σύλληψη ή διάσωση κάποιου τρομοκράτη. Ο παίκτης μπορεί να ταυτιστεί με τις αμερικανικές διωκτικές αρχές, να ενδυθεί τα χαρακτηριστικά και τα όπλα χολλυγουντιανού αστυνομικού και να ξεχυθεί στα απόκρημνα μέρη του Αφγανιστάν, για να συλλάβει ή να ενδώσει στον Μπιν Λάντεν. Σε πολλές επίσημες ή από τρομοκρατικές οργανώσεις ελεγχόμενες ιστοσελίδες διενεργούνται σφυγμομετρήσεις, σχετικά με την αναγκαιότητα μιας στρατιωτικής εισβολής ή την απήχηση ενός καιρίου χτυπήματος μιας οργάνωσης, διανθισμένα όλα αυτά με κυβερνητικές ή τρομοκρατικές παραφιλολογίες. Κι όλα, ενίοτε συγκερασμένα με μία ιδιότυπη αισθητική, όπως οι ιστοσελίδες της ΕΤΑ, που φαίνονται να δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στον πολιτισμό, για να προπαγανδίσουν με λανθάνοντα τρόπο την εθνικιστική υπο-κουλτούρα.

Άλλη μία συνηθισμένη μέθοδος των τρομοκρατών είναι η χρήση ιών, κακόβουλου λογισμικού, spy ware κ.λπ., μικρών προγραμμάτων, με τα οποία καταλαμβάνουν υπολογιστές, για να τους χρησιμοποιήσουν, όταν χρειαστεί, για τη μαζική επίθεση εναντίον κυβερνητικών ή στρατιωτικών ιστοσελίδων, αλλά και εναντίον του hardware, ή για την καταστροφή ολόκληρων δομών. Αν και οι κυβερνήσεις δεν έχουν ως τώρα συνειδητοποιήσει την ενδεχόμενη αυτή απειλή, ειδικά όταν οργανωθεί και εκτελεστεί με συντονισμένο τρόπο, εντούτοις, ακόμα και με τη σημερινή τεχνολογική πρόοδο, είναι δυνατό να παραλύσει ένα ολόκληρο κράτος ή οι επικοινωνίες. Αν και διεθνείς οργανισμοί λαμβάνουν μέτρα, οι «πειρατές» φαίνεται να υπερτερούν σε ευελιξία και προσαρμοστικότητα. Η αχίλλειος πτέρνα της εξάρτησης από τους υπολογιστές στη διακυβέρνηση, την οικονομία, τον πολιτισμό μπορεί να έχει ως τίμημα κάποτε τον αποσυντονισμό και το χάος και οι φαινομενικά αθώες ομάδες του Facebook να εξελιχθούν σε μία άνευ προηγουμένου ηλε-

κτρονική ιντιφάντα. Ήδη, μέσα από τις υπάρχουσες εικονικές κοινότητες, ο επίδοξος τρομοκράτης μπορεί να ενδυναμωθεί ιδεολογικά μέσω video, posters, υπερσυνδέσεων, να εντυπώσει στην κατασκευή βομβών και στις τεχνικές αποφυγής των μέτρων ασφαλείας, να συντονίσει τη δράση του με εθνικά παρακλάδια διεθνών οργανώσεων, να βρει ομοϊδεάτες και να αποτελέσει ψυχολογικά μέρος ενός ιδιαίτερου συστήματος, καμουφλαρισμένου και καλώς παραλλαγμένου στην άβυσσο του διαδικτύου.

5.9. Η επίδραση των σκηνών βίας και σεξ στην τηλεόραση και το διαδίκτυο

Η ατιμώρητη βία και η ανεύθυνη σεξουαλική συμπεριφορά, έτσι όπως κατά κόρον προβάλλονται στην τηλεόραση και ειδικά στο διαδίκτυο, αποτελούν την καλύτερη συναισθηματική ανοσία, τόσο των παιδιών, όσο και των ενηλίκων απέναντι στη φρίκη της πραγματικότητας. ‘Αν πια δεν μας φοβίζει η όψη του τέρατος είναι γιατί έχουμε αρχίσει να του μοιάζουμε’: Χιλιάδες έρευνες έχουν αποδείξει ότι οι διαρκής έκθεση σε τέτοιες σκηνές αναισθητοποιεί τα συλλογικά αντανακλαστικά, περιορίζει τους ηθικούς και κοινωνικούς κώδικες και μετατρέπει σε φυσιολογικές, πράξεις κολάσιμες και αποτρόπαιες. Τα πορίσματα διατρανώνουν ότι παιδιά και ενήλικες επηρεάζονται εξίσου, ακόμα κι αν εκτίθενται σε λίγα βίαια ή σεξουαλικά ακραία ερεθίσματα. Η τάση για μίμηση είναι καταλυτική. Η αποκλίνουσα πράξη καθίσταται παραδειγματική, αποτελεί μια γοητευτική εναλλακτική, ειδικά σε κοινωνίες που ταλανίζονται από τον ευδαιμονισμό, τον καταναλωτισμό, την ελευθεριότητα και τα οικονομικά προβλήματα. Η άσκηση βίας είτε ως εκτόνωση είτε ως προμελετημένη ενέργεια επιφέρει άμεση ενίσχυση (είναι ευκολότερο να αποκτήσεις το αντικείμενο του πόθου αν το αρπάξεις, παρά αν μοχθήσεις για την κατοχή του), ενώ οι διεστραμμένες σεξουαλικές επιλογές προσδίδουν ταυτότητα, διαμορφώνουν την ιεραρχία και την αποδοχή στις εφηβικές ομάδες και ελκύουν τα παιδιά περισσότερο από ένα βαρετό, μη εμπνευσμένο μάθημα στο σχολείο. Ακόμα και η αποσπασματική θέαση τέτοιων σκηνών εξάπτει τη φαντασία, αυξάνει την προδιάθεση για βίαιη αντίδραση και συσχετίζεται απόλυτα με μετέπειτα οικογενειακή βία, βιασμούς, δύσκολη ικανοποίηση από το φυσιολογικό σεξ, συγκρότηση συμμοριών και παραβατική συμπεριφορά. Και τα δυο μαζί επί δεκαετίες ήταν η πιο ενδεδειγμένη συνταγή για την εισπρακτική αποτελεσματικότητα μιας ταινίας και πρόσφατα βρήκαν πρό-

θυμους διευκολυντές στη μεσημεριανή και παιδική ζώνη του τηλεοπτικού προγράμματος, με εκατοντάδες ανεύθυνους τηλε-αστέρες να αντλούν την επιτυχία τους από την ένταση των σεξουαλικών ιδιαιτεροτήτων τους ή τη δυνατότητά να ποδοπατούν τα κοινωνικά πρότυπα. Ο μηχανισμός αποδοχής της βίας και η ρητορική της ωμής σεξουαλικής πρόκλησης έχει επίσης γίνει αντικείμενο μελέτης: Η καθημερινή έκθεση σε αυτές ενεργοποιεί στον εγκέφαλο μνήμες ή ήδη διαμορφωμένα βίαια σενάρια και γνωστικά σχήματα, προκαλεί άμεση διέγερση και ανάγκη για ικανοποίηση με αποτέλεσμα την αυτόματη και διαρκή μάθηση, την ερμηνεία των φαινομένων μέσω της βίας ή της λιμπιδικής ενόρμησης και την αναστολή των κοινωνικών περιορισμών. Τελικά τα παιδιά ή οι ενήλικες αποστασιοποιούνται από τη βιαιότητα, αποπροσωποποιούνται και αδυνατούν να διακρίνουν το κακό σε αυτήν. Όσο μεγαλύτερη η ταύτιση με το βίαιο ή σεξουαλικά άτεγκτο δράστη και όσο πιο πλημμελής η ικανότητα της οικογένειας ή του σχολείου για έλεγχο, τόσο μεγαλύτερος ο κίνδυνος εσωτερίκευσης της υπό παρακολούθηση συμπεριφοράς, ειδικά εάν ο προς μίμηση ήρωας είναι ελκυστικός και υπεράνω νόμων. Η πολύωρη θέαση παρόμοιων σκηνών πολλαπλασιάζει τους κινδύνους και εγκαθιδρύει γρηγορότερα τα απεχθή πρότυπα. Όσο πιο διαδραστική είναι η ενασχόληση με τα βίαια ή σεξουαλικά μη οριοθετημένα ερεθίσματα, τόσο η μακροχρόνια αρνητική επίπτωση αυξάνεται, επειδή η ηδονή που αντλείται είναι μεγαλύτερη. Τα διαδικτυακά video games, τα στιγμιότυπα απροκάλυπτης πραγματικής βίας ή σεξ που κατακλύζουν το ίντερνετ (snuff) απενεργοποιούν τα κοινωνικά αντανάκλαστικά και τον αυτοέλεγχο του χρήστη, ο οποίος δείχνει λιγότερη συμπάθεια για τα θύματα ή τείνει να δικαιολογεί τις ακρότητες του θύτη. Έφηβοι που παρακολούθησαν σκηνές από πραγματικούς βιασμούς στο διαδίκτυο απέδωσαν την ευθύνη στη γυναίκα που βιάστηκε, χαρακτηρίσαν ως φαιδρό ή εξόχως διεγερτικό το περιστατικό και φαντασίωσαν βιασμούς, στους οποίους πρωταγωνιστούσαν οι ίδιοι. Οι ταινίες πραγματικής βίας έχουν ακόμα ένα χαρακτηριστικό, που τις καθιστά ελκυστικότερες. Είναι κατεξοχήν παράνομες και επομένως, αυτός που τις κατέχει, αισθάνεται μνημένος σε μια underground ιδιότυπη κουλτούρα, διαμορφώνει την ταυτότητά του μέσα από αυτές και ανήκει σε έναν κύκλο ξεχωριστών ανθρώπων. Παρόμοια αποτελέσματα έχει και η θέαση αληθινών θανάτων στην οθόνη: την υποβάθμιση της ανθρώπινης ζωής ως αξίας, την απώλεια της αξιοπρέπειας και την άρνηση των κοινωνικών κανόνων. Όσο ο θεατής εξοικειώνεται με τους θανάτους των άλλων, τόσο επιβεβαιώνει τη δική του ύπαρξη και το θρίαμβό του επειδή εξακολουθεί να επιβιώνει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Ο ΕΙΚΟΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

6.1. Εικονική πραγματικότητα

Ένα ερώτημα που απασχολεί επί δεκαετίες τους ερευνητές είναι κατά πόσο οι ατομιστικές τάσεις που αναπτύσσονται στις σημερινές κοινωνίες, ως αντιστάθμισμα στην παγκοσμιοποιημένη πολιτική και οικονομία, έχουν μεταλλάξει την έννοια της κοινότητας, του κοινωνικού κεφαλαίου και των ωφελειών, που αυτά συνεπάγονται. Παράλληλα, είναι προφανές πως, όταν εισαχθεί η έννοια της κοινωνικής επιλογής, δηλαδή του δικαιώματος του ατόμου να κρίνει τι είναι καλό ή ασύμφορο για το ίδιο, οποιαδήποτε ηθικολογική κρίση, όπως αυτές διατυπώνονται από πολλούς κοινωνιολόγους, είναι περιττή: Η εξέλιξη των κοινωνιών διέπεται από ιστορικούς κανόνες και μηχανισμούς αυτορρύθμισης. Κανείς δεν μπορεί να αποφανθεί ότι η μετάβαση από τη συλλογικότητα στον ατομισμό είναι καλό ή κακό και, ενδεχομένως, απλά να διαπιστώνεται η μετάβαση σε άλλα λειτουργικότερα σχήματα συμμετοχικότητας. Στο κεφάλαιο αυτό θα μας απασχολήσει η έννοια της ταυτότητας του εαυτού και της κοινότητας, όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα από την έρευνα των διαδικτυακών κοινοτήτων και της εικονικής πραγματικότητας.

Κατά την κλασική κοινωνική θεωρία, ο όρος κοινότητα σχετίζεται με τους δεσμούς, που ενώνουν τα άτομα, είτε αυτοί είναι συναισθηματικοί, είτε πολιτικοί ή κοινωνικοί. Η κοινότητα διαφέρει από την εν γένει κοινωνία στο γεγονός ότι οι δεσμοί αυτοί βασίζονται περισσότερο στη ροή της πληροφορίας και λιγότερο στους θεσμούς ή τους νόμους. Τα μέλη της κοινότητας γνωρίζουν ότι βρίσκονται σε μια κοινή κατάσταση, που απηχεί κοινές αξίες, νόρμες, κουλτούρες και συμπεριφορές (Schutz, A., 1976, σ. 251). Μπορεί κανείς να διακρίνει τα θεμελιώδη αυτά συστατικά στις διαδικτυακές κοινότητες ή πρέπει να εξευρεθεί ένας νέος ορισμός που να σκιαγραφεί το νέο

αυτό φαινόμενο. Κατά τον Rheingold (1995), οι κοινότητες αυτές αναδομούν και αναπλασιάζουν τους δεσμούς αλληλεγγύης, που παγκοσμίως υπέπεσαν σε κρίση, λόγω πολιτικών και οικονομικών συγκυριών.

Αντίθετα, οι Fernback, J. & Thompson, B., 1995. Weinreich, F. (1997) θεωρούν ότι η επέλαση του Διαδικτύου καταστρέφει ολοσχερώς τις σχέσεις των ανθρώπων και οδηγεί σε απομόνωση και αποξένωση. Είναι αλήθεια, ότι αν ο ερευνητής καθλωθεί στους παραδοσιακούς ορισμούς της κοινότητας, δύσκολα θα ανακαλύψει μακροχρόνιους προσωπικούς δεσμούς, αφοσίωση και συναίσθημα. Παρόλα αυτά, είναι εύκολο να διαπιστωθούν ο διαμοιρασμός και η ροή της πληροφορίας, η κοινή ιδεολογία και η πολιτική εμπλοκή. Παράλληλα, η έννοια του εαυτού προσλαμβάνει νέες διαστάσεις, καινούριες ιεροτελεστίες και στερεότυπα αναδεικνύονται και ολοένα και πιο συχνά τα φαινόμενα, που εξελίσσονται μέσα στο Διαδίκτυο, επηρεάζουν την καθημερινότητα των ανθρώπων, ακόμα κι αυτών, που καμιά σχέση δεν έχουν με αυτό. Το πρόβλημα στη μελέτη των κοινοτήτων είναι η δυσδιάκριτη χαρτογράφηση του δημοσίου και ιδιωτικού χώρου και η αλλοίωση των χρονικών σχέσεων. Η επικοινωνία μπορεί να είναι σύγχρονη ή ασύγχρονη και μία συζήτηση, που ξεκινά με αφορμή ένα δημόσιο προφίλ, μπορεί να συνεχίζεται μέσω ηλεκτρονικής αλληλογραφίας, ή μέσω μιας προσπελάσιμης προσωπικής κουβέντας. Το ερώτημα που διαφαίνεται αφορά στα μέσα που χρησιμοποιεί η διαδικτυακή επικοινωνία, ώστε να εξελιχθεί. Εάν λάβουμε υπόψη ότι τα τεχνολογικά αυτά μέσα διαρκώς επεκτείνονται, η μελέτη καθίσταται ιδιαίτερος περίπλοκη. Το 1958 ο Bales διαπίστωσε ότι ακόμα και στις τεχνητές ομάδες, όπου τα μέλη ξεκινούν την επικοινωνία ως άγνωστα και ίσα μεταξύ τους, σύντομα γίνονται εμφανείς οι ρόλοι και οι δυναμικές, που είτε ακολουθούν παρατηρήσιμους διαύλους (ποσότητα ομιλίας, πρωτοβουλίες, εξειδίκευση σε κάποιο θέμα, εξισοροποιητικές προσπάθειες), είτε βασίζονται σε βαθύτερες ψυχοδυναμικές σχέσεις. Ταυτόχρονα, όπως συμβαίνει και στις διαδικτυακές κοινότητες, παρατηρείται η ανάδυση ηγετών, οι οποίοι μπορεί να είναι αυτοί που συγκεντρώνουν, κατά γενική ομολογία των μελών, την εξειδικευμένη γνώση, ή είναι τα παλαιότερα μέλη της ομάδας ή τα πιο δραστήρια και δημοφιλή τα οποία βοηθούν περισσότερο τους υπόλοιπους. Η κοινωνική ψυχολογία διαπιστώνει, κατά το σχηματισμό της ομάδας και των μελών ότι οι απροσάρμοστοι, ως αποδιοπομπαίοι τράγοι, περιθωριοποιούνται, επειδή δεν ενστερνίζονται τα ιδανικά των μελών και αμφισβητούν τους αρχηγούς. Στο Διαδίκτυο, ο αριθμός των μηνυμάτων, που στέλνει κάποιος, αποτελεί και ένδειξη της κοινωνικής του θέσης στην ομάδα. Οι διαδικτυακές ομάδες διέπονται και από συμβολικούς περιορισμούς, που δεν επιτρέπουν στον οποιοδήποτε να εισέλθει ή να γί-

νει αποδεκτός. Τα μέλη της ομάδας αποτρέπουν την υπέρογκη αύξηση των συμμετεχόντων με την άρνησή τους να απαντήσουν στα μηνύματα ή αιτήματά τους. Η συμβολική αυτή βία είναι διάχυτη στο Διαδίκτυο, σε πολλές δε περιπτώσεις, οι νεοφερμένοι παραπλανώνται εσκεμμένα ή πέφτουν θύματα εκμετάλλευσης (βλ. περίπτωση second Life). Τα συστατικά της συναισθηματικής δέσμευσης, που αποτελούν κυρίαρχα στοιχεία για το σχηματισμό μιας κοινότητας στο Διαδίκτυο, μεταλλάσσονται σε υπερ-συνδέσμους, που συχνά είναι αμοιβαίοι μεταξύ των συμμετεχόντων, όπως φωτογραφίες από κοινές εκδηλώσεις, αλλά και συναντήσεις των μελών στην πραγματική ζωή, παροχή οδηγιών, πόρων, βοήθειας, συμβουλών. Οι διαδικτυακές ομάδες περιλαμβάνουν όλο το εύρος των συμπεριφορών και κινήτρων, που συναντά κάποιος στις παραδοσιακές ομάδες.

Η επικοινωνία στο Διαδίκτυο έχει τόσο πολλές ιδιαιτερότητες, που μπορούμε πλέον να μιλάμε για μια διαφορετική διάστασή της με ποιοτικά, αλλά και ποιοτικά κριτήρια. Όσο πολύπλοκο κι αν είναι το πολυμεσικό περιβάλλον ενός παιχνιδιού, μιας διαδικτυακής κοινότητας, μιας ομάδας συζήτησης με βίντεο κ.λπ. και παρά τα πολύπλοκα γραφικά, αυτό που μεταβάλλεται καθοριστικά είναι η μη λεκτική επικοινωνία, η γλώσσα του σώματος. Η έμφαση δίνεται κυρίως στο γραπτό λόγο, με τις διαφορετικές γνωστικές λειτουργίες της κωδικοποίησης και αποκωδικοποίησης, που αυτό συνεπάγεται. Τα χτυπήματα στον ώμο, η βόλτα με το φίλο, οι εκφράσεις του προσώπου, η στάση του κορμιού, η όσφρηση, η αφή, ακόμα και η γεύση χάνουν το σημαντικό ρόλο που έχουν στην πραγματική ζωή.

Η ιδιότητα αυτή δίνει τη δυνατότητα στους συνομιλητές να παρουσιάσουν ένα μόνο μέρος της πραγματικής τους ταυτότητας, να παραμείνουν ανώνυμοι, να επιδείξουν τον πραγματικό τους εαυτό ή να επιλέξουν ένα ολοκαίνουριο προσωπείο, ανάλογα με τα αποθέματα αυτοεκτίμησης που διαθέτει ο καθένας και τους σκοπούς για τους οποίους επιδιώκει μία διαδικτυακή σχέση. Σε παιχνίδια, όπως το Second Life, το There, το Palace, τα οποία θα αντικαταστήσουν σύντομα τον παροξυσμό του Facebook, ο παίκτης ντύνεται ένα οπτικό κουστούμι, μια εικονική αντανάκλαση του εαυτού του (avatar) και μέσω αυτού ζει μια δεύτερη παράλληλη ζωή μέσα στο Ίντερνετ, που του δίνει την ευκαιρία να αναδείξει τα πιο κρυφά ένστικτα και επιθυμίες, να προβάλλει τον ιδεατό εαυτό του ή να βυθιστεί σε μια συμβολική πραγματικότητα, που τον απαλλάσσει από τα άλγη και τις στερεοτυπίες της καθημερινότητας. Όταν οι άνθρωποι αισθάνονται ότι οι συνέπειες των πράξεών τους δεν θα έχουν αντίκτυπο στην πραγματική τους ζωή και δεν απειλούν το φανερό προς τους άλλους εαυτό τους, αίρουν ευκολότερα τις κοινωνικές συμβάσεις και αποδεσμεύονται από τους ψυχολογικούς μηχανι-

σμούς που επιβάλλει το υπερεγώ. Οι συμπεριφορές που αναπτύσσονται στο Διαδίκτυο μέσω της ανωνυμίας δεν «ανήκουν» σε αυτόν που τις εκδηλώνει και, ενδεχομένως, δεν διαταράσσουν την αίσθηση του εαυτού. Η αποστασιοποίηση αυτή απενοχοποιεί το χρήστη και τον βοηθά να προβάρει εκφάνσεις της προσωπικότητας, που διαφορετικά θα παρέμεναν καθηλωμένες στο υποσυνείδητο. Η ηλεκτρονική επικοινωνία εν γένει απελευθερώνει από τις συμβάσεις: όταν κάποιος γράφει ένα e-mail δεν χρειάζεται να είναι ευπρεπώς ενδεδυμένος ή χτενισμένος, δεν μπορεί να δει τα εξωλεκτικά σήματα, που, ενδεχομένως, θα ανέκοπταν ή θα ενίσχυναν την επικοινωνία.

Ο Murray (1991) θεώρησε ότι η γλώσσα που χρησιμοποιείται στο Διαδίκτυο διέπεται από τους δικούς της γνωστικούς και ψυχολογικούς μηχανισμούς, ενώ ο Shank (1993) κατέληξε στο ότι η γλώσσα αυτή δεν είναι ούτε γραπτή ούτε προφορική, αλλά σημειολογική. Στο Διαδίκτυο, η επικοινωνία μπορεί να είναι δυαδική ή να αναφέρεται σε ένα χρήστη που επικοινωνεί με πολλούς ή μια συγκεκριμένη ομάδα ή να είναι πολλαπλή (πολλοί χρήστες μεταξύ τους).

Είναι απόλυτα καταληπτός ο εθισμός που προκύπτει από αυτή την κατάσταση, η οποία μοιάζει πολλές φορές με ύπνωση ή με όνειρο, με μια αλλοιωμένη διάσταση της συνείδησης. Μέσα στην ασφάλεια ενός δωματίου, σε ένα περιβάλλον χωρίς τα ρίσκα της επώδυνης και αγχώδους ζωής, με το δικό σου ρυθμό, με διαφορετική αίσθηση της αιτίας και του αποτελέσματος, με πλήθος διαδικτυακών ενισχύσεων και με τη Δημοκρατία του Διαδικτύου να φανερώνεται σε αντίθεση με τις τυραννίες της φυσιολογικής ζωής, στην επικοινωνία αυτή, ο καθένας μπορεί να επιλέξει το φίλο του, την ηλικία, το μέρος που θα δράσει. Η κοινωνική τάξη, το μορφωτικό επίπεδο, τα μέχρι τώρα επιτεύγματα δεν αξιολογούνται και μοναδική σημασία αποκτά ο βαθμός εξοικείωσης με το παιχνίδι, τη συζήτηση, την ομάδα στην οποία θέλει κάποιος να ενταχθεί, ή και η ταχύτητα με την οποία κάποιος πληκτρολογεί ή δίνει τις εντολές. Ο καθένας μπορεί να κάνει φανερή την παρουσία του στο Ίντερνετ, να διατρανώσει το λόγο του, να πει την άποψή του. Φυσικά, τα στατιστικά από τη χρήση του Διαδικτύου φανερώνουν ότι οι φτωχές χώρες δεν μετέχουν ακόμα αυτού του παραδείσου, όπως και οι άστεγοι και οι κοινωνικά αποκλεισμένοι, αλλά αυτό δεν φαίνεται να ανακόπτει τη δυναμική της εξάπλωσής του.

Στο Διαδίκτυο, η γεωγραφία των σχέσεων δεν έχει τόση σημασία. Ο μαθητής συνομιλεί με τον υπάλληλο στη Βρετανία μέσω ενός εξυπηρετητή, που βρίσκεται στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ο χωροχρόνος αλλοιώνεται και η επιλογή των φίλων δεν είναι αναγκαστική, αλλά βάσει ενδιαφερόντων. Ο ανάπηρος θα συνομιλήσει με άτομα που, αντί να τον οικτίρουν,

κατανοούν το πρόβλημά του, και, ακόμα καλύτερα, υποδύεται ένα μη ανάπηρο εικονικό χαρακτήρα· ο καρκινοπαθής εκφράζει την αγωνία του για τη χημειοθεραπεία και την επίδραση της σισπλατίνης στον οργανισμό του, βρίσκει τον καταλληλότερο θεραπευτή· οι ομάδες των νέων αποτινάσσουν τα δεσμά των ενηλίκων χωρίς τη λογοκρισία των δασκάλων· η μάθηση στην πιο άτυπη μορφή της αποδεικνύεται πολύ πιο αποτελεσματική από τα βαρετά αναλυτικά προγράμματα, όλα τόσο εξιδανικευμένα, που προσομοιάζουν με τον κόσμο των ναρκωτικών.

Ίσως η πιο δραματική αλλοίωση είναι αυτή του χρόνου. Το Διαδίκτυο προσφέρει ευκαιρίες για σύγχρονη και ασύγχρονη επικοινωνία. Το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο και η συμμετοχή σε ομάδες συζητήσεων σου προσφέρουν την πολυτέλεια να απαντήσεις με το δικό σου ρυθμό. Ακόμα και στα chats έχεις πολύ περισσότερο χρόνο από την άμεση αντίδραση, που απαιτείται στην κανονική ζωή. Αυτό διαμορφώνει τις ιδανικές συνθήκες για αναλογισμό, για καταγραφή των συνομιλιών, ώστε να εξαχθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα, για να χαραχθεί μια στρατηγική επικοινωνίας. Το Διαδίκτυο εξελίσσεται τόσο γρήγορα, που η παραμονή για μερικούς μήνες σε ένα παιχνίδι ή σε μια ομάδα σε κατατάσσει σε έμπειρο με την «εικονική κοινωνική καταξίωση», που αυτό συνεπάγεται.

Και, τέλος, η γλώσσα σταματά να υπόκειται σε φυσικούς περιορισμούς, βιάζεται, εμπλουτίζεται, κονιορτοποιείται για να επανασυσταθεί, κοσμείται από emoticons, νεολογισμούς, συντμήσεις, μείγματα γλωσσών και, τελικά, καθορίζεται όχι από γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες, αλλά από τον τρόπο που εσωτερικεύει ο χρήστης τον κόσμο.

Στις διαδικτυακές κοινότητες, οι χρήστες δεν θέλουν να παραμένουν εντελώς ανώνυμοι. Συνήθως, προτιμούν να καθορίζουν εκείνοι ποια στοιχεία της προσωπικότητάς τους θα αποκαλυφθούν και ποια θα παρουσιαστούν αλλοιωμένα και συμπληρωμένα με παλαιότερες εκφάνσεις του εαυτού ή με φανταστικά στοιχεία. Ο McWilliams (1994) διέκρινε διάφορους τύπους προσωπικότητας για κλινικούς σκοπούς και ο John Suler (1996) τους χρησιμοποίησε για να κατηγοριοποιήσει τα είδη των εικονικών προσωπικοτήτων, που χρησιμοποιούνται στο Ίντερνετ: Ο ναρκισσιστικός τύπος, που επιλέγει θέματα που φανερώνουν δύναμη, τελειότητα, μεγαλείο· ο σχιζοειδής, που διαλέγει το προσωπείο του αδιάφορου συναισθηματικά, του εσωστρεφή, του καταθλιπτικού (πιο σκοτεινές και μοναχικές φιγούρες)· ο μανιακός με θέματα που περιστρέφονται γύρω από τον κακό του εαυτού· ο παρανοειδής που είναι ευερέθιστος, παίρνει συχνά το ρόλο του κατήγορου, και διαρκώς τονίζει τα ελαττώματα στους άλλους· ο ψυχαναγκαστικός, που δίνει έμφαση στη λεπτομέρεια της εικόνας του και στην εμμονή στους κανό-

νες· οι τύποι με ψυχοπαθητική προσωπικότητα, που συνήθως παραβιάζουν την πεπατημένη, δεν ανήκουν πουθενά, δεν συμμορφώνονται σε κοινές παραδοχές· ο μαζοχιστής, που είναι αυτοκαταστροφικός και διαρκώς επιδιώκει να πληγωθεί από τη συμπεριφορά των άλλων. Όλη η ανθρώπινη ψυχοσύνθεση, που συνθέτει το μωσαϊκό της καθημερινότητας, συγκεκαλυμμένη και λανθάνουσα, αναδομείται, φιλτράρεται και αναμειγνύεται στο Διαδίκτυο, το οποίο αναγκαστικά έχει όλο το εύρος της ανθρώπινης ψυχής. Ο ανιμισμός, τα τοτέμ και η συμβολοποίηση της πρωτόγονης νόησης διαχέουν όσους προτιμούν μορφές ζώων· η καθήλωση στην παιδική ηλικία εμπνέεται από μορφές κινουμένων σχεδίων· ο ιδεατός εαυτός, η χαμηλή αυτοεκτίμηση, η προσκόλληση στη μόδα διατρανώνονται με την υιοθέτηση προσωπειών γνωστών καλλιτεχνών και, στις περιπτώσεις που ο χρήστης εμφανίζει πραγματική φωτογραφία του, παράλληλα εκφράζει τη διάθεσή του να παίζει με διαφανείς και ειλικρινείς όρους.

Η σεξουαλικότητα σε όλες τις μορφές είναι διάχυτη στο Διαδίκτυο: προκλητικές φιγούρες (κυρίως γυναικών) για άμεση, χωρίς αναστολές προσέγγιση, γλώσσα χυδαία ή ρομαντική, απωθημένα που αναδύονται υπό την ψευδαίσθηση της αναγεννητικής ανωνυμίας, οι κοινωνικές συμβάσεις, που μπορούν να καταλυθούν χωρίς συνέπειες. Εάν οι συνέπειες των πράξεων είχαν αληθινά αποτελέσματα για τους χρήστες, το Ίντερνετ θα ήταν ένα ατέλειωτο πεδίο φόνων, βιασμών, λαγνείας και παραβίασης των νόμων.

Κατά τα πρώτα χρόνια της εξάπλωσης του Διαδικτύου στην Ελλάδα, η ενασχόληση των χρηστών με αυτό συνεπαγόταν απόσυρση από την ενεργό κοινωνική ζωή και μείωση των κοινωνικών δικτύων. Αυτό οφειλόταν κυρίως στο γεγονός ότι οι περισσότερες κοινωνικές επαφές των χρηστών δεν ήταν συνδεδεμένες στο Internet. Σήμερα, όμως, η κατάσταση έχει αλλάξει ριζικά: ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού έχει πρόσβαση σε διαδικτυακές υπηρεσίες, όπως το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, οι κοινότητες και οι ομάδες συζητήσεων, με αποτέλεσμα η χρήση του Διαδικτύου μάλλον να ενεργοποιεί το κοινωνικό κεφάλαιο –έστω και εικονικό– παρά να το μειώνει. Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση (Bessière, Kiesler, Kraut, Boneva, 2008) είναι ότι οι χρήστες του Διαδικτύου, και ιδίως των εφαρμογών, όπως το Facebook, παρά το μεγάλο αριθμό γνωριμιών που αναπτύσσουν, καταλήγουν να επικοινωνούν κυρίως με τους φίλους που έχουν αποκτήσει στην πραγματική ζωή. Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τη θεωρία του Walther (1996), η επικοινωνία στο Διαδίκτυο εμπεριέχει ένα μεγάλο βαθμό αποστασιοποίησης, δεδομένου ότι ο χρήστης, καλυπτόμενος πίσω από την ανωνυμία, δεν ενδιαφέρεται για τον αντίκτυπο των συνεπειών από τα λόγια και τις πράξεις του προς τους υπόλοιπους χρήστες. Η κατάσταση, όμως, αυτή μπορεί να

έχει και το αντίθετο αποτέλεσμα, ιδιαίτερα για τα άτομα που στην πραγματική ζωή είναι ντροπαλά και μη διεκδικητικά: η συγκάλυψη της ταυτότητας τους δίνει τη δυνατότητα να εκδηλώσουν πτυχές της προσωπικότητάς τους χωρίς την ανάληψη μεγάλου ρίσκου και, επομένως, τους προσφέρει την ευκαιρία να εγκαθιδρύσουν ποιοτικότερες online φιλίες.

Πολλές έρευνες έχουν συσχετίσει την ανάπτυξη φιλίας με τη βελτίωση του επιπέδου ποιότητας ζωής (Erdley, Nangle, Newman, & Carpenter, 2001). Μια πολύ σημαντική έρευνα των Valkenburg & Peter (2007b) απέδειξε ότι οι διαδικτυακές φιλίες μπορούν να επηρεάσουν θετικά το χαρακτήρα και το βάθος των σχέσεων στην πραγματική ζωή και, επομένως, να βελτιώσουν το αίσθημα ικανοποίησης από τη ζωή. Έρευνες των Bessière et al. (2008) και Valkenburg & Peter (2007b) έχουν αποδείξει ότι το μέσο επικοινωνίας και οι εφαρμογές που χρησιμοποιούνται για αυτή μπορούν να επηρεάσουν την ποιότητα της σχέσης που δημιουργείται: οι δημόσιες ομάδες συζήτησης (fora), οι διαδικτυακές κοινότητες που έχουν σκοπό να φέρουν σε επαφή τους χρήστες με άγνωστα άτομα, καθώς και η μοναχική περιήγηση σε ιστοσελίδες (surfing), δεν ενδείκνυνται για τη δημιουργία στενών διαπροσωπικών σχέσεων, ενώ οι εφαρμογές άμεσων μηνυμάτων (instant messengers, όπως το msn και yahoo messenger) ευνοούν την ανάπτυξη βαθύτερων σχέσεων, κυρίως με άτομα που είναι ήδη γνωστά στο χρήστη. Οι Schouten, Valkenburg, Peter (2007) και οι McNelles και Connolly (1999) απέδειξαν ότι το Διαδίκτυο εμπλουτίζει κυρίως την ποιότητα της επικοινωνίας και την ανάπτυξη περισσότερων σχέσεων των ανδρών χρηστών, δεδομένου ότι πολλαπλασιάζει τις ευκαιρίες επικοινωνίας, ιδιαίτερα με άτομα του αντίθετου φύλου.

Από το ξεκίνημα του Διαδικτύου, οι ερευνητές ερίζουν, θεωρώντας είτε ότι το Διαδίκτυο είτε ενθαρρύνει την επικοινωνία ατόμων με χαμηλή αυτοεκτίμηση, υψηλό κοινωνικό άγχος και κάτω του μετρίου εξωτερική εμφάνιση, είτε ότι το Διαδίκτυο εμπλουτίζει το κοινωνικό κεφάλαιο των ατόμων που ήδη διαθέτουν ευρύτατα κοινωνικά δίκτυα (Kraut et al., 2002). Αν και κατά τα πρώιμα χρόνια του Διαδικτύου η πρώτη υπόθεση ήταν αληθής, σταδιακά αποδεικνύεται ότι οι κοινωνικά ικανοί χρήστες μεταφέρουν τη δεξιότητά τους αυτή και στις online εμπειρίες τους. Παρόλα αυτά, συνήθως οι ντροπαλοί χρήστες δηλώνουν ότι προτιμούν το Διαδίκτυο για τη σύναψη σχέσεων (Schouten et al., 2007), επειδή μπορούν να προετοιμάσουν το σκηνικό και τις προϋποθέσεις της διαδικτυακής επικοινωνίας τους και να επιτρέψουν την αποκάλυψη συγκεκριμένων εκφάνσεων της προσωπικότητάς τους.

Ένα ανησυχητικό στοιχείο, που προέκυψε είναι το αίσθημα κενού, που συνεπάγεται η πολύωρη χρήση των διαδικτυακών παιχνιδιών, του Facebook,

των «chat rooms» και των άλλων μέσων κοινωνικής δικτύωσης: σχέσεις επιφανειακές, φρενήρεις, στιγμιαίες δημιουργούνται, μεταλλάσσονται και διαγράφονται με ένα κλικ. Νεαρά άτομα εφευρίσκουν πολλαπλά προσωπεία, ανάλογα με την πλευρά του εαυτού που θέλουν να παρουσιάσουν. Χρήστες καπηλεύονται και οικειοποιούνται προφίλ άλλων ατόμων. Έκφραση κάθε συναισθήματος, παρόρμησης ή ενστίκτου χωρίς κανένα πρόσχημα. Επικοινωνία, στην οποία, ακόμα και η χρήση κάμερας αποκρύπτει τη γλώσσα του σώματος, αποδυναμώνοντας την αποκωδικοποίηση των μηνυμάτων.

Πλευρές της προσωπικότητας αναδεικνύονται αλόγιστα, χαρακτηριστικά δραματοποιούνται, για να εντυπωσιάσουν. Χρήστες άτολμοι στην προσωπική τους ζωή, με περίπλοκες οικογενειακές βιογραφίες, απαξιωμένοι από το εκπαιδευτικό σύστημα, αναδομούν την αυτοεκτίμησή τους μέσα από συγκρίσεις (π.χ. compare hotness) και διαγωνισμούς του Facebook, εισπράττουν φιλοφρονήσεις για την απόκρυφη φωτογραφία που «ανέβασαν». Γυναικεία σαγηνευτικά και εν πολλοίς ψεύτικα προφίλ, προκαλούν ρίγη σε χιλιάδες άγνωστους θαυμαστές, εικονικά κεράσματα και δώρα, υπενθύμιση γενεθλίων και σημαντικών στιγμών και έξαφνα ο πολύωρος χρήστης βυθίζεται σε μια ουτοπία κοινωνικότητας, γίνεται το επίκεντρο της προσοχής σε άτομα που, υπό άλλες συνθήκες, δεν θα θυσιάζαν γι' αυτόν ούτε λεπτό από το χρόνο τους. Μια ιδιότυπη ψυχοθεραπεία χωρίς κανόνες και όρια. Οι δεξιότητες που πρέπει να καλλιεργηθούν για μια επιτυχημένη προσωπική κοινωνική προσαρμογή τώρα αντικαθίστανται από άλλες, που εγγυώνται ότι η εικονική προσωπικότητα και τα διαδικτυακά επιτεύγματα θα γίνονται διαρκώς αποδεκτά.

Η πραγματική ζωή φαντάζει ανιαρή, αργή, πληκτική, ανούσια. Οι σχέσεις, με τα τυπικά και τους κανόνες που επιβάλλει η κοινωνία, είναι απαράδεκτες. Το αίσθημα κενού, καθώς ο χρήστης επαναφέρεται στην πραγματικότητα είναι ανήκεστο. Η νέα γενιά που βίωσε την παγίωση του Διαδικτύου μετά το 1995, που ανατράφηκε με online παιχνίδια και Internet καφέ, που μέσα από το κινητό μπορεί να συνεχίσει απρόσκοπτα ό,τι άρχισε στον υπολογιστή, παρατείνουντας ακόμα περισσότερο τις ώρες χρήσης, έχει πρόβλημα συνεννόησης με τις υπόλοιπες γενιές, που δεν κατανοούν την ελκυστικότητα του Ίντερνετ. Η επικοινωνία και οι σχέσεις στην πραγματική ζωή απαιτούν διαπραγμάτευση, ρίσκο, υπομονή, επένδυση χρόνου και συναισθήματος. Η έκβασή τους πολλές φορές είναι αμφίβολη. Αυτός που τις επιχειρεί δεν δέχεται άμεση ενίσχυση, όπως συμβαίνει στο Διαδίκτυο, ειδικά σε μια κοινωνία, στην οποία η συλλογικότητα φθίνει και ο ατομισμός ανακηρύσσεται σε πρώτηιστη αξία. Οι σημερινοί νέοι, που μεγαλώνουν γνωρίζοντας άριστα την ηδονή του «social networking», που χρησιμοποιούν το Facebook περισ-

σότερο από πέντε ώρες την ημέρα, αποδίδουν στις πραγματικές τους ταυτότητες λιγότερη αξία σε σύγκριση με τις διαδικτυακές και δεν μπορούν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά στον αληθινό κόσμο. Νιώθουν κατάθλιψη για την ανικανότητα αυτή, αδυνατούν να αντλήσουν ευχαρίστηση από μη ακραίες καταστάσεις, όπως αυτές των ηλεκτρονικών παιχνιδιών. Για τον λόγο αυτό, τις επιζητούν και στην πραγματική ζωή, με αποτέλεσμα πολλές φορές να φέρονται αντικοινωνικά. Βιώνουν στερητικά σύνδρομα, όταν δεν έχουν πρόσβαση, και εξαρτούν την αυτοεκτίμησή τους από ένα πληκτρολόγιο ή joystick. Ο πολύωρος χρήστης αποδίδει μεγαλύτερη σημασία σε μια κακή βαθμολογία στα ratings του Facebook, παρά σε μια αποδοκιμασία του δασκάλου ή των γονιών του. Πραγματικές σχέσεις καταστράφηκαν, όταν ο ένας από τους δύο συντρόφους ανακάλυψε ότι ο άλλος έκανε flirt στο Facebook ή διατηρούσε ένα πολύ επιτυχημένο προφίλ.

Η φιλία και η επικοινωνία επανανοηματοδοτούνται: Ο «άλλος», ο συνομιλητής σε ένα chat room δεν είναι ένα αμιγώς πραγματικό πρόσωπο, αλλά ένα προσωπίο, ένα κράμα από αληθινές ιδιότητες και φανταστικές προβολές. Οι αισθητηριακές αναπαραστάσεις μηδαμινές. Ο χρήστης μιλά σε ένα πρόσωπο που ο ίδιος κατασκευάζει. Προβάλλει επάνω του τις επιθυμίες του, τις ελλείψεις του, τις προσδοκίες του και τις φαντασιώσεις του. Ο «άλλος» ανάγεται σε μορφή ιδεατή. Η απογοήτευση είναι το κυρίαρχο χαρακτηριστικό όσων αποφασίζουν να συναντηθούν στην πραγματική ζωή.

Στο Facebook, ο κόσμος είναι αταξικός. Ο πλούτος, το φύλο, η ηλικία, η καταγωγή, η εθνικότητα, το παρελθόν, τα επιτεύγματα δεν έχουν καμιά σημασία. Εξάλλου, καθένας μπορεί να προσποιηθεί οτιδήποτε. Η διαπραγμάτευση γίνεται επί ίσοις όροις, αλλά με το διαρκή κίνδυνο να αποδειχθεί φενάκη. Οι περισσότεροι νέοι εκφράζουν αποτροπιασμό και θλίψη, όταν επιχειρούν να μεταφέρουν αυτή την εμπειρία στην πραγματική ζωή. Βυθίζονται έτσι ακόμα περισσότερο στην επίπλαστη κατάσταση των διαδικτυακών κοινοτήτων. Και είναι αυτή η αναντιστοιχία ανάμεσα στη ζωή και στην εικονική πραγματικότητα, που τελικά οδηγεί στην κατάθλιψη.

Συζήτηση

Η σημασία του «ζωντανού» περιεχομένου αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα στο σημασιολογικό web. Τα αποτελέσματα αναζήτησης περιλαμβάνουν πλέον όλο το δυναμικό υλικό, που εκείνη τη στιγμή αναρτάται το Facebook ή στο Twitter στα blogs, στο Friendfeed, εμπλουτίζοντας την εμπειρία του

χρήστη και επικαιροποιώντας σε πραγματικό χρόνο την προσπάθεια εξεύρεσης πηγών. Οι τροφοδοσίες και τα newsletters, οι τίτλοι ειδήσεων συμβάλλουν πλέον καθοριστικά στην ενημέρωση, διαμορφώνουν το προφίλ των επιχειρήσεων, οι οποίες δεν μπορούν να ελέγξουν όλο το περιεχόμενο, που γράφεται γι' αυτές καθ' όλο το εικοσιτετράωρο. Το Διαδίκτυο αυτονομείται ακόμα περισσότερο από προκατασκευασμένα σχόλια και ιστοσελίδες και η διαμόρφωση του περιεχόμενου μετακυλίεται στον απλό χρήστη-αποδέκτη των υπηρεσιών ή καταναλωτή προϊόντων. Αν οι οργανισμοί ή οι εταιρείες δεν λάβουν μέριμνα, ώστε να απαντούν στα σχόλια αυτά ή στις ειδήσεις, που με οργιώδη ρυθμό εισάγονται στο Διαδίκτυο, κινδυνεύουν να πληγούν ανεπανόρθωτα και να αντιμετωπίσουν πτώση των πωλήσεων ή απώλεια της καλής έξωθεν μαρτυρίας. Ποτέ άλλοτε στην ιστορία της αγοράς δεν είχε ο πολίτης τόση δύναμη, ώστε να διαμορφώνει τις εξελίξεις. Παρότι αυτό εγκυμονεί κινδύνους (οι spammers σίγουρα θα παίξουν σημαντικό ρόλο), ο συνειδητοποιημένος χρήστης θα αναβαθμιστεί ως δυναμικό και δρων μέλος της διαδικτυακής κοινότητας. Τα κοινωνικά μέσα πληροφόρησης εξελίσσονται σε ρυθμιστή του περιεχομένου και ο κίνδυνος μονοπώλησης της πληροφορίας απομακρύνεται.

Πρόσφατα, οι εταιρείες ανακάλυψαν τη δύναμη του facebook να παίξει καθοριστικό ρόλο στο online εμπόριο. Ο ιστότοπος με τη μεγαλύτερη επισκεψιμότητα παγκοσμίως πλέον καλεί κάθε ενδιαφερόμενο όχι απλά να διαφημιστεί, αλλά να δημιουργήσει εφαρμογές παρουσίασης προϊόντων και υπηρεσιών, οι οποίες θα μπορούν να δέχονται τα σχόλια φίλων, να κρίνονται από αυτούς. Ο κάθε διαδικτυακός γνωστός θα μπορεί να καταθέτει την άποψή του βάσει της εμπειρίας και των προσωπικών του κριτηρίων και ο τελικός αγοραστής, αφού σταθμίσει τις πληροφορίες, θα λαμβάνει την τελική απόφαση.

Όμως το ζωντανό, σε πραγματικό χρόνο, περιεχόμενο έχει επηρεάσει και τη δημοσιογραφία και τις πρακτικές της. Υπολογίζεται ότι παγκοσμίως το 43% των δημοσιογράφων αναζητά πηγές, ιδέες και θέματα μέσα από τα blogs και τα κοινωνικά μέσα επικοινωνίας, ενώ πολλοί από αυτούς διατηρούν επικοινωνία με τους αναγνώστες τους μέσω αυτών. Πλέον ο παραδοσιακός τρόπος δημοσιογραφικής γραφής φθίνει. Ο αναγνώστης ενημερώνεται επιλέγοντας ο ίδιος τα θέματα που τον αφορούν και το περιεχόμενο που θα παρουσιαστεί στην οθόνη του. Παράλληλα, κάτω από κάθε άρθρο μπορεί να μελετήσει τα σχόλια άλλων αναγνωστών, να δει παρεμφερή άρθρα, να διαμορφώσει με τη γνώμη του πολιτικές και την ίδια την είδηση. Ο παθητικός αναγνώστης, έρμαιο των σκοπιμοτήτων, έχει παρέλθει ανεπιστρεπτί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΤΑ ΜΠΛΕ ΑΒΑΤΑΡ: ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΡΕΙΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΙΔΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΑΡΔΙΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΟΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ:

Antonio A. Casilli¹

*Επιμέλεια: Αλεξιάς Γιώργος,
Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Ψυχολογίας, Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών
και Πολιτικών Επιστημών,*

*Μετάφραση: Κριτζιλάκη Κατερίνα,
μεταπτυχιακή φοιτήτρια Τμήματος Ψυχολογίας,
Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*

Πρόλογος επιμελητή

Ο ρόλος του σώματος στη συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων και τη δόμηση των κοινωνιών έχει αναδειχθεί τα τελευταία χρόνια μέσα από το έργο της «Κοινωνιολογίας του Σώματος»². Η έννοια της σωματοποίησης, μας προσφέρει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε το δυναμικό ρόλο που διαδραματίζει το σώμα στην εκδήλωση της κοινωνικής δράσης και συμπε-

---

1. Casilli, A. (2005). Les avatars bleus: Autour de trois stratégies d’emprunt culturel au coeur de la cyberculture. *In Communications*, Vol. 77, No 1.

Ο συγγραφέας επιθυμεί να ευχαριστήσει τη Sylvie Sanchez για την ανθρωπολογική της οπτική, τη Paola Tubaro για την επιμέλεια κειμένου, τους Corrine Boujot, Stelarc, Daniel Percheron, και Barry Smith για τις πολύτιμες υποδείξεις τους και τους συμμετέχοντες στο συνέδριο *Μεταμοντέρνες κοινωνικότητες 2* (Πανεπιστήμιο Paris V-Sorbonne), στη διάρκεια του οποίου έγινε παρουσίαση μίας πρώτης εκδοχής αυτού του κειμένου.

2. Αλεξιάς, Γ. (2006) *Κοινωνιολογία του Σώματος: Από τον Άνθρωπο του Νεάντερταλ στο Matrix*, Ελληνικά Γράμματα.

ριφοράς. Μέσα από την κοινωνιολογική ανάλυση γίνεται κατανοητό ότι ο τρόπος με τον οποίο εκδηλώνεται η κοινωνική συμπεριφορά στηρίζεται σε μια δυναμική σχέση την οποία διαμορφώνουμε κάθε στιγμή με το σώμα μας. Στη σωματοποίηση, το σώμα δεν υπάρχει ανεξάρτητα από το πνεύμα (το οποίο στις κοινωνικές επιστήμες ταυτίζεται με τις ανώτερες διανοητικές ικανότητες του ατόμου και συνεπώς την εκδήλωση της συμπεριφοράς), αλλά η κοινωνική δράση προκύπτει από την αλληλεπίδραση αυτών των δύο διαστάσεων. Η «Κοινωνιολογία του Σώματος» προσφέρει τη δυνατότητα να υπερβούμε τα στεγανά στην ανάπτυξη των επιστημών (διάκριση μεταξύ κοινωνικών και θετικών επιστημών), τα οποία οριοθέτησε η υιοθέτηση του καρτεσιανού δυισμού, και να σκεφτούμε την ανθρώπινη κοινωνική συμπεριφορά ως το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ σώματος και πνεύματος. Το σώμα δεν είναι απλώς βιολογικό στοιχείο, έχει και κοινωνική διάσταση, αναπαράγοντας ταυτόχρονα την κοινωνία, αλλά και εν δυνάμει, τροποποιώντας τη. Το σώμα αντιμετωπίζεται πλέον όχι ως στατικό, απόλυτο βιολογικό στοιχείο-φυσικό φαινόμενο, αλλά σαν μια δυναμική βιολογικο-κοινωνική πραγματικότητα, η οποία αποτελεί ιστορικό, κοινωνικά κατασκευασμένο δημιούργημα. Η κοινωνία, δηλαδή, ιστορικά παράγει τα σώματα και την εικόνα του σώματος που θέλει, χρησιμοποιώντας τη στη συνέχεια. Το σώμα, λοιπόν, είναι και κοινωνικό και, συνεπώς, η κοινωνιολογία μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τον τρόπο, με τον οποίο συμμετέχει στην εκδήλωση του κοινωνικού.

Σε αυτό το σημείο αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον η μελέτη της χρήσης του σώματος σε νέα περιβάλλοντα, όπως οι διαδικτυακές σχέσεις. Οι διαδικτυακές σχέσεις είναι πρωτίστως κοινωνικές σχέσεις, όπου βέβαια η έννοια της σχέσης αλλάζει περιεχόμενο. Ο χώρος και ο χρόνος (εδώ και τώρα) παύουν να έχουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο, που είχαν στο παρελθόν και έτσι προσφέρεται η δυνατότητα για συγκρότηση κοινωνικών διαδικτυακών σχέσεων με έναν καινούριο τρόπο. Στην επιφάνεια έρχεται η έννοια της ευέλικτης ταυτότητας και της δυνατότητας να υλοποιήσουμε τη φαντασία μας στον τρόπο συγκρότησης των επαφών. Η υπέρβαση των ορίων του χώρου και του χρόνου, καθώς και των φυσικών χαρακτηριστικών (άνδρας-γυναίκα, παιδί, ενήλικας υγιής-ασθενής κ.λπ.) προσφέρει νέα δυναμική στην εκδήλωση του κοινωνικού. Σε αυτό το πλαίσιο αποκτά ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο συγκροτούμε τις διαδικτυακές σχέσεις, απουσία του φυσικού-βιολογικού σώματος. Ενώ στις παραδοσιακές σχέσεις το σώμα είχε τον πρωταγωνιστικό ρόλο στην κοινωνική αναγνώριση κάποιου, τι συμβαίνει στις διαδικτυακές, όπου το σώμα απουσιάζει; Έννοιες, όπως δυναμικά σώματα, μετα-σώματα, avatar, έρχονται να παρουσιάσουν νέες

μορφές σωματοποίησης ή, καλύτερα νέους τρόπους αναπαράστασης του σώματος στις διαδικτυακές σχέσεις. Οι ευέλικτες, δυναμικές ταυτότητες στο πλαίσιο του κυβερνοχώρου, αναπόφευκτα, αναπαράγοντας δομές στον τρόπο επικοινωνίας και συγκρότησης των κοινωνικών σχέσεων από το φυσικό κόσμο, απαιτούν και την αναπαράσταση του σώματος.

Σε αυτό το πλαίσιο, το άρθρο επιχειρεί να μας παρουσιάσει τους τρόπους μέσω των οποίων μορφοποιείται η σωματοποίηση των χρηστών στο Διαδίκτυο, αναδεικνύοντας τους βασικούς κοινωνικούς μηχανισμούς, μέσω των οποίων τελικά προβλήθηκε ως κυρίαρχη εικονική μορφή το Μπλε avatar. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ενώ το άρθρο έχει δημοσιευθεί το 2005, σήμερα η ίδια εικόνα του Μπλε avatar αναπαράγεται και στην ομώνυμη εμπορική ταινία του James Cameron. Το άρθρο, συνεπώς, προσφέρει τη δυνατότητα αφενός να περιγράψουμε το τι ακριβώς αποτελεί ένα avatar, αλλά, το σημαντικότερο, να κατανοήσουμε τις ευρύτερες κοινωνικές διαδικασίες οι οποίες οδήγησαν στο να εκλάβει τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Κλείνοντας, η επιλογή του άρθρου έγινε προκειμένου να παρουσιασθεί και στην ελληνική βιβλιογραφία ένα επιστημονικό κείμενο, το οποίο προσφέρει τη δυνατότητα να «ανοίξει» η συζήτηση για νέους τρόπους συγκρότησης διαδικτυακών κοινωνικών σχέσεων, στις οποίες, βέβαια, παρατηρούνται νέοι τρόποι σωματοποίησης.

«...Για να μπορείς να ξαναβρείς τη σιγουριά της μοναξιάς, μετά τη θύελλα των φαντασιώσεων...»

Jean Tardieu

Περίληψη

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 ένα φάντασμα στοίχειωσε το καθολικό φαντασιακό: η φιγούρα ενός ανδρόγυνου³, άτριχου, ισχνού και μπλε σώματος. Πρόκειται για «το avatar, το αντίστοιχο επί οθόνης του σώματος των κυβερνοναυτών⁴, που πλοηγούνται στα άσαρκα βασίλεια του δυναμικού». Η δημοφιλής αυτή εικόνα κατακτά την αμερικανική και ευρωπαϊκή κυβερνοκουλτούρα, κερδίζοντας το πλατύ κοινό σε τέτοιο βαθμό, ώστε να γίνει η στυλιστική σφραγίδα της δεκαετίας του 1990.

3. Σημ. Επ.: Το πρόσωπο που μετέχει και της γυναικείας και της ανδρικής φύσεως, που έχει χαρακτηριστικά και των δύο φύλων. Συνώνυμα ερμαφρόδιτος, αρσενικοθήλυκος [Μπαμπινιώτης Γ. (2002) Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Κέντρο Λεξικολογίας].

4. Σημ. Επ.: Όσων «πλοηγούνται» στο Διαδίκτυο, των χρηστών, δηλαδή του Διαδικτύου.

Το άρθρο ανασυγκροτεί την ιστορία και χαρτογραφία αυτής της φανταστικής κατασκευής. Ιχνηλατώντας τη συνεισφορά του πανεπιστημιακού μεταμοντερνισμού, του φεμινισμού, του *New Age*, των κινουμένων σχεδίων και της κουλτούρας *pop* σε ό,τι αφορά στη δόμηση του μυθογραφικού προτύπου που γέννησε αυτό το μπλε «δυνητικό σώμα», ο συγγραφέας καταλήγει σε τρεις τρόπους πνευματικής ιδιοποίησης⁵: μία ειρωνική ιδιοποίηση (εκτροπή), μία ιδεολογική ιδιοποίηση (προπαγάνδα) και μία άτυπη ιδιοποίηση (επίδραση επιπέδου *substratum*).

7.1. Τι είναι το avatar και γιατί είναι κατά προτίμηση μπλε

Ένα μπλε φωτάκι, που στροβιλίζεται στον αέρα σαν ηλεκτρικό αποτύπωμα, ψάχνοντας ένα φυσικό σώμα: να πώς ο Théophile Gautier, στο μυθιστόρημά του το *Avatar*, περιέγραφε την ανθρώπινη μορφή που δραπετεύει από τη σάρκα. Στην πραγματικότητα, η λέξη *avatara* είναι σανσκριτική και σημαίνει «την κάθοδο σε νέα σάρκα», την προσωρινή ενσάρκωση του ινδουιστή θεού Vishnu. Έτσι, στο διήγημα του Théophile Gautier, ένας νεαρός ετοιμοθάνατος, ο Octave, αναγκάζεται από «γιατρό άρτι αφιχθέντα εξ Ινδιών» να υποβληθεί σε μια εκπληκτική θεραπεία. Χάρη στα ηλεκτρομαγνητικά μηχανήματα του θαυματουργού, γίνεται κύριος ενός νέου σώματος, ενός σώματος με αγγελικά χαρακτηριστικά, παίρνει αριστοκρατική όψη και σώμα με εμφανή σημάδια μιας τέλει υγείας. (Δεν έχει σημασία το γεγονός ότι η θανατηφόρος ασθένεια του Octave είναι το αποτέλεσμα ενός αδιέξοδου έρωτα, ούτε ότι το νέο σώμα δεν είναι άλλο παρά του συζύγου της αγαπημένης του, εφόσον ο συγγραφέας όφειλε να εναρμονιστεί με τη ρομαντική τάση της εποχής του).

Η επέμβαση λαμβάνει χώρα σε αίθουσα, της οποίας ο διάκοσμος θυμίζει συγχρόνως ινδικό ιερό και αλχημιστικό εργαστήριο. Δύο σώματα, το παλιό και το νέο, το υγιές και το ασθενές, είναι ακινητοποιημένα σε κρεβάτια. Ο θεραπευτής, στο κέντρο, κατευθύνει την επιχείρηση. Δίνει πρώτα κίνηση σε ένα δίσκο από γυαλί, τοποθετημένο σε ηλεκτρική μηχανή και

5. Σημ. Επ.: Τρεις, δηλαδή, τρόπους με τους οποίους διαφορετικά ρεύματα σκέψης πήραν τον αρχικό πυρήνα συγκρότησης του avatar, διαμόρφωσαν πάνω σε αυτόν μία ιδιαίτερη εννοιολόγησή του, σύμφωνα με τα δικά τους συμφέροντα, το δικό τους, ιδιαίτερο, τρόπο και σύστημα σκέψης και εν τέλει οικειοποιήθηκαν το αρχικό μοντέλο. Οι τρόποι, δηλαδή, προσδιορισμού του avatar είναι κοινωνικοί, ιστορικοί, χωροχρονικά προσδιορισμένοι και φυσικά εξυπηρετούν ανάγκες και αναγκαιότητες των συγκεκριμένων κάθε φορά κοινωνιών που παρήγαγαν τα ρεύματα αυτά σκέψης.

στη συνέχεια κινεί τα μεταλλικά ελάσματα ενός μεσημερικού⁶ κάδου. Θέτο-ντας σε λειτουργία αυτή την ηλεκτρομαγνητική συσκευή, την «προγραμμα-ματίζει» με εντολές που διαβάζει από πάπυρο. Έτσι ξεπετάγονται άυλες μπλε φιγούρες, που τρεμολάμπουν πάνω από τα σώματα των δύο υποκει-μένων. Τελικά, με μία «αστραπιαία κίνηση» διαγράφει το δρόμο τους στον αέρα, υποδεικνύοντας σε ποιο σώμα καλούνται να ενσαρκωθούν.

«...Τα δύο φωσφορίζοντα σημεία τέθηκαν σε κίνηση και, αφήνοντας πίσω τους μία ουρά φωτός, κατευθύνθηκαν προς τη νέα τους κατοικία... το avatar είχε υλοποιηθεί⁷...».

Το αφηγηματικό μοντέλο στο οποίο στηρίζεται το διήγημα αυτό του 1856, το καθιστά *Urtext*⁸, θεμελιώδες κείμενο, για μεγάλο αριθμό φαντα-στικών ή παραεπιστημονικών ιστοριών που ακολούθησαν. Το χαρακτηρί-ζουν δε τρία στοιχεία: *Μία ηλεκτρομαγνητική συσκευή, η γοητεία για μια εσωτερικο-επιστημονική γνώση ανατολικής προέλευσης και μία αιθέρια σιλουέτα, που συμβολίζει τη διαλεκτική μεταξύ ενός θνήσκοντος και ενός νέου, τέλειου σώματος.*

Αν και τα τρία αυτά στοιχεία παρεισέφρησαν στη λογοτεχνία του φα-νταστικού του 20^{ου} αιώνα με τρόπο αποσπασματικό και διαφοροποιημένο, η λέξη *avatar* κατέληξε πρόσφατα να αναδυθεί στη μυθογραφία της κυ-βερνοκουλτούρας* (οι αστερίσκοι παραπέμπουν στο γλωσσάριο, στο τέλος του άρθρου). Έτσι, κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών, στο λεξιλόγιο των χρηστών του Internet, η λέξη *avatar* χρησιμοποιείται, για να υποδηλώσει τον αντιπρόσωπο του χρήστη στην οθόνη⁹. Όσο οξύμωρο και αν φαίνεται, σε αυτό το νέο πλαίσιο ένα *avatar* είναι η «άυλη ενσάρκωση» ενός ατόμου σε ψηφιακό περιβάλλον. Για κάποια εκατομμύρια χρηστών του on-line club *Cybertown* για παράδειγμα, η χρήση ενός μπλε avatar δεν πα-ρουσιάζει τίποτα το παράδοξο. Κατά τη συμμετοχή τους σε αυτό το δυνητι-κό κόσμο, καλούνται έναντι μικρού αντιτίμου, να επιλέξουν ένα δικό τους δυνητικό σώμα. Το avatar αυτό έχει τη δυνατότητα μετακίνησης σε διάφορα περιβάλλοντα του προσομοιωμένου κόσμου, με τη βοήθεια του ποντικιού και του πληκτρολογίου. Η φιγούρα στην οθόνη είναι, λοιπόν, το σώμα που ο χρήστης επιλέγει και που το χρησιμοποιεί, για να εργάζεται, να διασκεδάζει

6. Σημ Επ.: Ψυχοθεραπευτική μέθοδος, πρόδρομος του υπνωτισμού, η οποία οφείλει το όνομά της στον ιδρυτή της Φ.Α. Μεσμέρ, που δεχόταν την επιρροή των πλανητών στους ανθρώπους μέσω ειδικής μαγνητικής δύναμης, που μπορεί να μεταδώσει ένα άτομο στους άλλους.

7. Gautier, T. (1856). Avatar. Paris: Seuil (2003), σ.σ. 66-67.

8. Σημ Επ.: Απευθύνεται με μεταφορικούς όρους σε ένα αρχικό πρωτότυπο κείμενο, το οποίο οριοθετεί μία νέα ιδεολογία, ένα νέο κίνημα, μία νέα ιδέα κ.λπ.

9. Σημ Επ.: Ο τρόπος, δηλαδή, με τον οποίο αναπαριστά ο χρήστης το σώμα του και την ταυ-τότητά του στις δικτυακές σχέσεις στον κυβερνοχώρο.

και να επικοινωνεί με τους συναδέλφους του. Το βασικό μοντέλο αυτού του σώματος είναι μία ισχνή και άτριχη σιλουέτα χρώματος μπλε.

Το νέο αυτό ψηφιακό σώμα, το οποίο αναδεικνύεται στο πλαίσιο της κυβερνοκουλτούρας, είναι κατά κύριο λόγο μπλε. Για όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, η διακύμανση του μπλε χρώματος του avatar αποτέλεσε οπτικό κανόνα, τόσο διαδεδομένο και αναγνωρίσιμο, που ενέπνευσε με εντυπωσιακή επιμονή εικαστικούς καλλιτέχνες και δημιουργούς των εφαρμογών πολυμέσων. Μπλε του λαζουρίτη είναι η φιγούρα που πλανιέται στο χωρίς αστέρια στερέωμα της on-line κοινότητας *Bodies Incorporated* της Victoria Vesna.

Μπλε ηλεκτρικ είναι το σώμα της τρίτης χιλιετίας που κατασκεύασε η «transhuman μούσα» Natasha Vita-More στο site της, Primo3M+ (εικόνα 3). Στην Web εγκατάσταση *URL Body*, ο Αυστραλός καλλιτέχνης Stelrac καλεί τους επισκέπτες του να συνδράμουν στην εξέλιξη μιας «συμμετοχικής ανατομίας», της οποίας το αρχικό χρώμα είναι επίσης μπλε.

Σε ό, τι αφορά στις τέχνες του θεάματος, το μπλε *avatar* χαρακτήρισε, επίσης, το στυλ της δεκαετίας του 1990. Οι καλλιτέχνες που χρησιμοποίησαν τις ψηφιακές τεχνολογίες επί σκηνής, όπως επίσης και όσοι ασχολήθηκαν με τα εφέ των τεχνολογιών αυτών, φαίνεται να συναρπάζονται από αυτό το φασματικό σώμα. Το ξανασυναντάμε στο *Escape Velocity*, μια παραγωγή της αυστραλέζικης ομάδας Company in Space, ή στις μουσικές εκθέσεις των Αμερικανών κωμικών Blue Man Group. Το σώμα της τηλεπαλαρίνας Ava που πρόσφατα παρουσίασε η Kathleen Ruiz, με την ευκαιρία του βραζιλιάνικου φεστιβάλ ψηφιακής τέχνης File, φέρει επίσης όλες τις αποχρώσεις του μπλε.

Το μπλε άσαρκο σώμα αποτελεί τη στιλιστική σφραγίδα πολλών δημοφιλών ταινιών μεταξύ των αρχών της δεκαετίας του 1980 και του μέσου της δεκαετίας του 1990, όπως το *Tron* (1982) και το *The Lawnmower Man* (εικόνα 8), που αντιπροσωπεύουν τους δύο οπτικούς πόλους.

Τα στοιχεία του αφηγηματικού *προτύπου* που αναφέρθηκε προηγουμένως, επανέρχονται με απρόσμενο τρόπο στην κυβερνοκουλτούρα. Αν παραμερίζαμε για λίγο τη δυσπιστία μας, θα μπορούσαμε να πούμε πως ο κοινωνικός δράστης της κυβερνοκουλτούρας, που αποκαλείται επίσης «χρήστης» ή «κυβερνοναύτης», ή «πολίτης του κυβερνοχώρου» ή οποιοδήποτε άλλο ακόμα πιο εξωτικό όνομα του έχει αποδοθεί, θεωρείται ότι αντιλαμβάνεται την πρακτική των δικτύων πληροφορικής με όρους μετενσάρκωσης σε ένα νέο σώμα, ένα δυναμικό σώμα, με το οποίο πλοηγείται στην επικράτεια του κυβερνοχώρου. Αυτό όμως το νέο σώμα έχει την ίδια άυλη μορφή με την μπλε σιλουέτα, που εμφανίζεται στην αρχή της διαδι-

κασίας της μετεμψύχωσης, που περιγράφει ο Gautier. Μπορεί να τεκμηριωθεί λίγο ως πολύ ορθά, πως η άσαρκη μπλε φιγούρα αποτελεί το σημείο μηδέν της *persona digitalis*, ενώ όλες οι άλλες μορφολογίες on-line σώματος δεν είναι παρά συμπτωματικά μορφώματα αυτού του παγκόσμιου σημείου αναφοράς.

Θα μπορούσε, βέβαια, να επικαλεστεί κανείς τις επικρατούσες τεχνικές συνθήκες, προκειμένου να δικαιολογήσει τόσο την κατατομή, όσο και το χρώμα του. Πρώτα από όλα, η πρόοδος της on-line εικονοπλασίας 3D ούσα ακόμα ανεπαρκής μεταξύ των δεκαετιών 1980 και 1990, επέβαλε οι φιγούρες στην οθόνη να αναπαράγουν στοιχειωδώς μία ανθρώπινη μορφή. Σε αυτό το πλαίσιο, π.χ., εξεζητημένες κομμώσεις και πολύχρωμα ενδύματα έπρεπε να αποφεύγονται και τα δυνητικά όντα όφειλαν να είναι γυμνά, λεία και μονόχρωμα.

Η επιλογή του χρώματος εμπίπτει, εξάλλου, σε μια μοντέρνα συμβολική συνθήκη, δεδομένου ότι πρόκειται για «ηλεκτρονικές» φιγούρες και το μπλε αποτελεί το χρώμα της ηλεκτρικής ενέργειας. Η συγκεκριμένη όμως μορφή και το συγκεκριμένο χρώμα ενισχύθηκαν με συμβολισμούς πολύ πιο αποκαλυπτικούς, κατά τη διάρκεια των δέκα τελευταίων ετών. Το μπλε χρώμα μπορούσε να χαρακτηρίσει τα σώματα που εδρεύουν στον χώρο της καθαρής πληροφορίας, εφόσον, σύμφωνα με τους διεθνείς αισθητικούς κώδικες, το μπλε συμβολίζει την αγνότητα, αντίθετα με το κόκκινο που χαρακτηρίζει τον επισφαλή χαρακτήρα και την αταξία της σάρκας. Πέραν αυτών των πρακτικών λεπτομερειών, η μπλε εκδοχή του ψηφιακού σώματος υπερίσχυσε στο οπτικό πανόραμα τους τέλους του 20^{ου} αιώνα, γιατί εδραιώνεται στην καρδιά της πνευματικής πολιτικής του cyber κινήματος σχετικά με το σώμα.

Η κυβερνοκουλτούρα υπάγει το αφηγηματικό πρότυπο της μετενσάρκωσης στον πυρήνα της επιθυμίας για κοινωνική δράση (*agency*). Η κοινωνική δράση¹⁰ υπερβαίνει τη διεφθαρμένη σάρκα, για να αποκτήσει μια σωματική υπόσταση εντελώς άυλη. Από τη γέννηση της κουλτούρας των δικτύων, το ουτοπικό ιδεώδες του σώματος-*avatar*, αθάνατο και προικισμένο με υπεράνθρωπες ιδιότητες, τίθεται σε αντιδιαστολή με το «πραγματικό» και οργανικό σώμα. Επί του προκειμένου, η Margaret Morse επιχειρηματολογούσε: «Οι ταξιδιώτες των δυνητικών οδών της κοινωνίας της πληροφορίας, έχουν το λιγότερο από ένα επί πλέον σώμα. Έχουν ένα σώμα υλικό που κάθεται μπροστά από το πληκτρολόγιο, που πλήττεται από πείνα, παχυσαρκία, αρρώστια,

10. Όπως την προσδιορίζουν παραδοσιακά οι κοινωνικές επιστήμες ως έκφραση της ανώτερης διανοητικής ικανότητας του ατόμου, βλέπε Αλεξιάς, Γ. (2006) *Κοινωνιολογία του Σώματος: Από τον Άνθρωπο του Νεάντερταλ στο Matrix*, Ελληνικά Γράμματα.

γηρατεία και τέλος από το θάνατο. Έχουν και ένα άλλο υποκατάστατο σώμα στην οθόνη του υπολογιστή, που είναι δικτυωμένο στην επικράτεια των άυλων δεδομένων και που, αν και, δυνητικά, κατέχει υπεράνθρωπες δυνάμεις και είναι αθάνατο. Ακόμα και όταν αυτό το σώμα που επιλέγεται, ένα δυνητικό avatar «διακριτό» από το φυσικό, είναι ένα λογισμικό ικανό να αντιμετωπίσει άπειρους θανάτους»¹¹.

Βέβαια, προκαλεί εύλογα σχόλια η αφέλεια κάποιων συγγραφέων, οι οποίοι εδώ και δέκα ή είκοσι χρόνια αποδέχονταν τη φαντασιακή αυτή συνθήκη σαν πραγματικό ενδεχόμενο. Το να κρίνουμε όμως απλώς αυτή την άποψη σήμερα είναι κάτι πέρα για πέρα υποκριτικό. Αν και η απομυθοποίηση (*myth debunking*) αποτελεί αγαπημένη ενασχόληση στη σύγχρονη έρευνα, θα επιδιδώμασταν σε στείρα άσκηση, αν δεν αντιλαμβανόμασταν τις δυναμικές που επιστρατεύει η κοινωνική κατασκευή ενός μύθου, όπως, επίσης, και την απήγηση που του έχει αποδοθεί. Σύμφωνα με τον R. Barthes,¹² μυθολογία είναι η διαδικασία παραποίησης με την οποία επενδύεται ο δημόσιος λόγος και δημιουργεί σύστημα σημασιολογικών αυτοματισμών, οι οποίοι περιστοιχίζουν την καθημερινή ζωή. Δεν αρκεί, λοιπόν, η καταγγελία της παραποίησης. Η διάψευση μιας τέτοιας μυθολογίας, στην οποία παρεμπιπτόντως προέβη η πλειονότητα των κριτικών του «κυβερνοκόσμου», προϋποθέτει, αν μη τι άλλο, αποδοχή της. Για να επιχειρήσει κανείς να προδιαγράψει τους κινδύνους που εγκυμονεί το δυνητικό σώμα, θα πρέπει όχι μόνο να αποδεχτεί την ύπαρξή τους, αλλά και να τονίσει τις ενδεχόμενες συνέπειες που απορρέουν από αυτούς. Εάν κάτι τέτοιο δεν γίνει, ο κώδων κινδύνου δεν θα μπορέσει να αφυπνίσει τις συνειδήσεις. Ο σκοπός μας, συνεπώς, δεν θα είναι να αποκαλύψουμε την εξαπάτηση που ο μύθος επιχειρεί. Είναι να *ξετυλίξουμε το κουβάρι της μυθολογίας* φωτίζοντας τα δομικά της στοιχεία, έτσι ώστε να αντιληφθούμε πώς και σύμφωνα με ποιες διαδικασίες η πεποίθηση για μια αναγέννηση του σώματος μπόρεσε να εδραιωθεί κοινωνικά στην καρδιά της κυβερνοκουλτούρας της δεκαετίας του 1990.

7.2. Γύρω από τους τρεις τρόπους ιδιοποίησης

Στο περιβάλλον του κυβερνοχώρου καμιά *εν-σάρκωση* με την ετυμολογική έννοια του όρου, καμιά «*υλοποίηση σε σάρκα*» δεν μπορεί να πραγματοποιη-

11. Morse, M. (1994). What Do Cyborgs Eat? Oral Logic in an Information Society. in G. Bender and T. Drukrey (eds.), *Culture on the Brink: Ideologies of Technology*. Seattle: Bay Press, σ. 66-67.

12. Barthes, R. (1957). *Mythologies*. Seuil: Paris.

ηθεί. Για κάποιους ένθερμους υποστηρικτές της κυβερνοκουλτούρας η περιφρόνηση της σάρκας, «του κρέατος», ή «του ναού των εκκρίσεων», σύμφωνα με τους συγγραφείς του cyberpunk*, Gibson και Hardin, συνοδεύεται από τη διαπραγματεύση για ένα νέο προσδιορισμό της σωματοποίησης¹³. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, το πρότυπο του *avatar* χαρακτήρισε ένα μυθολογικό μηχανισμό που αναδεικνύει τη μετουσίωση του σώματος μέσω της πληροφορικής, την αφαίρεση της οργανικής του διάστασης και τη διαγραφή των ανεπιθύμητων συνεπειών της φθοράς του.

Αν και τα τρία στοιχεία του αρχικού μυθικού πυρήνα (η μηχανική συσκευή, οι εσωτερικές επιστήμες και η μπλε μορφή που δηλώνει τη μετάβαση από το ένα σώμα στο άλλο) παρέμειναν ανέπαφα, πραγματοποιήθηκε μία διαφοροποίηση. Συνεπώς, δεν είναι δυνατόν ο αρχικός πυρήνας να εκλαμβάνεται ως πρότυπο μοντέλο που αναπαράγεται μόνο εξαιτίας συγγένειας ή απλής αντιγραφής του προτύπου που ο Théophile Gautier περιέγραψε. Η δημιουργία του (*avatar*) είναι πιο σύνθετη και για να την αποτυπώσουμε δεν μπορούμε να αρκεστούμε σε απαρίθμηση (περιγραφική) των πηγών, με στόχο τον προσδιορισμό της διαχρονικής πορείας του μύθου και των συναφών του πρακτικών. Δεν θα επιχειρήσουμε, δηλαδή, την αφηγηματική ανάλυση της διαιώνισης του αρχικού *προτύπου* με όρους πολιτιστικής μεταβίβασης. Δεν τίθεται, λοιπόν, θέμα να υιοθετήσουμε μια προσέγγιση αρχαιολόγου του παρόντος, ιχνογραφώντας την ιστορία του μπλε *avatar* του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, ως φυσικού φαινομένου. Αυτό που *μεταβιβάζεται* από γενιά σε γενιά παραμένει σταθερό. Αυτό που έχει ενδιαφέρον, όμως, είναι όχι τα σταθερά στοιχεία, αλλά η διαφοροποίηση, εφόσον πρόκειται για ένα παιχνίδι ιδεών που είχε εξαφανιστεί για πάνω από εκατό χρόνια, που στη συνέχεια υπέστη μια αναπροσαρμογή, η οποία και το προσδιορίζει σαν ενσάρκωση *εν απουσία σάρκας*.

Θα πρέπει, λοιπόν, να αναζητηθούν επιπλέον πολιτιστικές ρίζες, ενδεχομένως πιο πρόσφατες. Η προσέγγιση που θα υιοθετήσουμε συνίσταται στην ανίχνευση όχι μιας διαδικασίας μεταβίβασης, αλλά μιας δυναμικής ιδιοποίησης. Αυτό θα πραγματοποιηθεί με την ταυτόχρονη μεταφρορά σε διάφορα κοινωνικά περιβάλλοντα, τα οποία επηρεάστηκαν από αυτή τη

13. Για μια άποψη του «εσωτερικού» της διαδικασίας σε ό,τι αφορά στην σαρκική εμπειρία ως προς την κυβερνο-κουλτούρα βλέπε, Kroker A. & M. (1996). *Hacking the Future: Stories for the Flesh-Eating* 90. Montreal: New World Perspectives. Για μια γενική παρουσίαση της cyberpunk ποιητικής, έργα αναφοράς είναι η ανθολογία κειμένων *Storming the Reality Studio: A Casebook of Cyberpunk and Postmodern Science Fiction* [Larry McGaffrey (ed.)], Durham και London: Duke University Press, 1991) και Cavallaro, D. (2000). *Cyberpunk and Cyberculture: Science Fiction and the work of William Gibson*. London: Athlone Press.

μυθολογία, με σκοπό να αποτυπώσουμε ένα «στιγμιότυπό» του επιλεκτικά σε μία περίοδο, τη δεκαετία του 1990.

Θα πρέπει, συνεπώς, να επιχειρήσουμε τη χαρτογράφηση του αφηγηματικού *προτύπου* παρά την ιστορική του καταγραφή. Για να γίνει αντιληπτό το πώς πραγματοποιήθηκε το πέρασμα από την έννοια Α του *avatar* στην έννοια Β, διατηρώντας πάντα την ίδια αφηγηματική προέλευση, πρέπει να αναλυθεί πώς οι θεμελιώδεις πολιτιστικές αιτιολογίες του ξεπέρασαν τα όρια, πώς παρεξέκλιναν, πώς χρησιμοποιήθηκαν και πώς τέλος εκφράστηκαν με νέα στοιχεία, μέσα στους κόλπους των κοινοτήτων που τις ιδιοποιήθηκαν (Σημ. Επ.: Πώς, με άλλα λόγια, οι βασικές δομές δημιουργίας του οικειοποιήθηκαν πολιτισμικά στοιχεία και προσάρμοσαν τον αρχικό πυρήνα στις νέες συνθήκες). Το κοινωνικό διακύβευμα ή η κοινωνική πρακτική δεν είναι τίποτε άλλο παρά άδειο όστρακο, ρεφρέν που ερμηνεύεται ανάλογα με τα όργανα, που έχει κανείς στη διάθεσή του. Αποτελούν, βέβαια, μεταβλητές, στις οποίες κάθε ένας από τους δρώντες αποτυπώνει τη δική του αξία και αυτό συχνά συμβαίνει παρά την όποια σημασία άλλοι δρώντες τους έχουν προσδώσει. Εξετάζω την ιδιοποίηση σημαίνει, λοιπόν, εργάζομαι πάνω στη σημασιολογική διολίσθηση, στον αυτοσχεδιασμό αναφορικά με ένα θέμα, στην εκτροπή και στη λίγο ως πολύ ηθελημένη σύγχυση.

Το μπλε *avatar* αποτελεί «δεξαμενή», σύμφωνα με την έκφραση του Gruzinski¹⁴, στην οποία προσέδωσαν περιεχόμενο τρία ρεύματα σκέψης, ακολουθώντας τρεις διαφορετικούς τρόπους. Θα πρέπει, λοιπόν, να αποσυντεθούν τα τρία στοιχεία του μυθικού πυρήνα και στη συνέχεια να αναδειχθεί πώς το κάθε ρεύμα ιδιοποιήθηκε από μία παράδοση, χρησιμοποιώντας την ιδιοποίηση με διαφορετικό τρόπο.

- Το θέμα της *ηλεκτρομηχανικής συσκευής*, πρώτα απ' όλα, κληροδοτείται από το τεχνικοεπιστημονικό και βιομηχανικοστρατιωτικό φαντασιακό και λειτουργεί ως εγγραφή ειρωνείας και *εκτροπής*. Στην κυβερνοκουλτούρα η μηχανή αντιμετωπίζεται ως εργαλείο κυριαρχίας, που ιδιοποιούνται με προμηθεϊκό τρόπο οι κοινωνικοί δρώντες και στη συνέχεια το επαναπρογραμματίζουν σε εργαλείο πολιτικής απελευθέρωσης και ατομικής αναγέννησης. Αυτόν τον τύπο ιδιοποίησης διαπραγματεύτηκαν κατ' αρχάς πανεπιστημιακοί αγγλοσαξονικοί μεταμοντέρνοι κύκλοι σε συζητήσεις τους και αποτέλεσε το εφαλτήριο της φεμινιστικής πολιτικής κουλτούρας γύρω από το σώμα (βλέπε παρ. 3).
- Στη συνέχεια, η παραπομπή σε μία *εσωτερικοτεχνική γνώση* ανα-

14. Gruzinski, S., (1999). *La pensée métisse*. Paris: Fayard.

- τολικής προέλευσης, αποκαλύπτει την πολιτιστική συγγένεια μεταξύ κυβερνοκουλτούρας και συγκεκριμένων τρόπων ζωής που είχαν την τιμητική τους κατά τη δεκαετία του 1990 και αναφερόμαστε κυρίως στον πνευματισμό του New Age. Αυτός ο τρόπος ζωής δομείται γύρω από την κουλτούρα του δυνητικού, με προεξέχον παράδειγμα το εργαστήριο κοινωνικού και πνευματικού πειραματισμού των cyberdelic* αδελφοτήτων της Καλιφόρνια. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση, η ιδιοποίηση εγγράφεται στον τομέα της *προπαγάνδας* και της εξιδανίκευσης του παρελθόντος, υπό την έννοια της έρευνας των θεμελιωδών μύθων, ικανών να νομιμοποιήσουν ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό προσανατολισμό (Σημ. Επ.: και ο οποίος εν τέλει νομιμοποιεί και το συγκεκριμένο τρόπο ζωής).
- Τέλος, παρατηρούμε πώς η περιγραφή της μετεμψύχωσης σε ένα νέο σώμα –και το φαινομενικό της σύμπτωμα, η *μπλε σιλουέτα*–, μεταφέρθηκε από τη λογοτεχνία στις οπτικές απεικονίσεις, αλληλεπιδρώντας με ένα ήδη θεμελιωμένο λαϊκό πεδίο δράσης, δηλαδή τα κινούμενα σχέδια των super ηρώων. Για αυτήν την τελευταία περίπτωση δεν μπορούμε σχεδόν καθόλου να μιλάμε για στρατηγική ιδιοποίησης, αλλά περισσότερο για ακούσια διαδικασία, ένα είδος διανοητικού αυτοματισμού, τον οποίο θα συμφωνήσουμε να αποκαλούμε *επίδραση επιπέδου substratum* (βλέπε παρ. 5).

7.3. Μηχανές επαναγέννησης: ιδιοποίηση με σκοπό τη μετουσίωση (εκτροπή)¹⁵

Η σχέση κυβερνοκουλτούρας και τεχνολογίας ξεκινά το 1985, όταν μια άγνωστη ακόμα Αμερικανίδα ερευνήτρια, η Donna Haraway, αναλαμβάνει να «μεσολαβήσει» το πέρασμα της έννοιας του cyborg* από τον επιστημονικό τομέα σε αυτόν της φεμινιστικής θεωρίας. Το κλασικό κείμενό της «Cyborg Manifesto»¹⁶ αποτελεί ακόμα και στις μέρες μας την πλέον σαφή μαρτυρία ειρωνικής στάσης του πανεπιστημιακού αγγλοσαξονικού

15. Ο συγγραφέας θέλει να τονίσει την υπερβολή. Παρόλα αυτά, η λέξη μετουσίωση έχει θετική έννοια και παραπέμπει σε ένα είδος φυσιολογικής μετάβασης, γτο λόγο δε αυτό χρησιμοποιείται σε παρένθεση και η εκτροπή, η οποία αποδίδει καλύτερα την έννοια της υπερβολής.

16. Το κείμενο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1983 στο *Socialist Review* και έκτοτε έχει αναθεωρηθεί. Η πλέον γνωστή έκδοση του 1991, είναι το “*A Cyborg Manifesto: Science, Technology and Socialist Feminism at the Close of the 20th Century*”, *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*. London: Free Association Books, σ. 149-181.

μεταμοντερνισμού απέναντι στις τεχνολογίες (Σημ. Επ.: Και τον κοινωνικό ρόλο τους). Στο πλαίσιο της επιστημονικής φαντασίας, το cyborg είναι ένας άντρας, στον οποίο έχουν προστεθεί ηλεκτρομηχανικά μέλη. Η ίδια η Donna Haraway βεβαιώνει πως το cyborg δεν είναι φανταστικό ον, αλλά «οντολογία». Είναι συγχρόνως το σύμβολο της ενσωμάτωσης των μηχανών στον ανθρώπινο οργανισμό, ενσωμάτωση που συντελείται στις μέρες μας, αλλά και συνθήκη ζωής που έχει τεθεί σε παγκόσμιο πειραματισμό. Το πλέον κραυγαλέο παράδειγμα για τα ανωτέρω είναι η διάδοση των τεχνητών μελών και μηχανικών συσκευών που διευρύνουν τις δυνατότητες του ανθρώπινου σώματος ή και το καθιστούν μέρος τους. Από τα walkman μέχρι τους φακούς επαφής ή από τα αυτοκίνητα μέχρι τα κινητά τηλέφωνα, τα ανθρώπινα όντα διασυνδέονται όλο και περισσότερο με τις μηχανές. Από αυτή την άποψη, σύμφωνα με την Haraway, οι άνθρωποι έχουν ήδη μετουσιωθεί σε cyborgs.

Το «Manifesto» τηρεί αποστάσεις τόσο από τη φεμινιστική όσο και τη μαρξιστική σκέψη, από όπου και προέρχεται, βεβαιώνοντας πως οποιαδήποτε αντίσταση σε αυτή την ταυτόχρονη συνύπαρξη βιολογικών (ανθρώπινων και οργανικών) και τεχνητών συστημάτων (μηχανικών και πληροφορικών) είναι όχι μόνο «μάταιη», αλλά και επιζήμια. Η μηχανή, αν και είναι από τη γέννησή της μέσο τεχνοκρατικής καταπίεσης, μπορεί, παρόλα αυτά, να μετατραπεί σε εργαλείο απελευθέρωσης. Το cyborg για τη συγγραφέα του «Manifesto», αντιπροσωπεύει το θρίαμβο του τεχνητού και της υβριδοποίησης επί κάθε «φυσικής» τάξεως, που θέτει νόρμες στις σχέσεις μεταξύ των φύλων, των γενών και των μορφολογιών του σώματος σε κοινωνικά επίπεδα. Ασκώντας κριτική στις κυρίαρχες αντιλήψεις για το cyborg, οι οποίες προέρχονται από το χώρο της βιοϊατρικής και της βιομηχανίας, προτείνει το cyborg ως την εικόνα της αντεπίθεσης της κοινωνίας των πολιτών ενάντια στο όραμα του κόσμου, που έχει θέσει ο ανδροκρατικός ιμπεριαλισμός. «...Το cyborg είναι ένα είδος μεταμοντέρνας ατομικής και συλλογικής ταυτότητας, η οποία αποσχηματίζεται και ανασχηματίζεται...», είναι, με άλλα λόγια, μία κατακερματισμένη ταυτότητα, ένα σώμα που μοιράζεται μεταξύ δύο φύσεων, της βιολογικής και της τεχνητής. Η «τερατόμορφη» φυσιογνωμία του παίρνει τη θέση του συμμάχου των εκτοπισμένων από τον πατριαρχικό καπιταλισμό, δηλαδή των γυναικών και των κατατρεγμένων.

Βεβαίως, τονίζει η Donna Haraway, το cyborg είναι «νόθος γιος» του μιλιταρισμού και του πατριαρχικού καπιταλισμού. Οι πρώτες μελέτες πάνω στους κυβερνητικούς οργανισμούς πραγματοποιήθηκαν από την αμερικανική

νική αεροπορία στις αρχές της δεκαετίας του 1960¹⁷. (Το ίδιο ισχύει και για άλλες φετίχ τεχνολογίες της κυβερνοκουλτούρας, όπως το πρώιμο internet, που αποτέλεσε στρατιωτικό δίκτυο για χρήση σε περίπτωση ατομικής επίθεσης, ή ακόμα και η δυνητική πραγματικότητα, που δημιουργήθηκε με σκοπό την άσκηση στρατιωτών και εξειδικευμένου προσωπικού των βιομηχανικών μονάδων). Για να μετουσιωθεί (εκτραπεί) σε κάτι νέο το cyborg, είναι απαραίτητη αρχικά η εξοικείωση με τη γενεσιουργό του αρχή.

Η μετουσίωση (εκτροπή) που επεχείρησε η Haraway και άλλοι μεταμοντέρνοι θεωρητικοί, θα μπορούσε να προσδιοριστεί σαν διαδικασία που στοχεύει να σαρκάσει την ιδιοποίηση, που συνίσταται στην αποκοπή ενός μεμονωμένου στοιχείου από έναν τομέα και στην επανατοποθέτησή του ακριβώς έτσι όπως είναι σε έναν άλλον εντελώς αντίθετο, με σκοπό την πρόκληση. Η σβάστικα των ναζί που οικειοποιούνται οι punks το 1977, η μυώδης κατατομή που λανσάρουν οι «butch» Αμερικανίδες λεσβίες, αποτελούν πρόσφατα παραδείγματα. Η εκτροπή του ηλεκτρομηχανικού cyborg –γελιογραφική και τερατόμορφη φιγούρα του στρατιωτικο-βιομηχανικού συμπλέγματος¹⁸– επιτρέπει στη νεογέννητη κυβερνοκουλτούρα να υιοθετήσει το αλληγορικό τεχνολογικό του στοιχείο. Το cyborg, συμβολικά αναπαριστώμενο με αυτό τον τρόπο, παύει να ενσαρκώνει την τεχνοκρατική απειλή και γίνεται επαγωγικά αποδεκτό στοιχείο στην κουλτούρα των δικτύων.

Το όραμα της Haraway για το cyborg, αποτελεί «ρεπερτόριο ερμηνειών και ρητορική κινήτρων»¹⁹ που εξηγούν, γιατί εκατομμύρια ανθρώπων εγκατέλειψαν ένα φανταστικό, στο οποίο η τεχνολογία έπαιζε το ρόλο συνθλίβουσας δύναμης, για να υιοθετήσουν μία άλλη διάστασή της, αυτή της χειραφέτησης και της ανάπτυξης συντροφικότητας.

Είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί ότι αυτή η ιδιοποίηση έλαβε χώρα σε

17. Klines, N. & Clynes, M. (1960-1961). «Drugs, Space and Cybernetics: Evolution to Cyborgs». in B. E. Flaherty (ed.), *Psychophysiological Aspects of Space Travel*. New York: Columbia University Press, σ. 331-344.

18. Για μια ανάλυση των σχέσεων μεταξύ τερατολογίας, γένους και φανταστικού που αναπτύσσεται γύρω από τις μηχανές, βλέπε: Braidotti, R. (1996). *Madri, Mostri e Macchine*. Rome: Manifestolibri.

19. Αναφορικά με την έννοια του ρεπερτορίου ερμηνειών, βλέπε Potter, J. & Wetherell, M. (1987). *Discourse and Social Psychology: Beyond attitudes and Behaviour*. London: Sage.

Ρεπερτόριο ερμηνειών είναι ένα σύνολο επαγωγικών εργαλείων και σημασιολογικών αυτοματισμών, που χρησιμοποιεί το κοινωνικό δρών υποκείμενο και το οποίο εξηγεί μία κοινωνικά αντιληπτή πραγματικότητα. Στο πλαίσιο της ανάλυσης, κάνουμε τη διάκριση μεταξύ «ρεπερτορίου ερμηνειών» και «ρητορικής κινήτρων», υπό την έννοια ότι το πρώτο αποτελεί εργαλείο αναδρομικής εξήγησης ενός γεγονότος κοινωνικά σημαντικού και το δεύτερο σύστημα συμβιβασμού προθέσεων και λογικής, που θεμελιώνουν μια πρακτική.

συγκεκριμένο χώρο και πνευματικό περιβάλλον: σε συζητήσεις στους κόλπους της αγγλοσαξονικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, στο πλαίσιο των πολιτισμικών σπουδών (cultural studies). Ο νέος αυτός τομέας υπήρξε ένα είδος «αίθουσας ανάνηψης» (αναζωογόνησης), όπου η τεχνολογική αλληγορία, απελευθερωμένη από την επιστημονική έρευνα (π.χ. βιοϊατρική), κατόρθωσε να διεισδύσει στη λαϊκή κουλτούρα, υπό την προστασία της μεταμοντέρνας κοινωνικής σκέψης. Σε αυτό συνετέλεσε και το γεγονός ότι η ιδιοποίηση με σκοπό τη μετουσίωση (εκτροπή), αποτελούσε συνήθη διαδικασία τόσο στα πολιτικά ήθη, όσο και στη μεταμοντέρνα αισθητική²⁰. Η προσαρμογή που επιτέλεσε η θεωρία του cyborg κάλυψε ένα ευρύ φάσμα, από το φαντασιακό των δικτύων πληροφορικής μέχρι τα δημοκρατικά ιδεώδη, και αποτέλεσε τον απόηχο της λογικής της «ελεύθερης κυκλοφορίας των σημειομένων», που εξέθεσε εκείνον τον καιρό ο Frederik Jameson (1984)²¹.

Η κυβερνοκουλτούρα επαναφέρει στο προσκήνιο όλες τις μεγάλες ηλεκτρομηχανικές συσκευές της εποχής της εκβιομηχάνισης. Καθίσταται έτσι σαφές πως ακόμα και το τεχνολογικό παράδειγμα έχει μεταβληθεί, δεδομένου ότι οι θιασώτες των δικτύων πληροφορικής οικειοποιήθηκαν αδιακρίτως όλες τις μηχανές, δίχως να τις ιεραρχούν. Το σύνολο, λοιπόν, των ουτοπικών αντιλήψεων του νέου κινήματος²² θα προβληθεί χρησιμοποιώντας τα τεχνολογικά επιτεύγματα. Σε αυτό το πλαίσιο, θεωρείται πως η χρήση των δικτύων και η κυκλοφορία των δεδομένων, αλλά ακόμα και αυτή η σωματική μας ύπαρξη, λαμβάνουν άλλη δυναμική χάρη στην τεχνολογία, προδιαγράφοντας ένα νέο μέλλον για την κοινωνία.

Κατά συνέπεια, αυτό που η μυθολογία της κυβερνοκουλτούρας θέτει κυριολεκτικά στην ημερήσια διάταξη, είναι το θέμα της *σωματικής επαναγέννησης*, το οποίο αποτελεί απόλυτη ανατροπή της κοινωνικής πρακτικής της (Σημ. Επ.: υλικής) σωματικότητάς μας. Η αναγωγή του σώματος σε ένα μυθικό σύστημα επαναγέννησης, σημαίνει αφαίρεση της οργανικό-

20. Σε γενικές γραμμές, η πατρότητα της μεθόδου της εκτροπής αποδίδεται στους Ευρωπαίους situationnistes των δεκαετιών 1950 και 1960. Ο Malcom McLaren, νεαρός Άγγλος και πρώην μέλος της Internationale Situationniste, την προσάρμοσε στο στυλ punk. Η μέθοδος, την οποία υιοθέτησε η αγγλοσαξονική κουλτούρα, ενσωματώθηκε με άλλες αυτόχθονες πρακτικές (όπως το cut-up του William Burroughs ή τον pop citationnisme του Andy Warhol) επηρεάζοντας και άλλες δραστηριότητες της σύγχρονης εποχής (σε μουσική, μοντάζ κ.λπ.).

21. Jameson, F. (1984). «Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism», *New Left Review*, 146, 53-92.

22. Μία μελέτη, η οποία επανέρχεται στην έννοια της δημόσιας σφαίρας του Jürgen Habermas, και επικεντρώνεται στα ίδια θέματα, είναι αυτή του Friedman, T. (1999). *Electric Dreams: Cyberculture and the Utopian Sphere*. Διατριβή, η οποία υποστηρίχθηκε στο Παν/μιο Duke Durham (Βόρεια Καρολίνα).

τητάς του, «του βιολογικού του γίνεσθαι, το οποίο ιατρική και επιστημονική γνώση έχουν θέσει σε δομές». Το σώμα, όπως εννοιολογείται από τις επιστήμες, ταξινομημένο σε γένη, φύλα και μορφολογίες, φθίνει κατά την ένταξή του σε μία δεσποτική οργάνωση, που κάνει διάκριση μεταξύ ανωτέρων και κατωτέρων σωμάτων. Οι δήθεν «φυσικοί» οργανισμοί παραμένουν σε μία κατάσταση «αναπαραγωγής διά της σεξουαλικότητας». Η μόνη δυνατή σωτηρία έγκειται στη δυνατότητα αναγέννησης χωρίς δυσμορφίες, σύμφωνα με το ιδεατό σώμα, για το οποίο γίνεται μνεία σε ρατσιστικά σενάρια και σενάρια ευγονικής των δύο τελευταίων αιώνων. Αντίθετα, η επιταγή της επαναγέννησης, που προκύπτει από την οικειοποίηση διά της μετουσίωσης (εκτροπής) των ηλεκτρομηχανικών συσκευών, δεν υιοθετεί το ίδιο πρόγραμμα. Οι δυσμορφίες ανάγονται σε πεμπουσία του cyborg, επιτρέποντας έτσι ένα *πολλαπλό* ιδεώδες του σώματος. Το επαναγεννημένο σώμα είναι μορφολογικά ελεύθερο να διαμορφώνεται ες αεί, παρεκκλίνοντας από το υλικό στοιχείο, το οποίο είχε αρχικά σχεδιαστεί, για να το καθηλώσει σε μια υλική μορφή. Η κατάρριψη του ιδεώδους του *ομοιόσημου*, της ανθρώπινης σωματικής ομοιομορφίας, είναι στη βάση ενός «...μυθικού συστήματος, που προοιωνίζεται να καταστεί πολιτική γλώσσα, η οποία θα κατασκευάσει έναν αυθεντικό τρόπο θεώρησης των επιστημών της τεχνολογίας...». ²³

Το μη τεχνητό σώμα είναι, συνεπώς, καταδικασμένο σε αποτυχία: «η αναπαραγωγική μήτρα» του τίθεται εν αμφιβόλω από το cyborg, όπως εν αμφιβόλω τίθενται και όλοι οι διαιωνίζοντες τις φυλετικές διακρίσεις μύθοι της γέννησης και αναγέννησης χωρίς ελαττώματα. Για την Donna Haraway, η φυσική αναλογία που αποδίδει καλύτερα την επαναγέννηση είναι αυτή κάποιων ερπετοειδών, των οποίων τα μέλη, μετά από τραυματισμό ή ακρωτηριασμό, μπορούν να ξαναβγούν, αλλά με ανώμαλη μορφή. Η επαναγέννηση ανοίγει το δρόμο στην τερατομορφία, εφόσον τίποτα δεν διασφαλίζει ότι το μέλος που θα ξαναβγεί θα είναι μία τέλεια αποκατάσταση αυτού που ακρωτηριάστηκε. Έτσι, η πιθανότητα μιας τερατογένεσης είναι πάντα παρούσα.

Είναι ακριβώς αυτός ο τύπος της επαναγέννησης, που η νέα κουλτούρα εποφθαλμιά. «...Ζητάμε μια επαναγέννηση, όχι αναγέννηση, και οι πιθανότητες μιας τέτοιας διαδικασίας εμπεριέχουν το ουτοπικό όνειρο ενός τερατώδους κόσμου²⁴...».

23. Haraway, D. (1991). «A Cyborg Manifesto: Science, Technology and Socialist Feminism at the Close of the 20th century», in Simians, Cyborgs and Women: *The reinvention of Nature*. Londres: Free Association Books, σ. 149.

24. Ό.π., σ. 181.

7.4. Τεχνομυστικισμός και καλιφορνέζικο New-Age: Ιδιοποίηση με σκοπό την προπαγάνδα

Το Cyborg Manifesto αποτέλεσε μια ειρωνική προσπάθεια κατασκευής ενός μύθου, ικανού να προσαρμόσει την αλληγορία της τεχνολογίας των μηχανών στην κυβερνοκουλτούρα. Το δεύτερο στοιχείο του αφηγηματικού προτύπου του μπλε avatar, είναι αυτό της επιστημονικο-μυητικής γνώσης ανατολικής προέλευσης. Το στοιχείο αυτό ανάγεται σε μια άλλη προσπάθεια, καθόλου ειρωνική αυτή τη φορά, δηλαδή τη δημιουργία ενός μύθου ο οποίος δανείζεται κοινά στοιχεία, σε πολιτικό επίπεδο, με τα ρεύματα του cyber κινήματος.

Το μυστικιστικό κίνητρο είναι ένας από τους πλέον σαφείς, ιδεολογικά, παράγοντες της καλιφορνέζικης συνιστώσας της κουλτούρας των δικτύων. Το *cyberdelic*, σύμφωνα με τον επικρατούντα όρο που οφείλεται στο Mark Dery, χαρακτηρίστηκε αδιαμφισβήτητα από την παράθεση της πληροφοριομανίας και του New-Age²⁵ πνευματισμού. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και αρχές του 1990, η περιοχή του κόλπου του San Fransisco ήταν όχι μόνο μία από τις περιοχές της Β. Αμερικής με το μεγαλύτερο αριθμό εταιρειών και κέντρων έρευνας στις νέες τεχνολογίες (Πανεπιστήμιο του Standford στο Silicon Valley), αλλά επίσης και η έδρα όσων υποστηρικτών απέμεναν από την αντικουλτούρα των hippies. Η λαμπρή εποχή των πειραματισμών με τα ναρκωτικά, των ειρηνικών διαδηλώσεων και των αγροτικών κοινοτήτων είχε παρέλθει ανεπιστρεπτί. Οι Timothy Leary και John Perry Barlow, πατέρες της ψυχεδελικής επανάστασης της δεκαετίας του 60, μεταμορφώθηκαν σε γκουρού του «electronic frontier» και επιδόθηκαν στη διάδοση της Δυνητικής Πραγματικότητας, «το νέο L.S.D». Ορισμένοι προχωρημένοι οραματιστές, όπως οι εκδότες του περιοδικού *Mondo 2000*, συνέδεαν την πνευματική ανανέωση της Marilyn Ferguson²⁶ με τα cyberpunk επιμύθια των Gibson και των συνεργατών τους σε ένα στυλ, το οποίο, όχι δίχως κάποια αυταρέσκεια, χαρακτήριζαν ως New Edge («νέο περιθώριο»).

Ιστορικές δημοσιεύσεις του οικολογικού underground Τύπου είχαν διεισδύσει στο Internet. Για παράδειγμα, ο *Whole Earth Catalogue* χρημα-

25. Dery, M. (1996). *Escape Velocity*. New York: Groove Press.

26. Ferguson, M. (1980). *The Aquarium Conspiracy: Personal and Social Transformation in the 1980s*. Los Angeles: J. P. Tarcher. Πρωτοπόρος του New Age, η δημοσιογράφος Marilyn Ferguson υποστήριζε πως «η ανθρώπινη φύση (είναι) ανοικτή σε μια συνεχή μεταμόρφωση», θέση που για κάποιες cyberdelic ομάδες νομιμοποιούσε τις πλέον ακραίες χρήσεις των νέων τεχνολογιών.

τοδότησε το 1985 τη δημιουργία του WELL, μιας δυνητικής κοινότητας, όπου οι συμμετέχοντες μπορούσαν να δημοσιεύουν κείμενα, να συζητούν on-line και να δημιουργούν προσωπικές σελίδες²⁷. Η Καλιφόρνια των γκουρού της πληροφορικής, που πειραματίζονταν με τις θαυματουργές μηχανές τους στο εσωτερικό κάποιας ταπεινής αποθήκης –όπως ο δημιουργός των *datagloves*, Jaron Lanier, ή ο απόστολος των Apple υπολογιστών, Steve Worzniak– έπλεε σε μια hippie ατμόσφαιρα. Ο τεχνολογικός ενθουσιασμός κάποιων οπαδών της πληροφορικής άγγιξε το στρατευμένο προσηλυτισμό, όπως τα μέλη του project *Community Memory* και αυτά του *Homebrew Computer Club*, που είχαν στρατευθεί στον αγώνα «να δοθεί ο υπολογιστής στο λαό».

Ο πνευματισμός βρήκε σημαντική απήχηση σε αυτόν τον κόσμο των hippies «πληροφορικών». Η έλξη για τις θρησκείες ανατολικής προέλευσης, για το διαλογισμό ή τη yoga συνδυάστηκαν στο εσωτερικό του cyberdelic New Age με άλλους πιο ασυνήθιστους τομείς και φιλοσοφίες, όπως ο παγανισμός, η μαγεία (*wikkanism*), ο σαμανισμός και ο γνωστικός εσωτερισμός²⁸. Ένα από τα πλέον αξιοσημείωτα γεγονότα αυτής της νέας τεχνομυστικιστικής ατμόσφαιρας υπήρξε, χωρίς αμφιβολία, το CyberSamhain, μία μαγική τελετουργία μέσω τηλεπαρουσίας του 1994, που πατρονάριζε ο Mark Pesce, εφευρέτης της νόρμας VRML, η οποία επέτρεπε την on-line πλοήγηση σε τρισδιάστατα περιβάλλοντα. Στον τελετουργικό κύκλο του CyberSamhain, τον οποίο οριοθετούσαν τέσσερις συνδεδεμένοι στο δίκτυο υπολογιστές, οι μύστες χοροστατούσαν στην οθόνη μέσα σε ένα μαγικό περιβάλλον με εκκρεμή και χρωματιστά πολύεδρα. Οι υπολογιστές άνοιγαν, σε αστρολογικό χάρτη, το ίδιο το Internet, όπου οι χρήστες μπορούσαν να προβάλλουν τα εξαύλωμένα σώματά τους²⁹.

Η ρητορική αυτή θα επηρέαζε βαθιά την κοινωνική δομή της πρακτικής του παγκόσμιου ιστού (Web). Το γεγονός ότι κάποιες εφαρμογές της πληροφορικής αναφέρονται μεταφορικά σε τοπικότητες (κοινότητες, sites, chat rooms κ.λπ.) είχε ως αποτέλεσμα να αρχίσουν και στην πραγματικότητα να γίνονται αντιληπτές ως τόπος και έτσι να τεθεί το ερώτημα για το

27. Μια εξαντλητική μελέτη σε γαλλική γλώσσα γύρω από τη γέννηση των καλιφορνέζικων δυνητικών κοινοτήτων, βλέπε το κεφάλαιο «Οι κοινότητες: ένα άλλο φανταστικό του Internet» του Flichy, P. (2001). *Το φανταστικό του Internet*. Paris: La Découverte.

28. Για μια εμπειρισματομένη μελέτη των σχέσεων μεταξύ μηητικών γνώσεων, ανατολικών θρησκειών και καλιφορνέζικης κυβερνοκουλτούρας, το έργο αναφοράς είναι αυτό του Davis, E. (1998). *Technognosis: Myth, Magic and Mysticism in the Age of Information*. New York: Harmony Books.

29. Η περιγραφή του τελετουργικού είναι διαθέσιμη στο www.hyperreal.org/mpesce/rituals.html.

χαρακτήρα του τόπου που αναπαριστούσαν. Η απάντηση που οι οπαδοί του cyberdelic έδιναν σε γενικές γραμμές ήταν πως ο κυβερνοχώρος είναι ένας πλατωνικός *υπερουράνιος* χώρος, μία καθαγιασμένη επικράτεια καθαρής πληροφορίας³⁰. Κάποιοι, όπως η Margareth Wertheim, τόλμησαν να εκφράσουν την άποψη πως στην κυβερνοκουλτούρα ο νέος ψηφιακός χώρος είναι τεχνολογικό υποκατάστατο του χριστιανικού Παραδείσου, που εκφράζει τη νοσταλγία της κοσμικής Δύσης για έναν αγνό χώρο πνευματικής μετάλλαξης. Σε αυτό λοιπόν το σημείο, ο τεχνοπνευματισμός προσιδιάζει στο σώμα του κυβερνοναύτη σαν «ένδοξο» και εξαγνισμένο από τις αδυναμίες της σάρκας. Το *δυνητικό* είναι πάνω από όλα ενάρετο σώμα, διότι ο κυβερνοχώρος, όπως και ο Παράδεισος για τους πρώτους χριστιανούς, «υποτίθεται ότι εξαγνίζει τις “αμαρτίες” του σώματος και παρουσιάζεται, όπως και ο Παράδεισος, σαν άυλη επικράτεια για τις ψυχές μας³¹». Η απο-σωματοποίηση (*disembodiment*) γίνεται, λοιπόν, λέξη του συρμού στα μέσα επικοινωνίας, στην καλλιτεχνική δημιουργία, στις πανεπιστημιακές συζητήσεις, αλλά και στους πολιτικούς λόγους.

Το γεγονός αυτό χαρακτηρίζει πλήθος διηγήσεων οι οποίες περιγράφουν απλές διαδικασίες ενός δικτύου υπολογιστών με όρους εμπειρίας εξόδου από το σώμα (O.O.B.E. “Out of Body Experience”). Αυτό όμως το ενδιαφέρον για την έξοδο από τη σάρκα δεν αποτελεί με κανέναν τρόπο αποχαιρετισμό στο σώμα, όπως κάποιοι υποστήριζαν³². Αντίθετα, πρόκειται για διαδικασία που σκοπό έχει να επαναβεβαιώσει πως στο San Fransisco του AIDS, στην Καλιφόρνια της κρίσης εμπιστοσύνης προς τη μη Ολιστική Ιατρική, ένα *άλλο σώμα είναι εφικτό*, ακόμα και όταν δεν είναι απτό. Πρόκειται για ένα σώμα που σχηματίζεται γύρω από μια ουτοπική πίστη ότι ασθένεια και θάνατος μπορούν να εξαλειφθούν με την εγκατάλειψη της σάρκας και με την αποδέσμευση από την οργανική διάσταση. Όπως ακριβώς δείχνει και ο μύθος του avatar, αυτό δε σημαίνει πως οι χρήστες των νέων τεχνολογιών επιθυμούν να απαρηθούν το σώμα τους. Δραπετεύουν απλώς από τη φυσική και υλική διάσταση, που την εκλαμβάνουν ως έδρα κάθε απειλής και σωματικού κινδύνου, και περνούν σε μία *άυλη* ενσάρκωση.

Η υιοθέτηση του μυστικιστικού στοιχείου στη μυθολογία του avatar φαίνεται, λοιπόν, να είναι το αποτέλεσμα της συμβολής ενός τεχνολογικού

30. Benedikt, M. (1991). «Cyberspace: Some Proposals», in M. Benedikt (ed.), *Cyberspace: First Steps*, Cambridge (MA): Mit Press σ. 120-224. Dreyfus, H. (2001). *On the internet*. New York: Routledge.

31. Wertheim, M. (1999). *The Pearly Gates of Cyberspace: A history of Space from Dante to the Internet*. London: Virago Press, σ.17.

32. Le Breton, D. (1999). *L'adieu au corps*. Paris: Métailié.

ενθουσιασμού και μιας επανεμφανιζόμενης πνευματικής ορμής, στο εσωτερικό του καλλιφορνέζικου cyberdelic. Μένει να εξεταστεί υπό ποιους όρους και σύμφωνα με ποια διαδρομή αυτό το θέμα υπήρξε αντικείμενο ιδιοποίησης. Η ανάλυση των πρώτων εμφανίσεων της λέξης avatar στο περιβάλλον της πληροφορικής μάς παρέχει κάποιες ενδείξεις. Η επισήμως αποδεκτή εκδοχή στο πλαίσιο της κυβερνοκουλτούρας είναι αυτή της Rosanne Alluquière Stone. Σύμφωνα με τη Stone, η εμφάνιση του όρου ανάγεται στην αρχή της δεκαετίας του 1980, στο πλαίσιο του CommunoTree, ενός on-line forum, του οποίου οι οδηγίες χρήσης ήταν δομημένες στη γλώσσα των στρατευμένων (στον πνευματισμό ανατολικής προέλευσης) της δεκαετίας του 1970 και του οποίου τα κεφάλαια έφεραν τίτλους, όπως *Ηρεμα*, *Βούδα*, *σε παρακαλώ* και *Εάν συναντήσετε το ηλεκτρονικό avatar στο δρόμο σας διαλύστε το με laser*³³. Η συγγραφέας τονίζει πως η χρήση της λέξης avatar εκφράζει θαυμασμό τόσο για την ινδουιστική θρησκεία, όσο και για τα έργα επιστημονικής φαντασίας, που ήσαν φορείς ενός τεχνομυστικιστικού φαντασιακού – όπως π.χ. η υπερβατική και πανταχού παρούσα «Force», της ταινίας του George Lukas, *Ο Πόλεμος των Αστρων*.

Η ανωτέρω, όμως, μαρτυρία πρέπει να αντιμετωπιστεί επιφυλακτικά. Μία γρήγορη εξέταση των εν λόγω οδηγιών χρήσης επιτρέπει να μπουν τα πράγματα στη θέση τους, ως προς τον τρόπο ιδιοποίησης που προτείνει η Stone, δηλαδή τη στρατευμένη υποστήριξη στον πνευματισμό ανατολικής προέλευσης.

Στην πραγματικότητα, το εν λόγω κείμενο δεν αναφέρει καθόλου τη λέξη avatar³⁴ και η πρώτη σαφής χρήση του όρου πρωτοεμφανίζεται στα δίκτυα PLATO και NovaNET λίγα χρόνια πριν. Το Avatar ήταν παιχνίδι πολλών χρηστών (MUD), τύπου *Dungeons and Dragons* και επρόκειτο για περιπέτεια, της οποίας η υπόθεση εκτυλισσόταν σε ένα φανταστικό Μεσαίωνα. Από το 1976 κιόλας, ήταν ένα πολύ διαδεδομένο παιχνίδι μεταξύ των μελών του PLATO και ακολούθως και του NovaNET και μόνο του εμφάνιζε περίπου το 20% της συνολικής κίνησης των δύο δικτύων. Το όνομά του δεν είχε επιλεγεί ούτε βάσει πνευματικής συγγένειας (οι Hackers του

33. Stone, R.A. (1991). «Will the real body Please Stand Up? Boundary Stories about Virtual Cultures», in M. Benedict. (ed.), *Cyberspace: First Steps*. Cambridge (MA): MIT Press, σ. 81-118.

34. Η ακριβής αναφορά είναι «Ηρεμα, Βούδα, Σε παρακαλώ» ή «Αν συναντήσετε έναν Γκουρού των Τηλεπικοινωνιών σε αυτό το κύκλωμα, διαλύστε τον με laser!». (*CommuniTree User's Manual: First Edition, 27-08-1981*, σ. VII). Το λάθος της Stone ίσως αποδίδεται στην ελεύθερη επικοινωνία μεταξύ της CommunoTree και της Habitat, μια γιαπωνέζικη δυναμική κοινότητα, η οποία ξεκίνησε πολύ αργότερα, το 1989, και της οποίας τα πρόσωπα ονομάζονταν avatars.

Πανεπιστημίου του Illinois που φιλοξενούσαν τον server PLATO, έτρεφαν φανερά πολύ λιγότερο πάθος για τον ανατολικό μυστικισμό από τους Καλιφορνέζους συναδέλφους τους) ούτε χάρη της διηγήσεως (κανένα στοιχείο της υπόθεσης δεν παραπέμπει σε δημιουργία ατμόσφαιρας με χρώμα ανατολής). Συνεπώς, η διαδρομή της λέξης *avatar*, προ της ενσωμάτωσής της στην κυβερνοκουλτούρα, δεν περνά από την Καλιφόρνια των δεκαετιών 1980-90, αλλά από το Illinois της δεκαετίας του 1970.

Βαρύνουσα σημασία έχει όμως η εικασία, σύμφωνα με την οποία έγινε αποδεκτή η ιδιοποίηση του τεχνολογικο-μυστικιστικού λεξιλογίου για μια περίπου δεκαετία. Η επίκληση μιας ιστορικής συνέχειας αντικυβερνοκουλτούρας διδάσκει έναν αρχικό μύθο, ο οποίος, όπως και κάθε αρχικός μύθος, είναι επίπλαστος. Το γεγονός ότι η Stone και οι υποστηρικτές της είχαν λάβει ή όχι γνώση γι' αυτή την άλλη διαδρομή της λέξης, αποτελεί πρόβλημα ήσσονος σημασίας, διότι μεταγενέστερα αποδείχθηκε ότι η φιγούρα του *avatar* αποτέλεσε το όχημα, για να νομιμοποιηθεί το καλιφορνέζικο *cyberdelic* ρεύμα έναντι των άλλων τάσεων της κυβερνοκουλτούρας. Λίγη σημασία έχει, λοιπόν, εάν η λέξη *avatar* αποτέλεσε αντικείμενο ιδιοποίησης μηχανικά, από τους δημιουργούς του επώνυμου *video game* ή συνειδητά από τους δημιουργούς του *CommuniTree*.

Η ιδιοποίηση, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, είναι μια διαδικασία σύγχυσης και αυτοσχεδιασμού. Επί του προκειμένου, η ιδιοποίηση της τεχνολογικο-μυστικιστικής πανοπλίας είναι πάνω από όλα μια ιστορία με σκοπό την ιδεολογική προπαγάνδα. Η μυθολογία του *avatar* έχει εγγραφεί σε ένα πιο ευρύ ελευθεριακό πολιτικό πλάνο, αντικαθιστώντας με τρόπο ιδανικό την αμφισβήτηση των δεκαετιών του 1960 και 1970. Είναι επίσης ένας τρόπος να σκεφτεί κανείς, να χρησιμοποιήσει και να αναπαραστήσει το σώμα βάσει μιας ημερήσιας διάταξης, της οποίας οι πλέον εύχρηστες λέξεις είναι *ελευθερία, τέλεια υγεία, αρμονία του σώματος/πνεύματος, απόλυτη απόλαυση και υπερκερασμός των ανθρωπίνων ορίων*. Το μπλε *avatar*, χίμαιρα ενός επαναγεννημένου από τις νέες τεχνολογίες δυνητικού σώματος, συναντά την ορδή των θεϊκών όντων που έχουν μπλε δέρμα και από τα οποία βρίθουν οι θρησκείες από την Εγγύς μέχρι την Άπω Ανατολή: η ινδουιστική τριάδα *Brahma/Vishnu/Shiva*, ο πεφωτισμένος ήρωας *Krishna*, ο θεραπευτής θεός των Ιαπώνων *Tsuki-Yomi*, η *Nut*, η αιγύπτια θεά του Στερέωματος, ο θεός των κινέζων *Lei Kung*, προστάτης των δυστυχημένων και αδικημένων κ.λπ. Η κυβερνοκουλτούρα, προκειμένου να νομιμοποιησει το μελλοντικό σώμα, επιστράτευσε και εξιδανίκευσε ένα παμπάλαιο φαντασιακό, τόσο εξωτικό, όσο και συγκεχυμένο, στο οποίο εμπλέκονται σαμανισμός, ινδουισμός και εσωτερισμός.

7.5. Τα δύο σώματα των *super-ηρώων*: Μία επίδραση επιπέδου *substratum*

Ο τελευταίος παράγοντας, που επέδρασε στην εξάπλωση του αφηγηματικού *προτύπου*, είναι αυτός της διαλεκτικής μεταξύ ενός γερασμένου ετοιμοθάνατου σώματος και ενός νέου παντοδύναμου.

Για να μπορέσουμε να τον προσεγγίσουμε, θα πρέπει να υιοθετήσουμε μία έννοια από έναν άλλον επιστημονικό τομέα, αυτόν της «επίδρασης επιπέδου *substratum*». Η έννοια αυτή συναντάται τόσο στην Επικοινωνιακή Γλωσσολογία (κατά τη μελέτη ανταλλαγής μεταξύ συγκοινωνούντων γλωσσολογικών συστημάτων), όσο και στην Ιστορική Γλωσσολογία (κατά την ανάλυση σταδίων και φάσεων σε μία ίδια γλώσσα). Η «επίδραση επιπέδου *substratum*» προσδιορίζει την ανεξέλεγκτη υπεροχή γραμματικών και συντακτικών δομών από μία γλώσσα καταγωγής σε μία γλώσσα-στόχο, υπεροχή που οφείλεται στη γειτνίαση δύο κοινωνικών ή εθνικών ομάδων. Αντίθετα από την ιδιοποίηση, όπου μεμονωμένα στοιχεία αναπαράγονται εκ προθέσεως στη γλώσσα-στόχο, η επίδραση επιπέδου *substratum* ανάγεται σε μία αυθόρμητη επικάλυψη γλωσσολογικών στρωμάτων, τα οποία αλληλεπιδρούν αμοιβαία. Έτσι, μπορεί κανείς να μιλήσει για σκόπιμη ιδιοποίηση στην περίπτωση ενός Αμερικανού, που μερικές φορές χρησιμοποιεί γαλλικές εκφράσεις, όπως «*déjà vu*», ή «*renchant*», αλλά για επίδραση επιπέδου *substratum* όταν ένας Ινδός, χρησιμοποιώντας τη δομή της μητρικής του γλώσσας, χρησιμοποιεί τον Ενεστώτα Διαρκείας λέγοντας, *I am understanding*, αντί για *I understand*³⁵. Αυτή η έννοια, προϋποθέτει, επίσης, την ύπαρξη μιας χρονολογικής και πολιτικής οργάνωσης μεταξύ των δύο ομάδων, που σχετίζονται με τη γλωσσολογική ανταλλαγή, εκ των οποίων η μία βρίσκεται σε προγενέστερη θέση (*substratum*) και η άλλη σε μεταγενέστερη (*superstratum*), τουτέστιν παλιό vs νέο, κατακτημένος vs κατακτητή, το φιλοξενούν κράτος vs μεταναστών³⁶. Η ανίχνευση της επίδρασης επιπέδου *superstratum* είναι επίσης δυνατή, όταν η γλώσσα-στόχος υπερτερεί από τη γλώσσα καταγωγής. Η επίδραση είναι μία μορφή αμοιβαίας ανταλλαγής μεταξύ δύο γλωσσών. Έτσι, η γλώσσα καταγωγής

35. Διαφοροποίηση μεταξύ ιδιοποίησης και γλωσσολογικής εμπλοκής πραγματοποίησης ο Haugen, E. (1950). *The Analysis of Linguistic Borrowing*. *Language*, no 26, σ. 210-231. Η διατύπωση της έννοιας *substratum interference*, γνωστής από την επιστημονική λογοτεχνία, περιέχεται στη μελέτη των Thomason, S.G. & Kaufman, T. (1988). «The Failure of Linguistic Constraints on Interference», in *Language Contact, Greolization and Genetic Linguistics*. Berkeley (CA): University of California Press, σ. 1-34

36. Για τις έννοιες των *substratum* και *superstratum* βλέπε Cassano, P.V. (1977). «*Substratum Hypotheses Concerning American Spanish*», in *Word* 28, σ. 239-274.

ενδέχεται να υποστεί μεταβολές αναφορικά με τη γλώσσα-στόχο, όπως συμβαίνει με τα ισπανικά, που ομιλούνται στο Los Angeles³⁷.

Για να επανέλθουμε στο θέμα μας, η κυβερνοκουλτούρα φαίνεται να έχει επιβληθεί με τη μορφή *superstratum* σε άλλες υποκουλτούρες και τρόπους ζωής. Το *substratum*, για το οποίο γίνεται τώρα λόγος, είναι αυτό της κουλτούρας των comics και κυρίως των κινουμένων σχεδίων των super-ηρώων. Η βιομηχανία των comics, αφού έκανε την εμφάνισή της στις Ηνωμένες Πολιτείες κατά την οικονομική κρίση, γνώρισε μία άνευ προηγουμένου ανάπτυξη προς τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και κατέστη φορέας των αξιών της «κουλτούρας της νεολαίας». Οι αντιδραστικοί ήρωες των δεκαετιών 1930 και 1940 (όπως ο νιτσεικός Superman των Siegel και Shuster, ο Batman, που διαδέχεται τον Bob Kane ή ο σωβινιστής Captain America) έδωσαν τη θέση τους στις καταραμένες φιγούρες του Stan Lee. Οι αλλοτριωμένοι αυτοί ήρωες άρχισαν να ασκούν μια έλξη στους εφήβους, που ταυτίστηκαν με τα φρικιά, απόκληρους από την κοινωνία στην οποία ζούσαν (Hulk, ο Άνθρωπος-Αράχνη κ.λπ.), αλλά και στους φοιτητές που βρίσκονταν στη δίνη κρίσεων και αμφισβητήσεων της εφηβείας τους (X-Men, Teen Mutants κ.λπ.). Ενώ οι ταλαιπωρημένοι πρωταγωνιστές πολλαπλασιάζονταν, τα κινούμενα σχέδια των super-ηρώων έχαναν στοιχεία από την αξιοπρέπειά τους στον «καθώς πρέπει» κόσμο και συμβόλιζαν, όπως και η rock μουσική ή άλλα φαινόμενα pop, τις εκδηλώσεις για χειραφέτηση των νέων. Οι κατηγορίες ότι δρομολογούν περιεχόμενο ικανό «να διαφθείρει τη νεολαία και το έθνος» πολλαπλασιάστηκαν παντού, όπου τα comics δημοσιεύτηκαν και μεταφράστηκαν. Η αμερικανική κουλτούρα των *comics* συνδέθηκε, λοιπόν, με την αμφισβήτηση των φοιτητών, τόσο από απόψεως στόχου, όσο και θεωρητικών επιρροών, αμφισβήτηση που, μετά την εποχή της αντικουλτούρας, θα σχημάτιζε έναν από τους ουσιαστικότερους πυρήνες της κυβερνοκουλτούρας της δεκαετίας του 1990.

Στην Ευρώπη το φαινόμενο των super-ηρώων εντοπίζεται κυρίως στο Ηνωμένο Βασίλειο, γύρω από το έντυπο *2000 AD*, το μόνο εφάμιλλο των αμερικανικών εντύπων. Παρουσιάζοντας ρεαλιστικά και σκοτεινά σενάρια αστικής παρακμής, το *2000 AD* καθίσταται μεταξύ των ετών 1980 και 1985 έντυπο αναφοράς για το punk κίνημα, το οποίο, με τη σειρά του, θα αποτελέσει το λίκνο της ευρωπαϊκής κυβερνοκουλτούρας, διά μέσου της κυβερνοακτιβιστικής και hacker σκηνης των Κάτω Χωρών [Argentur

37. Corvalan-Silva, C. (1986). «Bilingualism and Language Change: The Extension of Estar in Los Angeles Spanish», in *Language*, 62, σ. 587-608.

Bilwet, Γερμανίας (Medien Zentral Komitee της Καρλσρούης και Computer Chaos Club του Βερολίνου] και Ιταλίας (γύρω από το περιοδικό *Decoder* του Μιλάνου, αλλά και τον αυτόνομο πολιτικό χώρο³⁸).

Άλλα κοινά σημεία μεταξύ κυβερνοκουλτούρας και κινουμένων σχεδίων σημειώνονται σε πιο πρόσφατη εποχή. Ένα σημαντικό δεδομένο ως προς αυτό το θέμα είναι, αναμφίβολα, το γεγονός ότι, μεταξύ 1990 και 1994, οι συγκεντρώσεις για το ευρύ κοινό, όπου μπορούσε κανείς να πραγματοποιήσει δοκιμές σε διεπαφές της δυνητικής πραγματικότητας, λάμβαναν χώρα στα πλαίσια εκθέσεων Κινουμένων Σχεδίων ή σε εμπορικά κέντρα πλησίον καταστημάτων εξειδικευμένων σε gadgets και *comics*. Η βιομηχανία του δυνητικού και κυρίως η αγορά των παιχνιδιών video, βρήκε στο κοινό των super-ηρώων έναν εξαιρετικό στόχο. Δεν διαχέεται μόνο μία ίδια ατμόσφαιρα φανταστικού και από τα δύο αυτά είδη πνευματικής παραγωγής, αλλά εντοπίζονται και πολλά κοινά αφηγηματικά στοιχεία, όπως ο αγώνας ενός μόνου ατόμου εναντίον αντιπάλων ανώτερων σε αριθμό ή/και δύναμη, η εγκαθίδρυση μιας τέλει μορφής δικαιοσύνης, ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας της επιστήμης κ.λπ.

Αλλά είναι κυρίως η προβληματική του σώματος που προσεγγίζεται με παρόμοιο τρόπο στις δύο αυτές κουλτούρες. Το σώμα, σχολιάζει ο πλέον ειδικός στην «ηλεκτρονική ταυτότητα» Scott Bukatman σε δοκίμιό του το 1994, είναι συνεχώς στο επίκεντρο της πλοκής των μασκοφόρων υπερασπιστών. Το σώμα του super-ήρωα προβάλλει ένα είδος σωματικής χαρτογραφίας του κοινωνικού ζητήματος, «...το σώμα του υπερ-ήρωα είναι τα πάντα³⁹...». Έτσι, ο super-ήρωας είναι πανταχού παρών και συνεχώς εμφανής χάρη στα εφαρμοστά ρούχα που φοράει: γκροτέσκα φιγούρα που ξεχειλίζει από μύς, οι οποίοι ξεπερνούν τους κανόνες της αναπαράστασης του φυσιολογικού. Ακόμα και το πνεύμα του σωματοποιείται χάρη στην τηλεπάθεια

38. Για μία ανάλυση των σχέσεων μεταξύ κυβερνοκουλτούρας και punk κινήματος, βλέπε μεταξύ άλλων Winter, R. (1966). «Punks im Cyberspace. Einblicke in eine postmoderne Spezialkultur», in *Medien Praktisch*, 1, σ. 20-25.

Για την Agentur Bilwet (ένωση για την προώθηση της παράνομης γνώσης), βλέπε Lovink, G. (1994). *Cracking the Movement: Squatting beyond the Media*. New York: Semiotext(e).

Για το Computer Chaos Club βλέπε Hafner, K & Markoff, J. (1991). *Cyberpunk Outlaws and Hackers on the Computer Frontier*. New York: Simon & Shuster.

Για μια ιστορία του περιοδικού *Decoder* στα πλαίσια της αυτονομιστικής ιταλικής Αρτιστεράς, βλέπε Guarneri, E. (Gomma). *The Decoder and Shake History: Seizing the Times*. www.desk.nl/decoder.txt

39. Bukatman, S. (1994). «X-Bodies: The Torment of the Mutant Superhero», in R. Sappington and T. Stallings (eds.), *Uncontrollable Bodies: Testimonies of Identity and Culture*. Seattle: By Press, σ. 94.

και την τηλεκίνηση. Το σώμα, εξάλλου, του super-ήρωα υποβάλλεται σε μια ακραία μορφολογική μεταβλητότητα, δεδομένου ότι μπορεί να μεγαλώσει, να μικρύνει, να λάβει χαρακτηριστικά ζώων, φυτών ή ορυκτών. Η ίδια ακριβώς μορφολογική μεταβλητότητα γίνεται αντιληπτή στη μυθολογία του on-line σώματος, που είναι ασταθές και καθαρά προσωποποιησιμο. Σύμφωνα δε με slogan που ήταν της μόδας μεταξύ των πρώτων κυβερνοναυτών «... στον κυβερνοχώρο μπορείς να είσαι ό,τι θέλεις...». Με ανάλογο, επίσης, τρόπο τίθεται θέμα φύλου και στις δύο κουλτούρες. Το σώμα του super-ήρωα, σύμφωνα με τον Bukatman, είναι «ασεξουαλικό, ομοφυλοφιλικό, εταιροσεξουαλικό και ερμαφρόδιτο»⁴⁰, όπως ακριβώς και το σώμα των χρηστών στους δυνητικούς κόσμους, οι οποίοι μπορούν να επιλέξουν on-line ένα φύλο, διαφορετικό από το βιολογικό τους.

Αλλά το πλέον σημαντικό χαρακτηριστικό των comics είναι η διαλεκτική σχέση μεταξύ των *δύο σωμάτων*, μεταξύ, δηλαδή, του δημοσίου σώματος του ήρωα-υπερασπιστή των μαζών και αυτού της «κρυφής ταυτότητας», πίσω από την οποία κρύβεται στην ιδιωτική του ζωή. Ο τύπος αυτός διχοτόμησης ήταν εξαιρετικά διαδεδομένος στις φυλλάδες σε συνέχειες, αλλά και στις ταινίες που αναφέρονταν στους υπερασπιστές των αδυνάτων, μεταξύ του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα⁴¹. Στην καθημερινή τους ζωή, ο Ζορό, ο Scarlet Pimpernel ή ο Judex επιδείκνυαν ένα αδύναμο και αδέξιο σώμα, ενώ με τα ενδύματα του υπερασπιστή των αδυνάτων εμφάνιζαν μια εντυπωσιακή δύναμη και ευλυγισία.

Οι ιστορίες των super-ηρώων ενισχύουν αυτό το πρότυπο σε απίστευτο σημείο. Έτσι, όσο το σώμα του ήρωα γίνεται δυνατό και υπεράνθρωπο, τόσο το alter-ego του εκδηλώνει συμπτώματα ασθένειας, αναπηρίας και κοινωνικής απομόνωσης. Ενώ, λοιπόν, αυτό που διαφοροποιούσε το Superman του 1938 από το alter-ego του ήταν μια απλή μυωπία (τα παροιμιώδη γυαλιά του Clark Kent), η διαφορά των δύο σωμάτων αμβλύνεται, όσο τα *comics* προσεγγίζουν την κουλτούρα των νέων των δεκαετιών του 1960 και 1970. Οι νέοι υπερασπιστές του καλού επιδεικνύουν όλο και πιο σοβαρές αναπηρίες

40. Η διαπραγμάτευση των σεξουαλικών ρόλων στις περιπέτειες των super-ηρώων υπέστησαν αξιοσημείωτη μεταβολή κατά τη διάρκεια των είκοσι τελευταίων ετών. Οι φλεγματικοί και ασεξουαλικοί ήρωες (ο αγνός Superman, η αγαλμάτινη Wonder Woman), οι καθηλωμένοι σε εταιροσεξουαλικές ταυτότητες (η εύθραυστη Supergirl, ο φαλλοκράτης Captain America), ή αυτοί που χαρακτηρίζονταν από απειλητικό διφορούμενο (τα ζεύγη αφέντης/έφηβος Batman και Robin ή οι Aquaman και Aqualad) αντικαταστάθηκαν προοδευτικά από άλλα πρόσωπα πιο δεκτικά σε σεξουαλικούς πειραματισμούς, όπως ο Fade της σειράς Blood Syndicate ή ο Phat της X-Statix, δύο super ήρωες σαφώς ομοφυλόφιλοι.

41. Ο τύπος αυτός της αφηγηματικής συγγένειας έχει τεθεί από τον Eco, U. (1976). «Ο μύθος του Superman», *Communications*, 24, σ. 24-40.

(ο Matt Murdock/Daredevil είναι τυφλός, ο Don Blake/Thor είναι κουτσός, ο Freddy Freeman/Captain Marvel έχει υποστεί ως παιδί σοβαρό ατύχημα και ο Bruce Wayne/Batman, νέας σειράς, είναι παραπληγικός).

Ο βασιλιάς του Kantorowicz, ο super-ήρωας, ετεροχρονισμένη φιγούρα της σύγχρονης μεγαλοπρέπειας, έχει και αυτός δύο σώματα: ένα ελαττωματικό και ένα ιδανικό.⁴² Το «ιδιωτικό» του σώμα είναι σκληρωτικό και ανάπηρο, ενώ το «δημόσιο» σώμα του είναι τόσο προικισμένο, που γίνεται χιμαιρικό. Το γεγονός ότι ο ήρωας ενδεδυμένος γίνεται υπεράνθρωπος, τονίζει τη δυνατότητά του να απελευθερωθεί από την υλική διάσταση του σώματός του. Μπορεί, μήπως, κανείς να θεωρήσει «συγκεκριμένο» ένα σώμα, το οποίο, εκφεύγοντας από τους νόμους της βαρύτητας και της φυσικής, ταξιδεύει στον χώρο και στον χρόνο; Το σώμα του super-ήρωα είναι *δυνητικά απαλλαγμένο από την ύλη*, όπως απαλλαγμένος είναι και ο κυβερνοναύτης, ο οποίος *παραδίδεται άυλος στη δυνητικότητα*.

Αυτή η δυνατότητα για έλλειψη υλικότητας επιτυγχάνεται χάρη σε μια διαδικασία παρέμβασης της τεχνολογίας στον οργανικό φορέα του σώματος. Κατά τη γέννησή του, ο ήρωας των *comics* είναι συνήθως ένα «λάθος της φύσης», ένας μεταλλαγμένος οργανισμός, μια θλιβερή ανωμαλία. Συνήθως, προς το τέλος της παιδικής του ηλικίας, χάρη σε μια διορθωτική τεχνική (μια ειδική εξάσκηση ή εμπλοκή του σε επιστημονικό πείραμα) αποκτά υπεράνθρωπες ικανότητες. Για να δημιουργηθεί, λοιπόν, ο super-ήρωας, χρειάζεται μία «τεχνική του σώματος», ικανή να υπερκεράσει τα εμπόδια που θέτει η ύλη, προσδίδοντας τεχνητές ιδιότητες στην ανθρώπινη μορφή.

Η κυβερνοκουλτούρα επανακτά αυτές τις θεμελιώδεις δομές αφήγησης με σχεδόν αυτόματο τρόπο, θέτοντάς τες στη διάθεση ενός σχεδίου δημιουργίας υπερανθρώπων* ή μετανθρώπων*, διά της μετουσιώσεως της ανθρώπινης σωματικής μορφής. Για την παραγωγή ενός δυνητικού avatar, πρέπει να τεθούν σε λειτουργία τεχνολογικές διαδικασίες, όπως επίσης και μια μυθογραφική δραστηριότητα, η οποία φέρνει σε αντίθεση τα δύο σώματα. Η δυνατότητα υπερκερασμού των ορίων του σώματος και επίτευξης μιας σωματοποίησης ελεύθερης από συμπτώματα ασθένειας ή θανάτου είναι αφηγηματικά εφικτή, όταν ο κυβερνοναύτης αφυπνίζει τα παιδικά του όνειρα γύρω από το σώμα του super-ήρωα. Η ελπίδα για ενδυνάμωση (*empowerment*) του σώματος, που είναι κοινή τόσο στη μυθολογία της κυβερνοκουλτούρας, όσο και στις ιστορίες των μασκοφόρων υπερασπιστών των αδυνάτων, πραγματοποιείται μέσω ενός *μεταφυσιολογικού*

42. Kantorowicz, E. (1957). *The king's Two Bodies: An Essay in Political Theology during the Middle Age*. Princeton: Princeton University Press.

(*métaphysologique*) σχεδίου που διανοίγει χάσμα μεταξύ του φυσικού φορέα και του *άλλου* τεχνητού και συνεχώς μεταβαλλόμενου σώματος.

Εάν σε αυτή την περίπτωση τίθεται θέμα *ιδιοποίησης*, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η μυθογραφική αλληλουχία είναι ατελής. Η πρώτη διαφορά μεταξύ κυβερνοκουλτούρας και *comics* έγκειται στο γεγονός ότι ο *super-ήρωας* νομιμοποιείται να διατηρήσει και τα *δύο του σώματα*, ενώ ο πλοηγός των δικτύων πληροφορικής αναγκάζεται να εγκαταλείψει το ένα: έχει δηλαδή την τάση να απαρνηθεί το ανθρώπινο και να μεταναστεύσει σε ένα προσομοιωμένο σώμα.

Δεύτερο λόγο, για τον οποίο η θεωρία της *ιδιοποίησης* δεν είναι εφαρμόσιμη, αποτελεί το γεγονός ότι, μέχρι τώρα, με τον όρο αυτό είχαμε προσδιορίσει τη διαδικασία *εκούσιας* και *μονοσήμαντης* οικειοποίησης. Κανένα από τα δύο αυτά κριτήρια δεν αντιστοιχεί στην περίπτωση της διαλεκτικής μεταφοράς των δύο σωμάτων. Κατ' αρχάς δεν θα μπορούσε κανείς να υποδείξει κείμενο ή έργο που να ανάγεται στην εποχή της κυβερνοκουλτούρας, το οποίο να παραπέμπει σαφώς στις ιστορίες των *super-ηρώων*, όπως, για παράδειγμα, παραπέμπουν τα άλλα δύο είδη *ιδιοποίησης* που αναλύθηκαν πιο πάνω. Επιπλέον, αν και πρέπει να τονιστούν κάποιες επιμέρους συνεργασίες μεταξύ των δρώντων της κουλτούρας των *comics* και της κυβερνοκουλτούρας, είναι αδύνατο να εντοπιστεί η ύπαρξη ανθρώπων-συγκοινωνούντων δοχείων. Στην πραγματικότητα, οι δημιουργοί των *comics* δεν ασχολήθηκαν με την κυβερνοκουλτούρα, εκτός ολίγων σκόπιμων προσπαθειών για προσέγγιση των δύο αυτών κόσμων που κατέληξαν σε παταγώδεις αποτυχίες, όπως η σειρά των *super-ηρώων Cyber Force* (1993), η οποία σταμάτησε μέσα σε λίγους μήνες.

Σε ό,τι αφορά το *μονοσήμαντο* χαρακτήρα της οικειοποίησης, τα πράγματα δείχνουν πως πρόκειται για διαδικασία *αμοιβαίας αλληλεπίδρασης*. Έτσι, δεν λείπουν παρεμβάσεις στοιχείων του *superstratum* στο *substratum*. Ένδειξη αυτού αποτελεί το γεγονός ότι ο συμβολικός κανόνας του *μπλε σώματος*, που αποτελεί και το σημείο μηδέν του *δυνητικού σώματος*, όπως ήδη έχει αναφερθεί, εμφανίζεται σχεδόν *συγχρόνως* και στις δύο κουλτούρες, λειτουργώντας μάλιστα *ενισχυτικά* και *οπτικώς αναζωπυρωτικά* ή *μία για την άλλη*. Για παράδειγμα, οι *άτριχοι* και *δυνητικά άυλοι υποστηρικτές των αδυνάτων*, όπως και τα *avatars*, είναι οι πρωταγωνιστές σε δύο *πασίγνωστες* σειρές των τελευταίων δεκαετιών, της σειράς *X-Men* του Chris Claremont (είδος *σαπουνόπερας*) και των *Guardians* του Alan Moore (όπου μία ομάδα *παρανοϊκών super-ηρώων* απειλεί την ανθρωπότητα). Έτσι, ο Καθηγητής Xavier των *X-Men* (εικόνα 9) και ο Doc Manhattan (εικόνα 10) κατέχουν *θεικές* σχεδόν *δυνάμεις*, με τον πρώτο

να αποτελεί το μεγαλύτερο τηλεπαθητικό του κόσμου, με ικανότητες να προβάλλει την εικόνα παντού μέσα στο σύμπαν και τον άλλο, οντότητα καθαρής ατομικής ενέργειας, με ικανότητες μετατροπής της ύλης και χειραγώγησης του χωροχρόνου. Τονίζεται, επίσης, το γεγονός ότι και σε αυτές τις περιπτώσεις δοξάζεται το αφηγηματικό *πρότυπο* της αντίθεσης μεταξύ του νοσούντος σώματος και του υπερσώματος, δεδομένου ότι ο Καθηγητής Xavier είναι καθηλωμένος σε αναπηρική πολυθρόνα, ενώ το οργανικό σώμα του Doc Manhattan είναι ακρωτηριασμένο κατά φρικτό τρόπο σε αίθουσα πυρηνικών δοκιμών.

Και είναι ο ίδιος ακριβώς μυθογραφικός πυρήνας που αναδύεται και στις δύο σειρές και όχι το μεμονωμένο θέμα του διπλού σώματος. Το μηχανικό στοιχείο είναι επίσης παρόν (ο Xavier συμβιώνει με τον ηλεκτρονικό εγκέφαλο Cerebro ενώ ο Manhattan χρησιμοποιείται από την κυβέρνηση ως «μηχανή πολέμου»), όπως επίσης και η εσωτερική γνώση (το μπλε σώμα αντιστοιχεί με την αστρική μορφή του Xavier, ενώ ο Manhattan συμμετέχει στη συμπαντική συνομοσία του πεφωτισμένου Οζιμανδύα).

Αν και η κυβερνοκουλτούρα φαίνεται να έχει αντιγράψει τη διαλεκτική σχέση που διέπει το ανθρώπινο νοσούν/μετανθρώπινο επαναγεννημένο σώμα από τα δύο σώματα των *super-ηρώων*, ορισμένα στοιχεία αποδεικνύουν πως υφίσταται, όχι ιδιοποίηση, αλλά επίδραση και αφηγηματική παραδρομή, που εκδηλώνονται γύρω από κάποια σημεία επαφής μεταξύ *substratum* και *superstratum*. Είναι, ίσως, σε αυτό το σημείο, όπου το δυνητικό σώμα τέμνει την εικονοπλασία των κινουμένων σχεδίων, σε αυτό το σημείο που γίνεται εμφανής ο δεσμός με το κείμενο του Théophile Gautier που αναφέρθηκε στην αρχή της ανάλυσης. Και είναι ακριβώς η κοινή ρίζα της μυθογραφικής παράδοσης του ευρωπαϊκού μυθιστορήματος του 19^{ου} αιώνα, που συσχετίζει τις δύο αυτές αιτιολογίες. Ακολουθώντας τη σκέψη του Umberto Eco (1978)⁴³, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει πως τα δυνητικά σώματα, όπως και οι ενδεδυμένοι ήρωες των κινουμένων σχεδίων, καταχωρίζονται στη ρητορική γενιά, που περνά μέσω του κόμη Montecristo, του Γιάννη Αγιάννη και του Rocambole· σύγχρονοι ήρωες, οι οποίοι, αντίθετα από τους ημιθέους των ελληνικών μύθων και από τους ιππότες του Μεσαίωνα, διακατέχονται από διακαή επιθυμία να ξεφύγουν από τη μοίρα τους και να την αλλάξουν. Το περιπετειώδες μυθιστόρημα βασίζεται στην ατομική και συλλογική επιθυμία για κατάρριψη των περιορισμών που κοινωνία και ανθρώπινη φύση θέτουν, εκφράζεται στις ιστορίες των *super-ηρώων*,

43. Eco, U. (1978). *Il Superuomo di Massa: Retorica e Ideologia nel Romanzo Popolare*. Milan: Bompiani.

αλλά και στην κουλτούρα cyber, μέσω της πρόθεσης για υπερκερασμό της μορφής του ανθρώπινου σώματος και επαναδημιουργίας του, με τη βοήθεια της τεχνολογίας. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να συμφωνήσει με τον Eco, ο οποίος ισχυρίζεται ότι οι super-ήρωες αποτελούν σήμερα την πλέον επιτυχημένη λαϊκή μετουσίωση του *Übermensch* του Νίτσε, με τη διαφορά όμως ότι αυτό που ο Γερμανός φιλόσοφος περιέγραφε σαν «γέφυρα μεταξύ ανθρώπου και Θεού» δεν μπορεί να ταυτίζεται με το Ναζί Άρειο Γίγαντα, αλλά με τον «υπεράνθρωπο των μαζών», δηλαδή τον super-ήρωα των *comics*. Η κυβερνοκουλτούρα, στην πανανθρώπινη και μετανθρώπινη παραλλαγή της, μπορεί ενδεχομένως να δώσει διέξοδο στην έκφραση του ίδιου ακριβώς φανταστικού, για να εκπληρώσει το δικό της σκοπό⁴⁴.

7.6. Συμπέρασμα: Μία νέα αίσθηση του σώματος

Κατά τη διάρκεια των δέκα τελευταίων ετών του αιώνα που μόλις παρήλθε, στο Δυτικό Κόσμο έλαβε χώρα μία προσπάθεια ριζικής ανανέωσης της αίσθησης του σώματος, προσπάθεια που σε μεγάλο βαθμό απέτυχε. Η κυβερνοκουλτούρα προσπάθησε να επιβάλει ένα νέο προσδιορισμό του τι είναι κοινωνικά αποδεκτό ως σώμα, προσδίδοντάς του τον χαρακτήρα εφήμερου ή και καταργώντας θεωρητικά τη σαρκική του υπόσταση. Αυτό αποτέλεσε αδιαμφισβήτητα προκλητική θέση, δεδομένου ότι προώθησε ένα ιδεώδες του σώματος, το οποίο, ακόμα και σήμερα, αγγίζει τα όρια του μη δυνατού. Παρόλα αυτά, η επικρατούσα δυσπιστία μας δεν αποφέρει κανένα αποτέλεσμα. Η άποψη των θεωρητικών του 18^{ου} αιώνα, η οποία αρνείτο επίμονα ότι η ψυχή είναι απαραίτητη για την επιβίωση του σώματος, μάλλον αντιμετωπιζόταν, από τους ανθρώπους εκείνων των κοινωνιών ως το ίδιο ως απαράδεκτη με την άποψη των «κυβερνοενηθουσιασμένων» που αρνούσαν ότι η σάρκα είναι απαραίτητη για την επιβίωση του σώματος.

Σήμερα, οι αντιδράσεις δεν αφορούν πλέον στο δυνητικό σώμα. Από την αρχή του νέου αιώνα, με το τέλος της Νέας Οικονομίας και τις επενδύσεις των κρατών στην ασφάλεια των ηλεκτρονικών δικτύων, η κυβερνοκουλτούρα και η μυθολογία του σώματος που ευαγγελίζεται, έχουν περιέλθει σε *λανθάνουσα κατάσταση*. Είναι άκρως φυσιολογικό το γεγονός ότι η στάση που επικρατεί γύρω από αυτό το θέμα, τόσο της κοινής γνώμης,

44. Σε ό,τι αφορά στους δεσμούς μεταξύ Νίτσε και transhumanism βλέπε Ansell-Pearson, K. (1997). *Virroid Life, Perspectives on Nietzsche and the Transhuman Condition*. London: Routledge.

όσο και των επιστημόνων, είναι στάση άβουλη και ανούσια, σαν να επρόκειτο για υπερβολικά εξεζητημένες συζητήσεις, για να λαμβάνονται σοβαρά. Αυτή όμως η αδιαφορία σχετικά με ένα ζήτημα τόσο ακραίο, αλλά και τόσο πρόσφατο χρονολογικά, αποτελεί όχι μόνο ολοφάνερο σημάδι κακοπιστίας, αλλά και πνευματικά ανεύθυνη στάση.

Η κακοπιστία είναι έκδηλη, όταν, αφού παρέλθει η ιδεολογική ευφορία, που τροφοδοτείται από την υπερβολική χρήση των μέσων της κυβερνοκουλτούρας, η κοινή αίσθηση αντιμετωπίζει με αναιδή ή και με χλευαστικό ακόμα τρόπο την πιθανότητα «δυνητικοποίησης του σώματος». Αυτός είναι ο τύπος της δυσπιστίας, που σήμερα εκδηλώνεται εύκολα, κάτι που δεν συνέβαινε, όταν το cyber ήταν ακόμα στο απόγειό του και η κοινή γνώμη συναινούσε στη νομιμοποίηση του εκπεφρασμένου λόγου για την τεχνολογική επαναγέννηση του σώματος.

Τώρα, πλέον, κανείς δεν τολμά να ισχυριστεί πως το «μέλλον θα είναι δυνητικό». Τα προαισθήματα για Ηλεκτρονική Αποκάλυψη που διέδιδαν ορκισμένες Κασσάνδρες αποδείχτηκαν λανθασμένα και έτσι, τώρα θα πρέπει να ληφθεί η *πνευματική ευθύνη* για να αναλυθεί τι ακριβώς συνέβη στην πρόσφατη ιστορία του σώματος. Αποπέμποντας αυτή την τόσο ριζοσπαστική μυθολογία με αδιαφορία και χλεύη, κινδυνεύουμε να βρεθούμε χωρίς αντισώματα, όταν αυτή αναδυθεί εκ νέου, έχοντας επιπλέον απολέσει ό,τι καλό είχε να μας μάθει.

Η χίμαιρα αυτή του σώματος στοιχείωσε το κοινό αίσθημα, τις λόγιες συζητήσεις και τους κανόνες αισθητικής για πάνω από δέκα χρόνια. Θα πρέπει να διερευνηθεί πώς έλαβε χώρα μια τέτοια φανταστική κατασκευή. Προσπαθήσαμε να αποτυπώσουμε μια ιστορία και μια χαρτογραφία. Αναφερθήκαμε στις σχέσεις μεταξύ κυβερνοκουλτούρας, μεταμοντερνισμού και φεμινισμού, αντικουλτούρας και New Age, βιομηχανίας των comics των super-ηρώων και pop εικονοπλασίας. Παρατηρήσαμε πώς κάθε ένα από αυτά τα πνευματικά περιβάλλοντα εισέφερε, με έναν ιδιαίτερο τρόπο, στην κατασκευή ενός μυθολογικού *προτύπου*. Διακρίναμε τρεις τρόπους ενσωμάτωσης αυτών των θεμάτων στη μυθολογία του δυνητικού *avatar*: την ιδιοποίηση του στοιχείου της ειρωνείας (*εκτροπή*), την ιδιοποίηση του στοιχείου της ιδεολογίας (*προπαγάνδα*) και μία μη ιδιοποίηση (*επίδραση επιπέδου substratum*). Εν συνεχεία δείξαμε πώς, για μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, ένας κοινωνικός δρων, η κυβερνοκουλτούρα, μπόρεσε να διαπραγματευτεί, λίγο ως πολύ επίτηδες, λίγο ως πολύ εκ του πονηρού, μία νέα αίσθηση του σώματος, της μορφής του, της λειτουργίας του, της χρήσης του, των δυνάμεων και των ορίων του.

Υστερόγραφο: Λονδίνο, 18 Ιανουαρίου 2004

Κυριακή απόγευμα στο μετα-ψηφιακό Λονδίνο. Στο Limehouse τα start-up έχουν κλείσει εδώ και ώρα. Τα lofts του Canary Wharf έχουν νοικιαστεί πάλι, από τότε που οι μαθητευόμενοι εκατομμυριούχοι της Νέας Οικονομίας τα εγκατέλειψαν. Ήσαν όλοι τους πλούσιοι και «προχωρημένοι» εδώ και δύο χρόνια. Τώρα, ούτε στα e-mail τους δεν απαντούν και όλα τα σαββατοκύριακα παίζουν ποδόσφαιρο.

Με περιμένουν στο Primrose Hill να πιούμε κάτι. Παίρνω το μετρό, ανταπόκριση στο Piccadilly. Περιμένοντας στην αποβάθρα, βλέπω μια διαφήμιση για ένα φάρμακο για το συνάχι. «To clear your head»: Ένα καραφλό ημιδιάφανο μπλε ανθρωπάκι μου χαμογελά.

Είναι αυτό, το anatar, που παριστάνει το σκιάχτρο για κάποια φαρμακευτική εταιρεία; Δεν μπορεί να είναι αυτό. Δεν είναι ούτε το κατάλληλο μέρος, ούτε ο κατάλληλος ρόλος. Ακόμα-ακόμα ούτε και το κατάλληλο slogan.

Παρόλα αυτά, το βλέμμα του είναι ήρεμο. Η αναπνευστική του οδός είναι φανερά αποσυμφορημένη. Λίγο παράταιρη για υπόσχεση επαναγέννησης. Αλλά για τους δύσκολους καιρούς που περνάμε, ας είναι...

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΚΥΒΕΡΝΟΚΟΥΛΤΟΥΡΑ:

Υποκουλτούρα στην οποία προσχώρησαν επιστήμονες, πανεπιστημιακοί ερευνητές, ερασιτέχνες «πληροφορικάριοι», καλλιτέχνες και οπαδοί πολιτικών οργανώσεων. Τα πρώτα βήματα της κυβερνοκουλτούρας ανάγονται στη δεκαετία του 1980, όπου η κουλτούρα hacker, αλλά και του προσωπικού υπολογιστή (pc) ήταν σε πλήρη ανάπτυξη. Αποτελεί όμως σχετικά πρόσφατο φαινόμενο, το οποίο συνδέεται με την τεράστια επιτυχία της Δυνητικής Πραγματικότητας και του Διαδικτύου στη δεκαετία του 1990. Αν και η αμερικανική συνιστώσα (κυρίως το καλιφορνέζικο cyberdelic), ήταν, κυρίως στην αρχή, πρωτοπορία, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί πως η Κυβερνοκουλτούρα αποτέλεσε κίνημα σε παγκόσμια κλίμακα. Έτσι, Ευρώπη και Ασία έπαιξαν τον ίδιο καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη και διάδοσή της. Πρωταρχικό της διακύβευμα αποτέλεσε η αξιολόγηση της επίδρασης των Νέων Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνίας στον κοινωνικό ιστό και στον τρόπο ζωής, θέμα στο οποίο οι οπαδοί της Κυβερνοκουλτούρας καταθέτουν ποικίλες, αλλά και αντιφατικές απόψεις. Οι τεχνο-ενθουσιασμένοι, κυρίως Αμερικανοί και Γιαπωνέζοι, πεπεισμένοι πως οι Νέες Τεχνολογίες θα έχουν ως αποτέλεσμα περισσότερη ελευθερία, μεγαλύτερη διακίνηση ιδεών, αλλά και οικονομική ευμάρεια, αντιτίθενται στους Νεολουδίτες (κυρίως Ευρωπαίοι, των οποίων πρωταρχική μέριμνα είναι η ανάδειξη των υλικών κινδύνων και ο απάνθρωπος χαρακτήρας που κρύβει η cyber σκέψη).

CYBERDELIC:

Ρεύμα σκέψης που άνθισε στην Καλιφόρνια από το 1988 μέχρι και το 1993, γύρω από προσωπικότητες της hippie αντικουλτούρας της δεκαετίας του 1960, όπως ο Timothy Leary και ο John Perry Barlow. Συνονθύλευμα ψυχεδελικών ναρκωτικών, ανατολικού πνευματισμού, αριστερισμού, New Age οικολογίας, αλλά και δυνητικής πραγματικότητας (το νέο LSD), το cyberdelic επέβαλε παντού στον κόσμο το διώνυμο κυβερνοκουλτούρα/

paif ουτοπισμός. Αν και ο ρόλος του cyberdelic υπήρξε ουσιώδης για τη διάδοση του cyber στο mainstream κοινό, σήμερα κάποιοι πιστεύουν πως η συνεισφορά του στο ευρύτερο κίνημα θα πρέπει να επανεκτιμηθεί.

CYBERPUNK:

Είδος επιστημονικής φαντασίας που άνθισε μεταξύ 1984 και 1991. Η προοπτική για το μέλλον που οι συγγραφείς του cyberpunk διέδιδαν, άγγιζαν ένα είδος πεσιμιστικού φουτουρισμού. Σε έναν κόσμο Αποκάλυψης, όπου κυριαρχούν οι πολυεθνικές, μοναδικούς πόλους αντίστασης αποτελούν οι παρέες αναρχικών πειρατών της πληροφορικής. Η αισθητική cyberpunk θέλει την τεχνολογία να διεισδύει κάτω από το σώμα. Αυτό προϋποθέτει την πανταχού παρουσία των υπολογιστών, οι οποίοι κατακτούν το ανθρώπινο σώμα και το μετατρέπουν σε cyborg. Στο πρώτο και πλέον γνωστό cyberpunk μυθιστόρημα, στον *Νευρομάντη* (1984) του William Gibson, το ανθρώπινο σώμα έχει τη δυνατότητα να εισχωρήσει στις μηχανές, συνδεόμενο σε έναν κυβερνοχώρο δεδομένων, προκειμένου να διαφύγει τη φθορά και την ασθένεια της σάρκας, η οποία καταφρονητικά καλείται «φυλακή από κρέας». Απόγειο και τέλος του cyberpunk χρονολογούνται μεταξύ 1991 και 1993, οπότε το κίνημα σταματά να εμφανίζεται περιθωριοποιημένα και γίνεται τρόπος ζωής του συρμού για τους νέους αναρχικούς οπαδούς της πληροφορικής.

CYBORG:

Επί λέξει σημαίνει κυβερνητικός οργανισμός, ον μεταξύ ανθρώπου και ηλεκτρομηχανικής συσκευής. Η λέξη πρωτοεμφανίστηκε το 1960, όταν δύο επιστήμονες της NASA, οι Nathan Kline και Manfred Clynes, πρότειναν να εξερευνήσουν και να αποικίσουν εξωγήινους κόσμους, προσθέτοντας στο ανθρώπινο σώμα μια μηχανική κάψουλα εμπλουτισμένη με βιοχημικές ουσίες, έτσι ώστε να διασφαλιστεί η επιβίωσή του. Στη συνέχεια το cyborg πέρασε στη λογοτεχνία και στις ταινίες επιστημονικής φαντασίας, όπου και αποτέλεσε μέρος της ορδής των κακών ρομπότ, ανθρωποειδών τεράτων και τεχνητών ανθρώπων. Τελικά, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, ο αγγλοσαξονικός φεμινισμός το υιοθέτησε, μεταβάλλοντάς το σε γκροτέσκα καρικατούρα της κατασκευασμένης ταυτότητας, που η κοινωνία έχει υποκριτικά αποδώσει στις γυναίκες.

POSTHUMANISM:

Φιλοσοφική τάση, η οποία διακηρύσσει το τέλος του κλασικού ανθρωπισμού της Αναγέννησης. Ο Αμερικανός κριτικός λογοτεχνίας Ihab Hassan το 1977, αφού επεξεργάστηκε κάποιους συλλογισμούς των Barthes

και Foucault, χαρακτήρισε τη σημερινή υπόσταση του ανθρώπου ως «posthuman». Το 1992, μετά την αξιοσημείωτη επιτυχία έκθεσης που έφερε αυτόν τον τίτλο, η έννοια υιοθετήθηκε από την αμερικανική και ευρωπαϊκή πανεπιστημιακή κοινότητα. Το posthuman χαρακτηριστικό συνίσταται στην προοδευτική εξαύλωση του σώματος εξαιτίας και χάρη στις τεχνολογίες της πληροφορικής, που το παραπέμπουν στη «δυναμικότητα». Στην προοπτική, δηλαδή, σύμφωνα με την οποία τα αντικείμενα διατρέχονται από ψηφιακούς κώδικες, οι οποίοι μεταβάλλουν κάθε φυσική πραγματικότητα σε πληροφορία. Ο posthumanism βρίσκεται σήμερα σε φάση αναδίπλωσης, εξαιτίας της γενικευμένης αποδυνάμωσης του πανεπιστημιακού posthumanism και της δημοσίευσης του ομώνυμου δοκιμίου του Francis Fukuyama, ο οποίος άσκησε κριτική στις επιπτώσεις της posthuman σκέψης.

TRANSHUMANISM:

Διεθνές Πολιτικό Κίνημα που ενθαρρύνει τη χρήση μηχανικών, βιολογικών και ψυχολογικών τεχνικών, με σκοπό την υπέρβαση της ανθρώπινης υπόστασης, μεταβάλλοντας το σώμα και το πνεύμα. Τον όρο έθεσε για πρώτη φορά ο βιολόγος Julian Huxley σε δοκίμιό του με το ίδιο όνομα και στη συνέχεια με την έννοια αυτή ασχολήθηκαν ο ψυχολόγος Abraham Maslow και ο μελλοντολόγος Fereidoun M. Esfandiary (με το ψευδώνυμο FM 2030· ο τελευταίος δημοσίευσε πολλά βιβλία πάνω σε αυτό το θέμα, μεταξύ 1974 και 1989). Σήμερα, το διεθνές transhumanist κίνημα έχει διασπαστεί σε δύο κλάδους. Ο πρώτος είναι αυτός των δημοκρατικών transhumanists που διακηρύσσουν την ανάγκη ύπαρξης κρατικών ρυθμίσεων για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων, τόσο των «μη μεταλλαγμένων ανθρώπων», όσο και των transhuman πληθυσμών, που πολλαπλασιάζονται. Ο δεύτερος αποτελεί ομάδα δεξιών εξτρεμιστών των «extropians», οι οποίοι εναντιώνονται σε κάθε παρέμβαση δημοσίου χαρακτήρα και ευαγγελίζονται την ελεύθερη χρήση των τεχνολογιών με σκοπό τον περιορισμό της παγκόσμιας τάσης προς το χάος (εντροπία).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΚΑΙ ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΕΙΔΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ

8.1. Άτομα με αναπηρία και Διαδίκτυο

Ο όρος αναπηρία είναι ένας όρος με ποικίλες ερμηνείες, που πολλές φορές δημιουργεί σύγχυση. Ωστόσο, κανένας ορισμός δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτα σωστός ή λάθος. Γενικότερα, η αναπηρία θεωρείται μία κατάσταση, η οποία ή υπάρχει εκ γενετής ή είναι επίκτητη. Πρόκειται για μία δυσλειτουργία, που δημιουργεί εμπόδια στη ζωή ενός ατόμου. Η αναπηρία είναι η συνέπεια μιας μειονεξίας, μιας βλάβης. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, η αναπηρία αποτελείται από τρία αλληλένδετα μέρη: τη βλάβη, την αναπηρία και τη μειονεξία. Ένας βελτιωμένος ορισμός προσθέτει τρεις επιπλέον διαστάσεις: τις σωματικές δομές και λειτουργίες, την ατομική δραστηριότητα και τη συμμετοχή στην κοινωνία. Είναι, δηλαδή, μία διάσταση ανάμεσα στους ατομικούς και τους κοινωνικούς-περιβαλλοντικούς παράγοντες.

Σύμφωνα με το ιατρικό μοντέλο, η αναπηρία γίνεται αντιληπτή ως μία μορφή αρρώστιας, μία δυσλειτουργία του ατόμου, μία βλάβη, μία έκπτωση, η οποία είναι αποτέλεσμα φυσικών αιτιών και χρήζει θεραπείας. Βλέπει το άτομο με αναπηρία ως σώμα με δυσλειτουργίες, που παρεκκλίνει από αυτό που στη γλώσσα τους ονομάζεται «υγιές». Το οικονομικό σύστημα και το σύστημα της εργασίας ορίζουν την αναπηρία ως μία ανικανότητα του ατόμου για εργασία, και, γενικότερα, τη σχετίζει με την έλλειψη οικονομικών πόρων, με τη φτώχεια και την αδυναμία πληρωμής. Το νομικό σύστημα, με τη σειρά του, δίνει μία ερμηνεία που έχει σχέση με την έλλειψη δικαιωμάτων, με τη νομική ανικανότητα. Συνήθως, στα άτομα με αναπηρία, η δικαιοσύνη δίνει το λεγόμενο ακαταλόγιστο. Το εκπαιδευτικό σύστημα, από την άλλη, ερμηνεύει την αναπηρία ως μία μορφή μαθησιακής δυσκολίας, και τον ανάπηρο τον αντιμετωπίζει ως ένα άτομο με χαμηλό

εκπαιδευτικό επίπεδο. Το σύστημα της τέχνης χρησιμοποιεί την αναπηρία, για να παρουσιάσει την ασχήμια, το ελλειμματικό πρόσωπο ή σώμα. Δηλαδή, έχουμε το βιοϊατρικό μοντέλο και το κοινωνικο-περιβαλλοντικό μοντέλο, που δίνει έμφαση στις επιπτώσεις και τις απαιτήσεις της κοινωνίας και του περιβάλλοντος. Επίσης, παρατηρείται μια σειρά από διαφορετικές μορφές αντίληψης της αναπηρίας, που όμως αγνοεί η καθεμία ξεχωριστά τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά των ατόμων με αναπηρία.

Για το λόγο αυτό, η αναπηρία θα πρέπει να προσεγγιστεί ως ένα συστημικό φαινόμενο. Σύμφωνα με τη θεωρία του Parsons, η πραγματικότητα διαιρείται σε τέσσερα υποσυστήματα: το φυσικό-βιολογικό· το υποσύστημα της προσωπικότητας, το οποίο περιλαμβάνει συναισθήματα, κίνητρα, στάσεις, συμπεριφορές· το κοινωνικό υποσύστημα, το οποίο περιλαμβάνει τους θεσμούς και τις νόρμες· και το πολιτιστικό υποσύστημα (αξίες, πρότυπα). Στόχος του συστήματος είναι η εξασφάλιση της ενότητας, της ισορροπίας και της τάξης στην κοινωνία, τα οποία επιτυγχάνονται μέσω ενός πλέγματος από αξίες και κανόνες, που είναι δεσμευτικές για όλους. Η δράση του κάθε ατόμου είναι ενσωματωμένη σε αυτά τα υποσυστήματα και διαχέεται από ένα πλέγμα σχέσεων και προτύπων. Πιο συγκεκριμένα, ο Parsons αναγνωρίζει την πρωτοκαθεδρία του πολιτιστικού υποσυστήματος, όπου, με τη θεσμοποίηση, το πλέγμα των αξιών και των προτύπων μεταφέρεται στην κάθε κοινωνική ομάδα. Το κοινωνικό υποσύστημα, το οποίο αποτελείται από θεσμούς, ρόλους, κανόνες, με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης μεταφέρει όλα τα παραπάνω στο σύστημα της προσωπικότητας. Μέσω, λοιπόν, της αφομοίωσης των προτύπων δράσης και της εσωτερίκευσης αξιών επιτυγχάνεται η απρόσκοπτη λειτουργία του συστήματος.

Επομένως, κατά την προσέγγιση της αναπηρίας θα πρέπει να συνυπάρξει το ιατρικό και κοινωνικό μοντέλο και να υπάρξει μία σύνθεση του ατομικού, κοινωνικού και ιατρικού, εξετάζοντας όλους τους παράγοντες που επηρεάζουν την αναπηρία και δίνοντας μία πιο σφαιρική εικόνα της αναπηρίας. Άλλωστε, η αναπηρία είναι ένα διεπιστημονικό φαινόμενο. Τόσο οι ικανότητες του ατόμου, όσο και οι απαιτήσεις του περιβάλλοντος επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό. Οι τροποποιήσεις που υφίσταται το δομημένο, φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον επιδρούν στα ψυχολογικά χαρακτηριστικά, στον τρόπο ζωής και συμπεριφοράς, στην προσαρμογή και στην ενσωμάτωση ενός ατόμου.

Στο σημείο αυτό, είναι απαραίτητο να αναφερθεί ότι η ισορροπία είναι δύσκολο να επιτευχθεί, κυρίως σε μία κοινωνία, η οποία δημιουργεί αξιολογικά πρότυπα και θέτει σκοπούς, που για την πραγμάτωσή τους δεν παρέχει τα απαραίτητα μέσα. Με τον τρόπο αυτό, θέτει στο περιθώριο του

κοινωνικού αποκλεισμού, όσα άτομα δεν διαθέτουν αυτά τα μέσα. Η αναπηρία τίθεται στην απομόνωση, καθώς αποκλίνει από αυτό που θεωρείται κοινωνικά αποδεκτό, από τα πρότυπα, τις στάσεις, την κουλτούρα που έχει διαμορφώσει η κοινωνία. Οι οικονομικές δυσχέρειες, η αυτοσυντήρηση, η προσβασιμότητα, δημιουργούν πολλαπλά πρακτικά προβλήματα για τα άτομα με αναπηρία.

8.2. Κοινωνικός αποκλεισμός και ΑμεΑ

Η σημερινή πραγματικότητα καθιστά αναγκαία τη συνύπαρξη και την αλληλεπίδραση ατόμων που έχουν διαφορετική κοινωνική υποδομή. Αυτό συνεπάγεται τη δημιουργία μιας κατάστασης, ευνοϊκής για κάποια άτομα και δυσμενούς για κάποια άλλα. Έτσι, η κοινωνία επινοεί κατηγορίες και κατατάσσει τα άτομα με βάση ένα συγκεκριμένο φάσμα γνωρισμάτων, καθορίζοντας κάποια ως φυσιολογικά και άλλα ως μη φυσιολογικά. Με τον τρόπο αυτό κατηγοριοποιεί τα άτομα που απειλούν την εύρυθμη κοινωνική λειτουργία, προσδίδοντας σ' αυτά ετικέτες και αποκλείοντάς τα από κάθε μορφής ευκαιρίες (Burns, 1992).

Η διαφορετικότητα, επομένως, είναι μέρος της καθημερινότητάς μας, αφού ερχόμαστε συνεχώς σε επαφή με ανθρώπους, που διαφέρουν σε κάποιο βαθμό από αυτό που ορίζεται ως φυσιολογικό. Ο Σουτς χρησιμοποιεί τον όρο «βιόκοσμος», για να εκφράσει την έννοια της καθημερινής ζωής. Αναφέρεται στον κοινωνικό κόσμο, τον οποίο ερμηνεύουμε και του αποδίδουμε νόημα μέσω των συμβολοποιήσεών μας. Ισχυρίζεται ότι υπάρχει μία προδομημένη και προδιατεταγμένη οργάνωση του εξωτερικού χώρου. Γνωρίζουμε από πριν το πλαίσιο αναφοράς, το οποίο είναι ένα κανονιστικό πλαίσιο, και διαφέρει πολλές φορές. Οι κανόνες δηλαδή κατά καιρούς αλλάζουν, ωστόσο υπάρχει ένας αντικειμενικός σκοπός – υπάρχει μία κοινότητα χαρακτηριστικών, αλλά και ένα χαρακτηριστικό, που το μοιράζονται όλοι. Επιπλέον, υπάρχουν σχέσεις ιεραρχίας και σχέσεις ανισότητας.

Μέσα από τα συστήματα των κοινών χαρακτηριστικών διατάσσεται ένα πυκνό δίκτυο σχέσεων και συμπεριφορών, που έχει ιδιαίτερη σημασία για όσους βρίσκονται σε αυτόν τον μικρόκοσμο. Υπάρχει μία έγκυρη μορφή εξουσίας, μία αυθεντία, για την οποία έχουν όλοι συμφωνήσει. Φτιάχεται, έτσι, ένα δίκτυο κοινωνικών σχέσεων, όπου κάποιοι ορίζονται, για να διατηρούν την ισορροπία. Όσοι δεν ανήκουν στο πλέγμα των κοινών χαρακτηριστικών, ορίζονται ως «ξένοι».

Στα πλαίσια, λοιπόν, της καθημερινής ζωής, το διαφορετικό και το ιδιαίτερο είναι άμεσα συνυφασμένα με την έννοια του κοινωνικού στίγματος, που με τη σειρά του οδηγεί στον κοινωνικό αποκλεισμό. Το κοινωνικό στίγμα είναι στενά συνδεδεμένο με έννοιες, όπως στερεότυπα, προκαταλήψεις και διακρίσεις. Πρόκειται για μία μορφή αρνητικής γνωστικής και συναισθηματικής αντίδρασης. Το στίγμα δεν είναι οποιοδήποτε αρνητικό γνώρισμα, αλλά οτιδήποτε δεν συμφωνεί με τα στερεοτυπικά γνώρισματα της κοινωνίας. Είναι αποτέλεσμα της αναντιστοιχίας ανάμεσα στο εγώ και το κοινωνικό εγώ. Τα άτομα πρέπει να δρουν ανάλογα με το πλαίσιο μέσα στο οποίο είναι υποχρεωμένα να κινούνται, συμμετέχοντας συνεχώς σε μία ιεροτελεστία διαδράσεων. Οι στιγματισμένοι είναι εκείνη η ομάδα ατόμων που αδυνατεί να ανταποκριθεί στα κανονιστικά πρότυπα. Αυτή η αδυναμία τους ερμηνεύεται ως αδυναμία επιβεβαίωσης των προσδοκιών της κοινωνίας, άρα και καταπάτηση των κανόνων, που, αντίστοιχα, δημιουργεί σοβαρές συνέπειες στην κοινωνική τους ταυτότητα (Goffman, 2001). Διακρίνονται τρεις τύποι στίγματος: Πρώτον, άτομα με σωματικές δυσμορφίες και αναπηρίες, με μη ελκυστικά πρόσωπα, με ειδικές ανάγκες, διανοητικά καθυστερημένα, παχύσαρκα. Δεύτερον, άτομα με ψεγάδια στον προσωπικό τους χαρακτήρα, όπως είναι οι χρόνια πάσχοντες, οι πρώην κατάδικοι, οι αλκοολικοί, οι ναρκομανείς, οι ομοφυλόφιλοι, οι πόρνες, οι αγράμματοι, τα άτομα χαμηλών κοινωνικών τάξεων. Τρίτον, τα συλλογικά στίγματα, που αποδίδονται σε άτομα που είναι μέλη εθνικών και θρησκευτικών ομάδων. Όλοι οι παραπάνω παρεκκλίνουν κοινωνικά, για το λόγο ότι διαφοροποιούνται από τα κυρίαρχα κανονιστικά πρότυπα και ανατρέπουν τις προσδοκίες των υπολοίπων μελών της κοινωνίας κατά τη διάρκεια της κοινωνικής τους αλληλεπίδρασης (Goffman, 2001).

Έτσι, λοιπόν, τα στιγματισμένα άτομα περιθωριοποιούνται από την κοινωνία, χωρίς να μπει κανείς στη διαδικασία να ερμηνεύσει το γιατί είναι διαφορετικά. Σημασία δεν έχει η αναζήτηση της αιτίας, αλλά η διαδικασία της αλληλεπίδρασης και του στιγματισμού. Αυτό διαφαίνεται και στη θεωρία της ετικετοποίησης, σύμφωνα με την οποία οι κοινωνικές παρεκτροπές δεν οφείλονται σε μία σειρά χαρακτηριστικών των ατόμων, αλλά είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ αποκλιόντων και μη αποκλιόντων (Giddens, 1989). Όταν κάτι αποκλίνει από το κοινωνικά αποδεκτό, το οποίο ορίζεται από τον τρόπο που αντιδρούν οι τρίτοι, επέρχεται ο στιγματισμός, η ετικετοποίηση του ατόμου με αυτά τα χαρακτηριστικά. Με τον τρόπο αυτό, το άτομο ζει με την ετικέτα του διαφορετικού, σε σημείο που να αποδέχεται και το ίδιο ότι είναι διαφορετικό και να μαθαίνει να ζει με αυτό

(Δασκαλάκης, 1985). Ο στιγματισμός οδηγεί σε δυσκολία κοινωνικής προσαρμογής του ατόμου με τα διαφορετικά χαρακτηριστικά, εξαιτίας, κυρίως, της εικόνας που έχει διαμορφώσει για τον εαυτό του (Δασκαλάκης, 1985). Άλλωστε, έρευνες έχουν δείξει ότι η άποψη που έχουν οι άλλοι επηρεάζει άμεσα την αυτοπεποίθηση και την αυτοεκτίμηση του κάθε ατόμου

Υπάρχουν περιπτώσεις, όπου κάποια άτομα μένουν σχετικά αλώβητα από το στιγματισμό. Αυτό συμβαίνει, γιατί αποξενώνονται από τον κοινωνικό περίγυρο και θεωρούν τον εαυτό τους φυσιολογικό σε σχέση με όλους τους υπόλοιπους (Goffman, 2001). Κεντρικό χαρακτηριστικό, συνεπώς, αποτελεί η έννοια της αποδοχής, η οποία δεν νοείται ως κάτι ουδέτερο, αλλά σημασιοδοτείται από τους όρους που θέτουν οι φυσιολογικοί, και εξαρτάται από το βαθμό που οι στιγματισμένοι θα συμμορφωθούν με τα όρια που έχουν καθορίσει οι φυσιολογικοί.

Είναι εμφανές ότι ο «ανάπηρος», ο «ξένος», ο «τρελός», ο «φυλακισμένος» αποτελούν κοινωνικές ομάδες που, εκτός από την αρρώστια τους ή το πρόβλημά τους, έρχονται αντιμέτωπες με μία μεγαλύτερη αρρώστια, το κοινωνικό στίγμα, που χαρακτηρίζει τα άτομα που θεωρούν τον εαυτό τους φυσιολογικό και, άρα, ανώτερο. Παρόλα αυτά, η αναπηρία δεν σημαίνει ανικανότητα. Τα άτομα με αναπηρία έχουν πολλές δυνατότητες και δεξιότητες, και μπορούν να εξελιχθούν, αν τους το επιτρέψουν οι συνθήκες και το περιβάλλον. Εξάλλου, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ο στιγματισμός δεν είναι υπόθεση μιας μειονότητας, αλλά αφορά όλους μας, διότι στις καθημερινές μας αλληλεπιδράσεις, όλοι βρισκόμαστε στη θέση του στιγματισμένου και στην ανάγκη να διαχειριστούμε μία κρίση στις διαπροσωπικές μας σχέσεις.¹ Όλα τα μέλη μιας κοινωνίας είναι παίκτες του στίγματος, γιατί πέρα από τα απαξιωτικά χαρακτηριστικά, που καθιστούν κάποιον στιγματισμένο, σε καθημερινές καταστάσεις όλοι έχουν νιώσει ότι υστερούν έναντι των κοινωνικών προσδοκιών. Όλοι είναι πρωταγωνιστές μιας ηθικής καριέρας.

Αναφέρθηκε ότι απόρροια του στίγματος είναι ο κοινωνικός αποκλεισμός. Υπάρχουν αρκετές μελέτες που αποδεικνύουν ότι οι κοινωνίες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από υψηλά επίπεδα ανάπτυξης κοινωνικού κεφαλαίου και κοινωνικής συνοχής, δίνουν περισσότερες ευκαιρίες για τη δημιουργία μίας πολιτισμένης κοινωνίας (Kawachi & Berkman, 2000). Επομένως, ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι αποτέλεσμα παραγόντων στέρισης, όπως η έλλειψη οικονομικών πόρων, εκπαίδευσης, και η ανεργία.

1. *Το απαξιώσιμο σώμα: Ένα πολύτιμο υλικό που φωτίζει το θέμα του κοινωνικού στιγματισμού:*

http://www.enet.gr/online/online_issues.jsp?dt=16/08/2002&pid=51&id=3960144

Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο, που ενυπάρχει σε όλες τις κοινωνίες που συντηρούν ανισότητες, εμποδίζοντας τα άτομα να συμμετέχουν σε βασικούς κοινωνικούς θεσμούς, όπως είναι η εκπαίδευση, η υγεία, οι δημόσιες ή ιδιωτικές υπηρεσίες και άλλα δικαιώματα.

8.3. Κοινωνία της πληροφορίας και άτομα με ειδικές ανάγκες

Την περίοδο που ο συγγραφέας διετέλεσε αντιπρόεδρος στο Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας η «Θεομήτωρ», στο διοικητικό συμβούλιο έφτασε η απορριπτική πρόταση της Κοινωνικής Υπηρεσίας του Ιδρύματος σχετικά με ένα ευρωπαϊκό πρόγραμμα, που αφορούσε στην εκπαίδευση των περιθάλπομένων στις νέες τεχνολογίες. Το σκεπτικό ήταν ότι, εφόσον τα ανάπηρα άτομα ήταν αναλφάβητα, δεν θα επωφελούνταν από τις δυνατότητες που προσφέρουν το Διαδίκτυο και οι υπολογιστές. Αυτό αποτέλεσε το έναυσμα για τη διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας με θέμα: «Αναπηρία και Διαδίκτυο».

Το κεντρικό θέμα όλων των συνεντεύξεων με τα ανάπηρα άτομα ήταν η αίσθηση ελέγχου, που θα πρόσφερε η χρήση του Διαδικτύου σε αυτά. Πραγματικά, οι μακροχρόνια περιθάλπόμενοι είχαν χάσει κάθε αίσθηση αυτοεκτίμησης, επειδή η πολιτική των ιδρυμάτων κοινωνικής πρόνοιας είναι απλώς συντηρητική: Τα ανάπηρα άτομα πρέπει να είναι καθαρά, να λαμβάνουν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, να αυλίζονται, να μην καπνίζουν και, στην καλύτερη των περιπτώσεων, να συνοδεύονται σε περιπάτους στην τοπική κοινότητα. Οποιαδήποτε άλλη πρωτοβουλία προξενούσε άγχος, τόσο στο προσωπικό, όσο και στους τροφίμους. Με τα χρόνια, το φαινόμενο του ιδρυματισμού κατίσχυσε σε όλους τους τομείς της κοινωνικής δραστηριότητας των ΑμεΑ.

Μπορούν οι νέες τεχνολογίες και η συμμετοχή στις διαδικτυακές εικονικές κοινότητες να ανακτήσουν και να επαναδομήσουν την απολεσθείσα αίσθηση ελέγχου, της οποίας η έλλειψη οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στην παραίτηση και την κατάθλιψη;

Τα πορίσματα της έρευνας είναι αποκαλυπτικά: Η χρήση του Διαδικτύου μπορεί να ωφελήσει τα άτομα με αναπηρία στην εκπαίδευση, στην πρόσβαση στην πληροφορία, στην ανάπτυξη των διαπροσωπικών σχέσεων, στην καλλιέργεια της φαντασίας, στην ηλεκτρονική διακυβέρνηση και δημοκρατία, στην οικονομική αυτονομία και στον επαγγελματικό προσανατολισμό και τέλος στην ερωτική-σεξουαλική ζωή.

Αν και τα στατιστικά καταδεικνύουν ότι η συντριπτική πλειονότητα των ΑμεΑ στερείται ευκαιριών μόρφωσης, η ψηφιακή επανάσταση και

η τελεκπαίδευση προσφέρουν μοναδικές δυνατότητες για την άρση του εκπαιδευτικού αποκλεισμού. Η συμμετοχή σε παρόμοια προγράμματα καταπολεμά τον αναλφαβητισμό, αναπτύσσει τις δεξιότητες, την αυτοπειθαρχία και την ικανότητα προγραμματισμού, οργάνωσης και διατήρησης του χρόνου. Τα άτομα με αναπηρία μπορούν να ανακαλύψουν το δικό τους ρυθμό μάθησης και να αξιοποιήσουν τις ατέλειωτες ώρες αδράνειας, στις οποίες είναι καταδικασμένα, εξασκώντας, παράλληλα, τις επαγγελματικές προτιμήσεις τους. Τα παραπάνω ενισχύουν τα κίνητρα για μάθηση, βελτιώνουν την ποιότητα ζωής, ενδυναμώνουν τη συμμετοχή στο κοινό όραμα της εκπαίδευσης και στέκονται αρωγοί στην κοινωνική ενσωμάτωση.

Η φαντασία απογειώνεται, επειδή το Διαδίκτυο και η συμμετοχή σε εικονικές κοινότητες μεταφέρει τα ΑμεΑ από το «εδώ και τώρα» στην περιοχή του συμβολισμού και της αφαιρετικής σκέψης. Συμβολικές δραστηριότητες, όπως η φροντίδα ενός εικονικού οικοσίτου ζώου, η ενασχόληση με ψηφιακές οικογένειες, η κατασκευή και οργάνωση κόσμων και πολιτισμών, τα παιχνίδια και οι διαδικτυακές ευκαιρίες ψυχαγωγίας αποσπούν το ανάπηρο άτομο από το περιθώριο και τη ρουτίνα της καθημερινότητας, παρέχοντας τρόπους και μέσα, για να συμμετέχει επώνυμα ή ανώνυμα, ατομικά ή ομαδικά σ' ένα κοινωνικό κεφάλαιο του Διαδικτύου, που σταδιακά θα καταλαμβάνει ολοένα και μεγαλύτερο μέρος της καθημερινότητας των ανθρώπων.

Δεδομένου ότι τα μέχρι στιγμής κρατικά μέσα επιδοματικής πολιτικής δεν ήρκεσαν ή δεν αποσκοπούσαν στην ενσωμάτωση και στην κοινωνική επανένταξη, το Διαδίκτυο προσφέρει μια μοναδική ευκαιρία κοινωνικοποίησης μέσω της προσωπικής ενδυνάμωσης και ενασχόλησης. Η κοινωνία, σχεδόν σε όλες τις εκφάνσεις της, παρουσιάζεται στην οθόνη του υπολογιστή και δίνει την ευκαιρία στον ανάπηρο, διά της ανακαλυπτικής μεθόδου και της διερευνητικής μάθησης, να ανοιχτεί με το δικό του προσωπικό ύφος στον κόσμο.

Το σημασιολογικό Ίντερνετ, το web 2 και 3, οι μηχανές αναζήτησης, οι κοινότητες μάθησης, οι εγκυκλοπαίδειες τύπου Wikipedia, οι ομάδες συζητήσεων, η ηλεκτρονική αλληλογραφία και τα fora συζητήσεων, τα εξειδικευμένα portals, οι υπηρεσίες υγείας και ενημέρωσης, η πρόσβαση σε νόμους και στον κοινωνικό διάλογο αποτελούν ένα θαυμαστό πεδίο πληροφόρησης, το οποίο, αν και αυτονόητο για τα μη ανάπηρα άτομα, ήταν πάντα περίκλειστο για τα ΑμεΑ. Οι έννοιες της αυτονομίας, της αυτεπάρκειας και της συμμετοχής στον 21^ο αιώνα είναι συνυφασμένες με την πληροφορία. Μέσα από το Διαδίκτυο, ο ανάπηρος μπορεί να μάθει τα δικαιώματά του, να συμβουλευτεί για νομικά ζητήματα, να συζητήσει για την κοινωνική δικαιοσύνη, να συνδιαμορφώσει τις κοινωνικές αξίες, να κατοχυρώσει ή και να

αποκρύψει τις ιδιαιτερότητες και τη διαφορετικότητά του, να συνομιλήσει με τους ιθύνοντες, να συγκρίνει, να αξιολογήσει, να επικρίνει ή να ενώσει τις δυνάμεις του με συμπάσχοντες και ενδιαφερόμενους, να αποκτήσει κοινωνική ταυτότητα, συλλογική εμπειρία, κοινή γνώση, αποδοχή και να ενισχύσει σε εύρος και βάθος τα κοινωνικά του δίκτυα.

Είναι δεδομένο ότι η μικρο-κοινωνία ενός στιγματισμένου ατόμου, όπως συμβαίνει τα άτομα με αναπηρία, βρίσκεται στο περιθώριο της μεγάλης κοινωνίας, από την οποία να μην είναι αποκομμένο, αλλά ταυτόχρονα τελείως εξαρτημένο (Goffman, 1994). Η στροφή της κοινωνίας σε μία περισσότερο ατομοκεντρική προσέγγιση έχει αναγάγει σε αξία έννοιες, όπως η κοινωνική ένταξη και η κοινωνική ενσωμάτωση. Το μεμονωμένο υποκείμενο μετατρέπεται σε κεντρικό στοιχείο, αφού οι μειονότητες και οι καταπιεσμένοι διεκδικούν τα δικαιώματά τους. Είναι γεγονός ότι οι άνθρωποι διαφοροποιούνται μεταξύ τους με πολυάριθμους τρόπους ανάλογα με την κοινωνία και την ιστορική περίοδο. Η ενασχόληση λοιπόν με την ταυτότητα στις αρχές του 21^{ου} αιώνα είναι χαρακτηριστική της χρονικής στιγμής και του περιβάλλοντος και των μέσων διά των οποίων εκφράζεται.

Οι ραγδαίες πολιτικές, πολιτισμικές και τεχνο-οικονομικές εξελίξεις έχουν επιφέρει αλλαγές σε όλο το φάσμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Στην κοινωνία της πληροφορίας και της γνώσης το άτομο βρίσκεται στο επίκεντρο όλων των εξελίξεων. Καταβάλλονται ποικίλες προσπάθειες να βελτιωθεί η ποιότητα ζωής των διάφορων ομάδων, όπως είναι τα άτομα με αναπηρία. Υποστηρίζεται ότι η κοινωνία της πληροφορίας, και ειδικότερα οι νέες τεχνολογίες, συμβάλλουν στην κοινωνική συνοχή και στην κοινωνικο-οικονομική ένταξη των ατόμων με αναπηρία, μέσω της δημιουργίας ενός νέου κοινωνικού περιβάλλοντος, της υιοθέτησης νέων οικονομικών και επιχειρηματικών πρακτικών και πολιτικών δεσμεύσεων. Μέσω της δημιουργίας μιας νέας κοινότητας, η άμεση επικοινωνία, η συνεργασία, η ψυχαγωγία, η κοινωνική αλληλεπίδραση, οι τραπεζικές συναλλαγές, η τηλε-εργασία πραγματοποιούνται σε κλάσματα δευτερολέπτου (Χτούρης, 1997. MacKenzie & Wajcman, 1985).

Η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών και η εξάπλωση του Διαδικτύου δίνουν το δικαίωμα σε όλους να ενσωματωθούν στη νέα κοινωνία. Άλλωστε, η πρόσβαση στην πληροφορία αποτελεί αναμφισβήτητο δικαίωμα όλων. Χαρακτηριστικά αναφέρεται στη μελέτη του Παρατηρητηρίου για την Κοινωνία της Πληροφορίας (2007): *«Το Διαδίκτυο πρέπει να είναι πλήρως προσβάσιμο στα άτομα με αναπηρία και στους ηλικιωμένους... Όλες οι ιστοσελίδες θα πρέπει να πληρούν τις διεθνείς προδιαγραφές προσβασιμότητας. Μόνο με αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται το ανθρώπινο δικαίωμα της*

επιλογής και στα άτομα που εντάσσονται σήμερα στις λεγόμενες “κοινωνικά ευαίσθητες ομάδες”.

Πιο συγκεκριμένα, το Διαδίκτυο εξ ορισμού αποτελεί ένα δημόσιο δίκτυο, που ενώνει τα άτομα, τις πληροφορίες και τα μηχανήματα, με τρόπο που αντανακλά την κοινωνία και απεικονίζει τις πτυχές της πραγματικότητας μέσα από τα διάφορα κοινωνικά δίκτυα. Μέσω του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, των δωματίων συζήτησης (chatrooms), των ιστολογίων, είναι εφικτή η επικοινωνία με κάθε σημείο του πλανήτη. Στο Διαδίκτυο, η έννοια του χώρου, του χρόνου και του τόπου παίρνουν διαφορετικές διαστάσεις. Με το Διαδίκτυο, ο καθένας αποκτά μία δυνατότητα ευελιξίας, αφού μπορεί ανά πάσα στιγμή να μεταφερθεί στην άκρη του κόσμου. Οι αποστάσεις εκμηδενίζονται και ο χώρος γίνεται αντιληπτός μέσω του ήχου, της εικόνας, της γραπτής επικοινωνίας και της διάδρασης με τους άλλους. Η έννοια της κοινότητας αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αφού συνδετικό της στοιχείο είναι το δίκτυο των κοινωνικών σχέσεων που έχει δημιουργηθεί στα πλαίσια αυτής (Δερμετζής, 2002). Σύμφωνα με τον Rheingold (1993), οι κοινότητες στο Διαδίκτυο είναι κοινωνικές συλλογικότητες, που αναδύονται μέσα από ομάδες συζητήσεων, οι οποίες μετατρέπονται σε εστίες προσωπικών σχέσεων. Η κάθε κοινότητα διαμορφώνεται με βάση την εθνικότητα, το χρόνο, τα χαρακτηριστικά, τον τρόπο επικοινωνίας.

Ένα από τα πλεονεκτήματα της χρήσης του Διαδικτύου είναι ότι η επικοινωνία με άλλους μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς να γνωρίζει ο συνομιλητής την αναπηρία του ατόμου. Η μη φυσική παρουσία σε μία διαδικτυακή επικοινωνία, όπως στους εικονικούς κόσμους ή στον κυβερνοχώρο, μπορεί να χαρακτηριστεί ισότιμη και επιτρέπει στα άτομα να εκφραστούν ελεύθερα, χωρίς την αποκάλυψη της πραγματικής τους ταυτότητας. Η διατήρηση της ανωνυμίας είναι μία μορφή ελευθερίας έκφρασης στο Διαδίκτυο, αλλά και μέσο για ανήθικες πράξεις και αποποίηση ευθυνών. Ένα άλλο πλεονέκτημα της διαδικτυακής επικοινωνίας είναι η αλληλοϋποστήριξη που έχουν τα άτομα με αναπηρία. Συνήθως, στην πραγματική ζωή, είναι δύσκολο να συναντήσει κανείς άλλα άτομα με αναπηρία, και ειδικότερα, με την ίδια αναπηρία, για να συζητήσει μαζί τους και να ανταλλάξει συναισθήματα, σκέψεις και εμπειρία. Η παγκόσμιας εμβέλειας χρήση του Διαδικτύου κάνει πιο εύκολη την επικοινωνία πολλών ατόμων με την ίδια αναπηρία. Αυτή η δυνατότητα από μόνη της αποτελεί ένα ζωτικής σημασίας μηχανισμό για τα άτομα αυτά, λαμβάνοντας υπόψη ότι, στο φυσικό κόσμο, τα άτομα διστάζουν να έρθουν σε επαφή με άτομα με αναπηρία (Bricout, 2001). Η διαδικτυακή επικοινωνία αίρει τα εμπόδια και επιτρέπει μία μεγάλου βαθμού αλληλεπίδραση.

Το Διαδίκτυο λειτουργεί ως μέσο προώθησης υπηρεσιών, αποτελεί μία ανεξάντλητη πηγή πληροφορίας, ψυχαγωγίας και ενημέρωσης για την πλειονότητα των ατόμων και έχει καταλυτικό ρόλο στην εργασία, στην παιδεία, στην κουλτούρα και στις άλλες εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής. Μέσω του Διαδικτύου παρέχονται ηλεκτρονικά δημόσιες υπηρεσίες, οι οποίες έχουν στο επίκεντρο τον πελάτη. Η λεγόμενη ηλεκτρονική διακυβέρνηση περιορίζει τους φραγμούς στην εσωτερική αγορά των υπηρεσιών και προωθεί την αποτελεσματικότερη αξιοποίησή τους. Οι πολίτες έχουν ευκολότερη πρόσβαση στις υπηρεσίες, η ποιότητα των υπηρεσιών βελτιώνεται, ενώ οι πολίτες συμμετέχουν σε διάφορες δημοκρατικές διαδικασίες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι το taxisnet και το e-ΚΕΠ.

Με τη χρήση των εργαλείων και των υπηρεσιών του δικτυακού τόπου, τα άτομα ανταλλάσσουν μεταξύ τους απόψεις, ιδέες, συμμετέχουν σε διαδικτυακές ψηφοφορίες, σε πολιτικές διαδικασίες, στη λήψη αποφάσεων, ακόμα και στη διεξαγωγή προεκλογικών εκστρατειών (Gastil & Dilliard, 1999. Fishkin & Luskin, 1999. Luskin, Fishkin & Jowell, 2002). Με τον τρόπο αυτό εγκαθιδρύεται μία ενεργή κοινωνία των πολιτών, όπου όλοι συμμετέχουν ισότιμα στην πολιτική ζωή. Δημιουργείται μία ηλεκτρονική δημοκρατία, που βελτιώνει και ενδυναμώνει τις σχέσεις κράτους και πολιτών και προσφέρει αποτελεσματικότερες υπηρεσίες για τη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά (Curtin 1997).

Παρόλα τα πλεονεκτήματα που προσφέρει η τεχνολογία και η χρήση του Διαδικτύου, πολλοί υποστηρίζουν ότι έχει και αρνητικές επιπτώσεις. Πολλοί θεωρητικοί πιστεύουν ότι το Διαδίκτυο και η αίσθηση της συμμετοχής, το «ανήκειν» σε μία κοινότητα, και η ελεύθερη έκφραση δεν αποτελεί πάντοτε προνόμιο. Το Διαδίκτυο έχει κατηγορηθεί ως μέσο προώθησης ρατσιστικών αντιλήψεων και ως μέσο εκτέλεσης ανήθικων πράξεων. Τα κοινωνικά φαινόμενα της καθημερινής ζωής καθρεφτίζονται στον εικονικό κόσμο του Διαδικτύου. Οι κοινωνικές διακρίσεις και το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού εμφανίζονται σε διάφορες μορφές. Το Διαδίκτυο αποτελεί έναν κοινωνικό χώρο έκφρασης, συμμετοχής, δραστηριότητας, που όσοι δεν έχουν πρόσβαση σε αυτό, ουσιαστικά αποκλείονται.

Ο αποκλεισμός από την πρόσβαση στο Διαδίκτυο αποτελεί πρωτογενή αιτία κοινωνικού αποκλεισμού και αδυναμίας ισότιμης συμμετοχής στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Ο κοινωνικός αποκλεισμός που προκαλείται από το Διαδίκτυο, σχετίζεται με την προσβασιμότητα τόσο στο περιεχόμενο του Διαδικτύου, όσο και με τα εργαλεία με τα οποία ο χρήστης αποκτά πρόσβαση στο περιεχόμενο αυτό. Η προσβασιμότητα αφορά τόσο τη λειτουργική πρόσβαση όσο και τη φυσική, αλλά και τη δυνατότητα επικοινωνίας και

πληροφόρησης. Δεν είναι τυχαίο ότι το 28% των ΑμεΑ θεωρεί πως το Διαδίκτυο και η χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή δεν είναι χρήσιμα εργαλεία γι' αυτούς, ενώ το 11% δηλώνει ότι η αναπηρία τους αποτελεί βασικό εμπόδιο για τη χρήση τους, αφού δεν υφίσταται υποστηρικτικός εξοπλισμός, ο οποίος κοστίζει και ακριβά (Παρατηρητήριο για την κοινωνία της Πληροφορίας, 2007). Αυτό επαληθεύεται από την ιστοσελίδα του EDF, όπου αναφέρεται ότι το 1990 το 99% των υπολογιστών μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από τα τυφλά άτομα., ενώ με την εξέλιξη της τεχνολογίας μειώθηκε δραματικά η ικανότητα χρήσης τους από τυφλούς (33%). Μία άλλη μορφή κοινωνικού αποκλεισμού είναι και αυτή κατά την οποία αποκτούν μεν πρόσβαση στο Διαδίκτυο, αλλά λόγω κάποιας ιδιαιτερότητας είναι εύκολο να υποστούν μια μορφή κοινωνικής διάκρισης. Σύμφωνα με αυτές τις απόψεις, οι κοινότητες του Διαδικτύου είναι ψευδοκοινότητες, διότι υπάρχει μία συναισθηματική απόσταση ανάμεσα στα άτομα, γεγονός που παρεμποδίζει να αναπτύξουν μία κοινωνικότητα. Τα άτομα μένουν εγκλωβισμένα μπροστά σε μία οθόνη, αποστασιοποιημένα από τα κοινωνικά δρώμενα.

Ανασταλτικός, λοιπόν, παράγοντας αποκλεισμού είναι αυτό που οι περισσότεροι αποκαλούν «ψηφιακό χάσμα». Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται για να καταδείξει τη διαφορά ανάμεσα σε αυτούς που εκμεταλλεύονται τη χρήση του Διαδικτύου και σε αυτούς που δεν μπορούν να επωφεληθούν από τα πλεονεκτήματα της κοινωνίας της πληροφορίας και της γνώσης. Πολλές έρευνες καταδεικνύουν ως βασικούς παράγοντες του ψηφιακού αυτού χάσματος τους ακόλουθους: έλλειψη βασικών ικανοτήτων και γνώσεων χρήσης της τεχνολογίας, έλλειψη πρόσβασης στον απαιτούμενο εξοπλισμό και στο απαιτούμενο λογισμικό, λόγω υψηλού κόστους τόσο του εξοπλισμού, όσο και της σύνδεσης και έλλειψη ικανότητας πρόσβασης λόγω ιδιαιτεροτήτων (Παρατηρητήριο για την Κοινωνία της Πληροφορίας, 2007). Για παράδειγμα, τα άτομα με νοητική υστέρηση έχουν μερική πρόσβαση λόγω της έλλειψης ειδικού σχεδιασμού των υπολογιστών. Για τον λόγο αυτό, και δεδομένου ότι τα άτομα με αναπηρία αποτελούν ένα σημαντικό πληθυσμιακό τμήμα, αφού περίπου το ένα πέμπτο του πληθυσμού έχει κάποιο είδος αναπηρίας, είναι προφανής η ανάγκη βελτίωσης του Διαδικτύου και όλων των υπηρεσιών, ώστε να διευκολυνθεί η πρόσβαση των ατόμων με ειδικές ανάγκες. Η ανάγκη αυτή ενδυναμώνεται από το γεγονός ότι μέχρι το 2020 το ποσοστό των ατόμων με ειδικές ανάγκες αναμένεται να αυξηθεί από 11% σε 18%. Στην Ευρώπη υπάρχουν 50 εκατομμύρια άτομα με ειδικές ανάγκες.

Το ψηφιακό χάσμα διακρίνεται σε κοινωνικό, δημοκρατικό και παγκόσμιο. Το τελευταίο αναφέρεται στις τεχνολογικές ανισότητες που υπάρ-

χουν ανάμεσα στα κράτη, δηλαδή ανάμεσα στις αγροτικές, φτωχές χώρες και στις αναπτυγμένες. Το δημοκρατικό χάσμα αναφέρεται στα άτομα εκείνα που δεν έχουν πρόσβαση στις τεχνολογίες επικοινωνίας και πληροφορίας, άρα και στην πολιτική συμμετοχή και στην ενεργή κοινωνία των πολιτών. Το κοινωνικό χάσμα αναφέρεται στην άνιση κατανομή της τεχνολογίας ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες (ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, τη φυλή, το εισόδημα κ.λπ.). Τα άτομα με αναπηρία αποτελούν μία κοινωνική ομάδα, για την οποία ο τρόπος οργάνωσης της κοινωνίας επιφέρει συχνά τον κοινωνικό αποκλεισμό. Τα άτομα με ειδικές ανάγκες αντιμετωπίζουν μεγαλύτερο κίνδυνο να παραμείνουν εκτός πρόσβασης με τη διεύρυνση της ψηφιακής τεχνολογίας, εξαιτίας του υψηλού κόστους του εξοπλισμού, της έλλειψης εκπαίδευσης στη χρήση των νέων τεχνολογιών, της έλλειψης προσβασιμότητας στις υπηρεσίες και στο Διαδίκτυο, στο υψηλό κόστος της υποστηρικτικής τεχνολογίας και στη χαμηλή ποιότητα και αποδοτικότητα της υποστηρικτικής τεχνολογίας.

Θα μπορούσε κανείς να πει ότι κάθε νόμισμα έχει δύο όψεις. Θα πρέπει όμως να ληφθεί υπόψη ότι μεμονωμένα γεγονότα δεν μπορούν να γενικευτούν. Το Διαδίκτυο αποτελεί ένα εργαλείο στα χέρια του ανθρώπου και είναι στη δική του ευχέρεια πώς θα το χρησιμοποιήσει. Το Διαδίκτυο διαθέτει ποικίλους μηχανισμούς και εργαλεία, που επιτρέπουν την άρση των περιορισμών που δημιουργεί η κοινωνική πραγματικότητα. Το Διαδίκτυο αποτελεί μία γέφυρα που ενώνει ένα κλειστό δωμάτιο με τον έξω κόσμο. Μπορεί να λειτουργήσει ως υποκατάστατο για πολλές ανθρώπινες λειτουργίες, οι οποίες, εξαιτίας των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα άτομα αυτά, δεν μπορούν να υλοποιηθούν στον πραγματικό κόσμο. Ο δικτυακός κόσμος αποτελεί ένα χώρο στον οποίο τα άτομα θα μπορούν να έχουν πρόσβαση ανά πάσα στιγμή, όπου θα μπορούν να ανταλλάσσουν απόψεις, σκέψεις, χωρίς να παρεμποδίζονται από καμία δυσλειτουργία, να έχουν πρόσβαση σε οποιεσδήποτε πηγές πληροφόρησης (βιβλιοθήκες, πανεπιστήμια). Αποτελεί τον ιδανικότερο τρόπο για τη διάδοση της κουλτούρας των αναπήρων στο ευρύ κοινό.

Οι ψηφιακές κοινότητες μπορούν να δημιουργήσουν και δράσεις εκτός Διαδικτύου, να αποτελέσουν μορφές συναισθηματικής και ψυχολογικής στήριξης ευπαθών ομάδων. Δεν είναι λίγες οι φορές, που τα κοινωνικά δίκτυα τύπου Facebook, στήριξαν και ενίσχυσαν διάφορες κοινωνικές ομάδες. Επίσης, ο κοινωνικός αποκλεισμός στο Διαδίκτυο μπορεί να εξαλειφθεί, διότι ο καθένας μπορεί να εκφραστεί ελεύθερα, να υιοθετήσει όποια ταυτότητα επιθυμεί και να υποδυθεί όποιο ρόλο επιλέξει. Μπορεί να είναι το ίδιο εμφανίστιμος, και ισχυρός με οποιονδήποτε. Άρα, όλοι αρχίζουν να

δραστηριοποιούνται σε ένα ίσο επίπεδο ευκαιριών. Βέβαια, η κάθε κοινότητα επιλέγει τα μέλη της με βάση κάποια χαρακτηριστικά, γεγονός που λαμβάνει χώρα και στην πραγματική ζωή.

Όσον αφορά στα άτομα με ειδικές ανάγκες, είναι δεδομένο ότι η χρήση του Διαδικτύου έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού λειτουργεί έμμεσα και άμεσα ως αρωγός για την ισότιμη κοινωνική τους ένταξη. Παράγοντες, όπως η δυσκολία πρόσβασης στις κτιριακές εγκαταστάσεις και στον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο, λόγω της έλλειψης προσβάσιμων μέσων μαζικής μεταφοράς και μετακίνησης, καθιστούν δύσκολη τη μετάβασή τους σε όλες τις υπηρεσίες. Η δυνατότητα ψυχαγωγίας και επικοινωνίας, που προσφέρεται με το πάτημα ενός κουμπιού, συντελεί στην αύξηση της ποιότητας ζωής τους. Σύμφωνα με έρευνα που διεξήχθη από το Παρατηρητήριο για την ΚτΠ, το Διαδίκτυο βελτιώνει την ποιότητα ζωής των ΑμεΑ (54%) πολύ περισσότερο από ό,τι του γενικού κοινού (34%). Άλλωστε, οι υπολογιστές μπορούν όχι μόνο να αντισταθμίσουν την έλλειψη σε βασικές κινητικές, αισθητηριακές και γνωστικές λειτουργίες, αλλά και να χρησιμοποιηθούν ως μέσο προώθησης των ανθρωπίνων ικανοτήτων και της ποιότητας ζωής. Παρόλα αυτά, για πολλά έτη η πρόσβαση στο Διαδίκτυο για αυτά τα άτομα έχει παραμείνει απόμακρος και απαγορευμένος θησαυρός. Σύμφωνα με έρευνες, το 68% του πληθυσμού των ΑμεΑ έχουν πρόσβαση στο Διαδίκτυο από το σπίτι τους, έναντι του 75% του γενικού πληθυσμού. Συμπεραίνεται λοιπόν, ότι τα άτομα με ειδικές ανάγκες δεν διαφοροποιούνται πολύ από το γενικό πληθυσμό ως προς την ένταση χρήσης του Διαδικτύου.

Η δημιουργία, επομένως, προσβάσιμου περιεχομένου και φιλικών τεχνολογιών αποκτά μεγάλη σημασία για την ισότιμη συμμετοχή τους σε όλα τα πεδία της κοινωνικής δράσης. Είναι εμφανές ότι η ηλεκτρονική πρόσβαση σε όλες τις υπηρεσίες αποτελεί μία πολλά υποσχόμενη για την εξίσωση ευκαιριών πρόσβασής τους. Ζητήματα, όπως η σχεδίαση και η κατασκευή προσβάσιμων ιστοσελίδων, σχετίζονται άμεσα με το σεβασμό κατοχυρωμένων δικαιωμάτων. Με αυτόν τον τρόπο, τα άτομα που έχουν δυσκολία να φύγουν από το σπίτι τους, μπορούν πλέον να περιηγηθούν στο Διαδίκτυο και να κάνουν ποικίλες δραστηριότητες: να αγοράσουν, να αναζητήσουν και να εξερευνήσουν, να συζητήσουν με φίλους, να δικτυωθούν, αλλά και να διαβάσουν άρθρα και εφημερίδες.

Το Διαδίκτυο και η κοινωνία της πληροφορίας οραματίζονται τη δημιουργία μιας κοινωνίας ανοιχτής και προσιτής σε όλους, η οποία θα επιτευχθεί με την υιοθέτηση ειδικών ρυθμίσεων και με τη χάραξη ειδικών πολιτικών σε όλες τις πτυχές της ζωής. Στην κατεύθυνση αυτή έχουν αναπτυ-

χθεί πολλές πρωτοβουλίες, κυρίως από την Ευρωπαϊκή Ένωση, με φορείς, όπως INCOM, που δημιούργησε συγκεκριμένα πρότυπα και οδηγίες για την πρόσβαση στις τηλεπικοινωνίες. Σύμφωνα με το European Disability Forum (2003), δύο είναι τα βασικά σημεία, βάσει των οποίων θα μπορέσουν τα άτομα με ειδικές ανάγκες να εκμεταλλευτούν τις ωφέλειες των νέων τεχνολογιών: η αρχή της σχεδίασης για όλους και η χρήση ειδικών υποστηρικτικών τεχνολογιών ή αλλιώς η λεγόμενη «βοηθητική τεχνολογία». Με τον όρο υποστηρικτικές τεχνολογίες εννοούμε τις διάφορες συσκευές/εξοπλισμό, που βελτιώνουν τις λειτουργικές δυνατότητες των ατόμων με ειδικές ανάγκες. Τέτοιες συσκευές είναι τα εναλλακτικά πληκτρολόγια, τα φωνητικά προγράμματα πλοήγησης, τα ποντίκια αφής, τα ειδικά χειριστήρια, οι συσκευές που ελέγχονται με εισπνοές και εκπνοές, οι αναγνώστες οθόνης, οι μεγεθυντές οθόνης, οι οθόνες Braille. Επίσης, η χρήση ειδικών λογισμικών, επεξεργασίας κειμένου, εκπαιδευτικών παιχνιδιών, αναγνώρισης φωνής (Barfield, 2003. Goggin & Newell, 2003).

Το 2002, υιοθετήθηκε ένα πλαίσιο με ειδικές ρυθμίσεις στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες, όπου δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη συμμετοχική επικοινωνία για όλες τις ομάδες πληθυσμού, και ειδικότερα για τα άτομα με ειδικές ανάγκες. Επίσης, δημιουργήθηκε το ευρωπαϊκό φόρουμ για τα άτομα με ειδικές ανάγκες, το οποίο έχει αναλάβει ένα ρόλο προωθητικό και ενισχυτικό για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις ίσες ευκαιρίες των ατόμων αυτών. Επιπλέον, μέσω διάφορων προγραμμάτων, ενθαρρύνονται οι εφαρμογές πολιτικών και ρυθμίσεων που θα διευκολύνουν τη ζωή των ατόμων με αναπηρίες. Πιο συγκεκριμένα, μέσω του προγράμματος WAI (Web Accessibility Initiative), επιχειρείται η εφαρμογή ειδικά σχεδιασμένων ιστοσελίδων (WAI, 1997), μέσω του GUIDO, και γίνεται χρήση της ρομποτικής τεχνολογίας, η οποία έχει υποβοηθητικό ρόλο στα άτομα με οπτική μειονεξία (Ευρωπαϊκή Επιτροπή).

Έχουν αναπτυχθεί πολλές διαδικτυακές εφαρμογές, που λειτουργούν βοηθητικά για τα άτομα με δυσκολίες στη μάθηση. Τέτοια παραδείγματα είναι η δημιουργία των λογισμικών Math Matrix Reading Matrix, τα οποία αποτελούν το «χρυσό οδηγό» για την ειδική αγωγή. Ειδικότερα, βοηθούν τα άτομα με αναπηρία να αποκτήσουν υπολογιστικές ικανότητες, να συνδέσουν σύμβολα με την καθημερινότητά τους, να ερμηνεύσουν έννοιες, να οργανώσουν τη σκέψη τους, να κατανοήσουν κείμενο, να μετατρέψουν κείμενο σε ομιλία με τη χρήση του εργαλείου της ψηφιακής ομιλίας. Το διαδραστικό περιβάλλον του Διαδικτύου και τα πολυμέσα που διαθέτει (εικόνα, ήχος, βίντεο κ.λπ.), επιδεικνύουν μη προσδοκώμενες δεξιότητες από τα παιδιά με αναπηρία. Παρέχουν κίνητρα για μάθηση, ενισχύουν την

αυτοεκτίμησή τους, καθοδηγούν το χρήστη, συγκρατούν την προσοχή του και διαθέτουν αρκετό χρόνο (Boaler et al., 2001).

Το Διαδίκτυο θεωρείται από πολλούς ερευνητές ως ένα μέσο μαζικής επικοινωνίας, που μπορεί με δραματικό τρόπο να μεταβάλει τόσο την αυτοεικόνα των αναπήρων, όσο και τις στάσεις του γενικού πληθυσμού απέναντί τους. Το διαδραστικό και πολυμεσικό περιβάλλον επιτρέπει την άρση των φυσικών περιορισμών και τη δημιουργία εικονικών ταυτοτήτων απαλλαγμένων από τις καθηλώσεις της αναπηρίας. Παράλληλα, το Διαδίκτυο προσφέρει πρόσβαση στην πληροφορία, βήμα για την έκφραση κάθε άποψης και αποτελεί τον ιδανικό τρόπο για τη μετάδοση της κουλτούρας των αναπήρων και τη διάδοσή της στο ευρύ κοινό, ιδιαίτερα δε στη νέα γενιά. Η ελαστικότητα του Ίντερνετ εγκυμονεί βέβαια και κινδύνους, ειδικά αφού επιτρέπει στους αναπήρους να ταυτίζονται με την εικονική τους προσωπικότητα, να αρνούνται ή να εξιδανικεύουν το πρόβλημά τους και να εξαπατούν άλλους χρήστες αποκρύπτοντας την αναπηρία. Κάποιοι ερευνητές (Goggin & Newell, 2003) θεωρούν ότι η αδυναμία των αναπήρων να προσπελάσουν τα υποκείμενα, τα γραφικά, τα video κ.λπ. επιτείνει την αίσθηση της αναπηρίας, ειδικότερα σε κάποιες κατηγορίες των ατόμων αυτών. Τέλος, ο Abbott (2001) θεωρεί ότι, αν και το Διαδίκτυο παρέχει ευκαιρίες εκδημοκρατισμού της κοινωνίας μέσω της έκφρασης ακόμα και ριζοσπαστικών απόψεων, εντούτοις κυριαρχείται από ιστοσελίδες, που συνήθως αντανακλούν την κυρίαρχη ιδεολογία και τα στερεότυπα ή βρίθει διαφημιστικών ιστοσελίδων, που σπανίως θεωρούν τους αναπήρους αξιόλογη αγοραστική ομάδα. Το Διαδίκτυο, επομένως, δρα διασυνδεδετικά και καλλιεργεί το αίσθημα αλληλεγγύης ανάμεσα σε άτομα, που αλλιώς δεν θα είχαν έρθει σε επαφή. Το μεγαλύτερο εμπόδιο στην εξάπλωσή του αποτελεί το υψηλότατο ποσοστό ανεργίας των αναπήρων ατόμων και η έλλειψη μορφωτικών ευκαιριών σε σύγκριση με τον υπόλοιπο πληθυσμό.

Για το λόγο αυτόν, επιτυχημένοι ιστότοποι, που αφορούν την αναπηρία, θεωρούνται αυτοί που είναι ανθρωποκεντρικά σχεδιασμένοι, ενισχύουν την αλληλεπίδραση των χρηστών και δεν αναλώνονται απλά στην παράθεση νόμων, πληροφοριών ή άλλου ενημερωτικού υλικού. Το Διαδίκτυο είναι ευέλικτο, φτηνό, γρήγορο και άμεσα διαθέσιμο. Οι πιο ενημερωμένοι από τους ανάπηρους μπορούν πλέον να αρθρώσουν λόγο, να ασκήσουν κριτική, να σχηματίσουν πολιτικές ομάδες και να επηρεάσουν την κοινή γνώμη μέσα από τον πλουραλισμό του Διαδικτύου.

Η γλώσσα που χρησιμοποιείται στις ιστοσελίδες για την αναπηρία συνήθως, αντικατοπτρίζει την προσέγγιση της κοινωνίας σχετικά με αυτήν. Η υφή της διαμορφώνει στάσεις, αποτυπώνει την κοινωνική μεταβολή,

διαιώνίζει ή καθαίρει τα στερεότυπα, εγκαθιδρύει σχέσεις εξουσίας, στιγματίζει ή αποδεσμεύει, υψώνει εμπόδια ή τα ισοπεδώνει, εν ολίγοις καθρεπτίζει τις κοινωνικές ισορροπίες και συμβολοποιεί την κοινωνική συνοχή, αναπαράγει την ανοχή απέναντι στη διαφορετικότητα και την περιθωριοποίηση. Η σωστή ορολογία μπορεί να εμπεδώσει το αίσθημα της αποδοχής, της συλλογικής κουλτούρας, ενώ οι εξεζητημένοι χαρακτηρισμοί ενδεχομένως να αποκρυσταλλώνουν απόψεις και μοντέλα, που εκφράζουν αναχρονιστικές απόψεις για τους αναπήρους. Έτσι, ιστότοποι, που βασίζονται στην ιατροκεντρική αντίληψη για την αναπηρία και ενστερνίζονται την προσπέλασή της ως ασθένειας, ως απόκλισης από το μέσο όρο, ως μιας κατάστασης που πρέπει να θεραπευτεί ακόμα και με φάρμακα και που αποδίδουν την ευθύνη της θεραπείας στον ίδιο τον ανάπηρο, ουσιαστικά διατρανώνουν μια παγιωμένη άποψη περί κοινωνικού αποκλεισμού των αναπήρων. Αντίθετα, οι σύγχρονες ιστοσελίδες για την αναπηρία βασίζονται στο κοινωνικό μοντέλο, που την εντάσσει μέσα σ' ένα συγκεκριμένο κοινωνικο-ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο και τονίζουν τη σημασία των περιβαλλοντικών-συστημικών παραγόντων για την άρση των μειονεξιών, που συνεπάγεται. Το μοντέλο αυτό καθιστά συνυπεύθυνη την κοινότητα, απενοχοποιεί τις οικογένειες των αναπήρων, σκύβει στις ιδιαιτερότητες και στις κλίσεις του κάθε αναπήρου ξεχωριστά και αποδυναμώνει τις ρατσιστικές εκτροπές, που συνειδητοποιημένα ή ακούσια επιβάλλει η κοινωνία των μη αναπήρων.

Οι προσωπικές βιογραφίες των αναπήρων ή όσων έχουν σχέση με την αναπηρία, όπως πρέπει να καταγράφονται σε ανάλογες ιστοσελίδες, μπορούν να ευαισθητοποιήσουν την κοινή γνώμη, η οποία συνηθίζει να ασχολείται με πιο επιφανειακά θέματα. Οι διηγήσεις αυτές, η κατάθεση εμπειριών και μεθόδων αντιμετώπισης κοινών προβλημάτων, δημιουργούν το υπόβαθρο για ένα εικονικό βήμα διαλόγου, που είναι το προπύργιο μιας δημοκρατίας που δεν φοβάται, αλλά ενσωματώνει τη διαφορετικότητα. Και ενώ μέχρι τώρα τα παραδοσιακά ΜΜΕ πρόβαλλαν αφηγήσεις αναπήρων μόνο σε σχέση με το πρόβλημά τους, οι διαδικτυακές κοινότητες δίνουν την ευκαιρία να αναδυθεί ένα ανάπηρο άτομο που προβληματίζεται, αισθάνεται, ερωτεύεται, διεκδικεί, μετέχει και απαιτεί να τύχει της προσοχής. Το περιεχόμενο των ιστοσελίδων αυτών μπορεί εύκολα να ανανεώνεται, να εκσυγχρονίζεται, και είναι πιο ευαίσθητο στις μεταβολές και τα νέα δεδομένα.

Τα αποτελέσματα των διεθνών ερευνών δείχνουν ότι η συντριπτική πλειονότητα των ΑμεΑ επιθυμεί να παρέχονται διαδικτυακά όλες οι δημόσιες υπηρεσίες, που τους αφορούν. Πιο φανατικοί υποστηρικτές των online

ευκολιών αναδεικνύονται όσοι έχουν προβλήματα λόγου και γραφής (τα οποία ξεπερνιούνται με τις οθόνες αφής) και όσοι πάσχουν από χρόνιες ασθένειες που τους υποχρεώνουν σε κατ' οίκον παραμονή. Οι ανάπηροι δήλωσαν ότι το κυριότερο πρόβλημα ήταν το κόστος των υπηρεσιών, των κινητών συσκευών και των υπολογιστών, οι οποίοι πρέπει να είναι ειδικά διαμορφωμένοι για τις ανάγκες τους. Ανάλογα θέματα τίθενται κατά την εκπαίδευση των ΑμεΑ στις νέες τεχνολογίες, στη συγγραφή αναλόγων πολύγλωσσων οδηγιών, στην εγκατάσταση του hardware και του λογισμικού, στην ανυπαρξία ιστοτόπων, που να είναι διαμορφωμένοι προς τις απαιτήσεις τους και στην ελλειμματική τεχνική υποστήριξη. Ειδικά στην Ελλάδα απαιτείται η διεξαγωγή έρευνας καταγραφής των αναγκών και της ζήτησης, επιμορφωτικά σεμινάρια για την εκπαίδευση των αναπήρων και επιδότηση για την αγορά εξοπλισμού.

Το κυριότερο εμπόδιο για τη διάδοση των διαδικτυακών υπηρεσιών είναι η άγνοια σχετικά με τα οφέλη που προσφέρει. Ειδικά, στις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες παρατηρείται αρνητισμός ως προς τη χρήση του. Επομένως, το κράτος οφείλει να οργανώσει διαφημιστικές εκστρατείες για την αλλαγή στάσεων και κουλτούρας. Όσο περισσότερο κοινωνικά αποκλεισμένη είναι μια ομάδα, τόσο λιγότερη είναι η πιθανότητα να επωφεληθεί από το Διαδίκτυο.

Οι συσκευές αντίχρευσης φωνής, κίνησης, οι προσαρμοσμένες εικόνες και συμπεριφορές είναι λίγες από τις τεχνικές δυνατότητες των υπολογιστών, οι οποίες όμως από μόνες τους σπάνια εκμηδενίζουν τα προβλήματα πρόσβασης. Οι ιστοσελίδες συνήθως είναι υπερφορτωμένες, η μεταφορά δεδομένων σε απομονωμένες περιοχές αργή, το Διαδίκτυο βρίθκει ενοχλητικών διαφημίσεων, πολλοί σύνδεσμοι δεν οδηγούν πουθενά και τα γραφικά ή χρώματα δεν είναι κατάλληλα προσαρμοσμένα. Οι ανάπηροι, που είχαν την τύχη να βρεθούν σε περιβάλλον (οικογενειακό-εκπαιδευτικό) όπου υπήρχε υψηλός ψηφιακός γραμματισμός, είχαν περισσότερα κίνητρα για τη χρήση των νέων τεχνολογιών και οι περισσότεροι διδάχτηκαν την τεχνογνωσία από συγγενείς ή φίλους και κατά μέσο όρο διέθεταν περισσότερο χρόνο ακόμα και από τα μη ανάπηρα άτομα στον υπολογιστή. Το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, τα εξειδικευμένα portals για την αναπηρία, οι συνομιλίες και η γενική πλοήγηση προηγούνταν στις προτιμήσεις τους, ενώ στις δυνατότητες που προσφέρει δηλώθηκαν η ευελιξία, η ταχύτητα και η αυτονομία που τους δίνει (κυρίως, γιατί πριν διεκπεραίωναν τις εργασίες αυτές με τη βοήθεια άλλων). Επειδή τα ΑμεΑ είναι ετερογενής ομάδα, οι ψηφιακές ανάγκες ποικίλουν και η εκπαίδευση οφείλει να παρέχεται εξατομικευμένα. Παρόλα αυτά, όλα δείχνουν ότι το Διαδίκτυο θα

αποτελέσει το μεγαλύτερο πλήγμα στον κοινωνικό αποκλεισμό των ατόμων αυτών και θα συντελέσει δραστικά στην ενσωμάτωσή τους.

Όλα τα παραπάνω είναι απλώς η αρχή μίας μεγάλης ανακάλυψης. Το Διαδίκτυο αποτελεί όχι απλά ένα μέσο επικοινωνίας, αλλά ένα μοχλό για τη δημιουργία μιας νέας κοινωνίας και μιας νέας οικονομίας. Πρόκειται για μία νέα κοινωνική δομή, που βασίζεται στα δίκτυα, και μία νέα μορφή κοινωνικότητας, κυρίως για τις ευπαθείς κοινωνικά ομάδες.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αν και ο αρχικός σχεδιασμός του web αντιμετώπιζε τον χρήστη ως απλό αναγνώστη-θεατή-ακροατή των εφαρμογών που βρίσκονταν σε αυτό, το σημασιολογικό web έδωσε για πρώτη φορά έμφαση στη διαδραστικότητα και στην ενεργό συμμετοχή του χρήστη. Σήμερα, η νέα τάση ουσιαστικά μετατρέπει τους υπολογιστές, τα PDA, τα κινητά τηλέφωνα σε απλές οθόνες-εργαλεία, με τα οποία ο χρήστης έχει πρόσβαση σε δεδομένα και εφαρμογές που έχουν αναρτηθεί στο Διαδίκτυο. Η αλληλεπιδραστικότητα επεκτείνεται σε όλα τα επίπεδα: ο χρήστης θα μπορεί να κατασκευάζει και να αναρτά δικές του εφαρμογές, να δημιουργεί όλων των ειδών διαδραστικές ιστοσελίδες, που θα είναι δικτυωμένες με άλλες παρόμοιες. Το υλικό του Διαδικτύου θα είναι προσβάσιμο από πολλές άλλες συσκευές (υπολογιστές, τηλέφωνα, τηλεοράσεις, ηλεκτρικές συσκευές, GPS, ψηφιακές κορνίζες κ.λπ.) οι οποίες θα μοιράζονται πιστοποιημένο περιεχόμενο με εξειδικευμένους ιστότοπους, RSS, θα δέχονται γνώμες και κριτικές από άλλους χρήστες και πελάτες με όμοιες προτιμήσεις. Το Web 3 ευαγγελίζεται τη μετάβαση από τα δεδομένα στη γνώση. Ο συνδυασμός όλων των ειδών περιεχομένου, η επικοινωνία των εφαρμογών, ο έλεγχος των δεδομένων, που θα μεταμορφωθούν, η προσωποποίηση του υλικού, ώστε να ταιριάζει στο προφίλ του χρήστη, η δυνατότητα δημοσιοποίησης με πολλαπλά επίπεδα προστασίας, η ακρίβεια στο προτεινόμενο υλικό, η αξιολόγηση των ιστοσελίδων, είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά που ήδη κερδίζουν έδαφος.

Ο έλεγχος όλων των συσκευών που θα έχουν πρόσβαση θα γίνεται από μία μόνο εφαρμογή και η δικτύωση θα περιλάβει, πλέον οποιαδήποτε δράση, που λαμβάνει χώρα στο Διαδίκτυο ή και έξω από αυτό. Τα όρια πραγματικής-διαδικτυακής ζωής θα είναι πια δυσδιάκριτα: Μια συσκευή γεωγραφικού εντοπισμού δεν παρέχει απλά πληροφορίες για την περιοχή, αλλά φωτογραφίες, γνώμες, εντυπώσεις από άλλους χρήστες, που πέρασαν ή βρίσκονται ακόμη εκεί. Οι χρήστες θα είναι δικτυωμένοι πάντοτε και παντού, ακόμα κι αν ο φυσικός εαυτός αντικατασταθεί από κάποιο

avatar, ενώ το οπτικοακουστικό υλικό θα κυριαρχήσει παράλληλα με το γραφικό περιεχόμενο. Το Διαδίκτυο θα γίνει τόσο σημαντικό και διακριτικό, όσο και ο ηλεκτρισμός στη ζωή μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Αλεξιάς, Γ. (2003). *Το ανθρώπινο σώμα: από τη βιολογία στη δυνητικοποίηση* ΕΚΚΕ, Β-Γ 2003, τ. 111-112, σελ. 327-357.
- Αλεξιάς, Γ. (2006). *Κοινωνιολογία του Σώματος. Από τον «άνθρωπο του Νεάντερταλ» στον «Εξολοθρευτή»*, Ελληνικά Γράμματα.
- Αλεξιάς, Γ. (2008). «Κυβερνο-Οργανισμοί (Cyborgs), Δυνητικά Σώματα (Virtual Bodies), Μετα-Σώματα: Επιστημονική Φαντασία ή Εναλλακτικές Μορφές Σωματοποίησης, στο Πουρκός, Μ.», *Ενσώματος νους, πλαισιοθετημένη γνώση και εκπαίδευση: Προσεγγίζοντας την ποιητική και τον πολιτισμό του σκεπτόμενου σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Gutenberg.
- Αλεξιάς, Γ. (2009). «Ο δυνητικός Άλλος, το δυνητικό σώμα», στο Κοσκινάς, Κ. Αρσένης Σ. *Δυνητικές κοινότητες και διαδίκτυο: Κοινωνιο-ψυχολογικές προσεγγίσεις και τεχνικές εφαρμογές*, Κλειδάριθμος, σελ. 91-115.
- Αλεξιάκης, Π. «Εικονικές κοινότητες» *Virtual School, The sciences of Education*, τόμος 1, τεύχος 2.
- Γουδήρας, Δ. Οι «εικονικές ταυτότητες» (Virtual Identities) στο διαδίκτυο (on the Internet): http://www.ekato.org/gr/Conference_Speeches/GOUDIRAS.pdf.
- Δασκαλάκης, Η. (1985). *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλας
- Δεμερτζής, Ν. (2002). *Πολιτική Επικοινωνία. Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση
- Ιωσηφίδης, Θ. (2003) *Ανάλυση Ποιοτικών Δεδομένων στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική Καρύδα, Ι.
- (2007). *Ψηφιακές Πόλεις, Κοινωνία-Ψυχολογία-Διαδίκτυο-Αστική Γειτονιά*. Αθήνα: Παπαζήση.

- Κωνσταντινίδης, Α. (2002): «Εικονική πραγματικότητα, η τεχνολογική διάσταση», περιοδικό *ΟΔΟΔΕΙΚΤΕΣ*.
<http://download.pi.gr/downloads/library/Virtual%20Reality%20GRE.pdf>
- Μακρυνιώτη, Δ. (2004). *Τα όρια του Σώματος*, Νήσος.
- Μιχαηλίδου, Μ. & Χαλκιά, Α. (2005). *Η παραγωγή του κοινωνικού σώματος*, Κατάρτι και Δίνη.
- Μπελιώκας, Α. Εικονικές σχέσεις και κοινότητες: Virtual School, The sciences of Education Online, τόμος 2, τεύχη 2-3.
- Μπουράς, Χ. (2004). *Τηλεματική και νέες υπηρεσίες*, πανεπιστημιακές σημειώσεις, Πάτρα <http://ru6.cti.gr/bouras/> (9/2/2006).
- Μπόκος, Γ. (2001). *Εισαγωγή στην επιστήμη της πληροφόρησης*, Αθήνα: Παπασωτηρίου.
- Παπαγαρουφάλη, Ε. (2002). *Δώρα Ζωής μετά Θάνατον*, Ελληνικά Γράμματα.
- Παρατηρητήριο για την κοινωνία της Πληροφορίας, (2007).
<http://www.observatory.gr/page/default.asp?id=4>
- Σαχίνη-Καρδάση, Α (2000). «Μεθοδολογία της έρευνας» Τ΄ Έκδοση. Αθήνα: *Βήτα ιατρικές εκδόσεις*.
- Χτούρης, Σ. (1997). *Μεταβιομηχανική κοινωνία και η κοινωνία της πληροφορίας*. Ελληνικά Γράμματα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Alter, A. http://online.wsj.com/article/SB118670164592393622.html?mod=pj_main_hs_coll
- Amorim, M.A., *What is my avatar seeing?: The coordination of “out-of-body” and “embodied” perspectives for scene recognition across views*, Psychology Press Ltd, 10 (2) pp. 157-199 <http://www.tandf.co.uk/journals/pp/13506285.html> accessed 4-2-2006.
- Ansell-Pearson, K. (1997). *Viroid Life, Perspectives on Nietzsche and the Transhuman Condition*. London: Routledge.
- Bales, R.F. (1958). «Rôles centrés sur la tâche et rôles sociaux dans des groupes ayant des problèmes à résoudre», in A. Levy, *Psychologie sociale, textes fondamentaux*, Paris: Dunod.
- Banister, P., Burman, E., Parker, I., Taylor, M., & Tindall, C. (1994). *Qualitative methods in psychology: A research guide*. Buckingham: Open University Press

- Barfield, L. (2004). *Design for new media: interaction design for multimedia and the Web*. Harlow, Eng.; New York: Pearson Addison Wesley.
- Bar-Ilan, J. (2005). «Information hub blogs», *Journal of Information Science*, 31(4), 297-307.
- Barthes, R. (1957). *Mythologies*, Seuil: Paris.
- Behar, J.E. (1993). «Computer ethics: Moral philosophy or professional propaganda?», *Computers in Human Services*, 9 (3-4), 441-453.
- Benedikt, M. (1991). «Cyberspace: Some Proposals», in M. Benedikt (ed.), *Cyberspace: First Steps*, Cambridge (MA): Mit Press.
- Bessière, K., Kiesler, S., Kraut, R. E., & Boneva, B. (2008). «Effects of Internet use and social resources on changes in depression», *Information, Communication & Society*, 11(1), 47-70
- Biocca, F. (1997). *The Cyborg's Dilemma: Progressive Embodiment in Virtual Environments*, www.ascusc.org/jcmc/vol13/issue2/biocca2.html.
- Blood, R. (2000). *Weblogs: A history and perspective*.
- Boaler, J., Wiliam, D., & Brown, M. (2001). «Students' experiences of ability grouping - disaffection, polarization and the construction of failure», *British Educational Research Journal*, 27
- Bortree, D. S. (2005). «Presentation of self on the Web: An ethnographic study of teenage girls' weblogs», *Education, Communication, and Information*, 5(1), 25-39.
- Braidotti, R. (1996). *Madri, Mostri e Macchine*. Rome: Manifestolibri.
- Bricout, J. C. (2001). «Making computer-mediated education responsive to the accommodation needs of students with disabilities», *Journal of Social Work Education*, 37(2), 267.
- Bruckman, A. (2002a). «Studying the amateur artist: A perspective on disguising data collected in human subjects research on the Internet», *Internet Research Ethics*.
- Bruckman, A. (2002b, April 4). *Ethical guidelines for research online*. Retrieved June 25, 2008. <http://www.cc.gatech.edu/~asb/ethics>
- Buchanan, E. A. (Ed). (2004). *Readings in virtual research ethics: Issues and controversies*. Hershey, PA: Information Science.
- Buckingham, D., & Willett, R. (Eds.). (2006). *Digital generations: Children, young people, and the new media*. Routledge.
- Bukatman, S. (1994). «X-Bodies: The Torment of the Mutant Superhero», in R. Sappington and T. Stallings (eds.), *Uncontrollable Bodies: Testimonies of Identity and Culture*. Seattle: By Press.
- Burkell, J., Steeves, V., & Micheti, A. (2007). *Broken doors: Strategies for*

- drafting privacy policies kids can understand*. Ottawa, ON: Office of the Privacy Commissioner of Canada.
- Butler, J. (1993). *Bodies that matter: on the Discursive limits of sex*, Routledge.
- Calder, B. J. (1977). «Focus groups and the nature of qualitative marketing research», *Journal of Marketing Research*, 14
- Caoiti, E. (2008). *Report: Avatar Interactions Effect On Real Lif*, Worlds in Motion. Biz, Linden.
http://www.worldsinmotion.biz/2008/05/report_avatar_interactions_eff.php (9/2/09).
- Cassano, P.V. (1977). «Substratum Hypotheses Concerning American Spanish», in *Word* 28.
- Castells, M. (1998). *End of Millennium, The Information Age: Economy, Society and Culture*, Vol. III. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.
- Castronova, E. (2003). *The Price Of 'Man' And 'Woman': A Hedonic Pricing Model Of Avatar Attributes in a Synthetic World*, CESifo Working Paper No 957, Usa.
<http://attrition.org/eq/castronova-2003a -avatars.pdf>, 17/2/2006.
- Castronova, E. (2003b). *Theory of the Avatar*, CESifo Working Paper No 863, Usa,
<http://CESifo.de>, 17/2/2006.
- Cavallaro, D. (2000). *Cyberpunk and Cyberculture: Science Fiction and the work of William Gibson*. London: Athlone Press.
- Cavanagh, A. (1999). «Behaviour in public? Ethics in online ethnography», *Cybersociology Magazine*, 6.
- Cho, H. Y. and LaRose, R. (1999). «Privacy issues in Internet surveys», *Social Science Computer Review*, 17(4), 421-434.
- Chung, G. & Grimes, S.M. (2005). «Data Mining the Kids: Surveillance and Market Research in Children's Online Games», *Canadian Journal of Communication*, 30(4), 527-48.
- Clarke, P.A (1998a) Telematic teaching of adults via the World Wide Web: A university case study. *Unpublished M. Ed. thesis*. University of Pretoria.
<http://www.und.ac.za/users/clarke/thesis/index.html> [2000, August 23].
- Clemmensen, T. (2000). *The Psychology Of Online Sociability: Theory And Examples*, Department of Informatics, Copenhagen Business School.
- Cohen, Julie E. (2007). «Cyberspace as/and space», *Columbia Law Review*, 107, 210-256.

- ComScore (2001, January 16). *ComScore networks study reveals inaccuracies in consumers' ability to accurately recall their on-line buying behavior and offers new solution*. http://www.comscore.com/news/pr_comscore_study.htm.
- Coomber, R. (1997). «Using the Internet for Survey Research», *Sociological Research Online*, 2 (2).
- Corvalan-Silva, C. (1986). «Bilingualism and Language Change: The Extension of Estar in Los Angeles Spanish», in *Language*, 62.
- Cram, F., Ng, S.H. & Jhaveri, N. (1996). «Young people's understanding of private and public ownership», in P. Lunt & A. Furnham (Eds.). *Economic socialization: The economic beliefs and behaviours of young people* (110-129). Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited.
- Crossley, N. (1995). *Body Techniques, Agency and intercorporeality: The significance of Goffman*, *Sociology*, 29 (1): 133-149.
- Curtin, D. (1997). *Postnational Democracy: The European Union in Search of a Political Philosophy*. The Hague, The Netherlands: Kluwer Law International
- Davis, E. (1998). *Technognosis: Myth, Magic and Mysticism in the Age of Information*. New York: Harmony Books.
- Dell, K. (2008). *How Second Life Affects Real Life*, Time Cnn, <http://www.time.com/time/health/article/0,8599,1739601,00.html?cnn=yes> (9/2/09).
- Dery, M. (1996). *Escape Velocity*. New York: Groove Press.
- De Souza, C., S. & Preece, J. (2004). «A framework for analyzing and understanding online communities. Interacting with Computers», *The Interdisciplinary Journal of Human-Computer Interaction*, 16,3,579-610.
- Donald, J. (2007). *Queered Virtuality: The Claiming and Making of Queer Spaces and Bodies in the User-Constructed Synthetic World of Second Life* *Constructed Synthetic World of Second Life* Date: 6-Nov-2007, http://dSPACE.wrlc.org/bitstream/1961/4293/1/etd_jonesd3.pdfaccessed 5/2/09.
- Dreyfus, H. (2001). *On the internet*. New York: Routledge.
- Driver, E. & Driver, S. (2008). *Second Life Survey says: "Try it for work - you'll like it"*, *Think Balm Immersive Internet insight and expertise*, <http://www.thinkbalm.com/2008/10/10/second-life-survey-says-%E2%80%9Ctry-it-for-work-%E2%80%94-you%E2%80%99ll-like-it%E2%80%9D/> (5/3/09).
- Εικονική Πραγματικότητα: <http://el.wikipedia.org/wiki>

- Eco, U. (1976). «Ο μύθος του Superman», *Communications*, 24.
- Eco, U. (1978). *Il Superuomo di Massa: Retorica e Ideologia nel Romanzo Popolare*. Milan: Bompiani.
- Erdley C.A., Nangle D.W., Newman J.E., Carpenter E.M. (2001). «Children's friendship experiences and psychological adjustment», *New Directions for Child and Adolescent Development*, 91, 5-24.
- Ess, C. (2002). *Introduction. Internet Research Ethics*. Retrieved June 25, 2008. http://www.nyu.edu/projects/nissenbaum/ethics_ess.html
- Ess, C. & AoIR Ethics Working Committee, (2002). *Ethical decision-making and Internet research: Recommendations from the AoIR Ethics Working Committee*. Retrieved June 21, 2006, from <http://www.aoir.org/reports/ethics.pdf>
- Eysenbach, G., & Till, J. E. (2001). *Ethical issues in qualitative research on internet communities*. *BMJ*, 323, 1103-110. <http://www.bmj.com/cgi/content/full/323/7321/1103>
- Featherstone, M. (1995). *Post-Bodies, Ageing and Virtual Reality*, στο M. Featherstone and A. Wernick *Images of Ageing*, Routledge.
- Featherstone, M. & Burrows, R. (1998). *Cyber Space, Cyber Bodies, Cyber Punk: Cultures of Technological Embodiment*, Sage.
- Fembach, J. & Thompson, B. (1995). *Virtual communities: abort, retry, failure?* <http://www.well.com/user/hlr/texts/Vccivil.html>.
- Ferguson, M.(1980). *The Aquarium Conspiracy: Personal and Social Transformation in the 1980s*. Los Angeles: J. P. Tarcher.
- Fishkin, J. S., & Luskin, R. C. (1999). «Bringing deliberation to the democratic dialogue» in M. McCombs & A. Reynolds (Eds.), *The Poll With a Human Face: The National Issues Convention Experiment in Political Communication* (pp. 3-38). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum
- Flichy, P. (2001). *To φανταστικό του Internet*. Paris: La Découverte.
- Flick, U (2002), *An introduction to Qualitative research*, London: Sage Publication.
- Foucault, M. (1976). *Επιτήρηση και Τιμωρία, Ράππα*.
- Foucault, M. (2005). *Η Γέννηση της Κλινικής, Νήσος*.
- Frankel, M. S. & Siang, S. (1999). *Ethical and legal aspects of human subjects research in cyberspace: A report of a workshop*. American Association for the Advancement of Science. <http://www.aaas.org/spp/sfrrl/projects/intres/report.pdf>
- Friedman, T. (1999). *Electric Dreams: Cyberculture and the Utopian Sphere*. Διατριβή, Παν/μιο Duke Durham (Βόρεια Καρολίνα).
- Furnham, A. (1996). «The economic socialization of children», in P. Lunt

- and A. Furnham (Eds.). *Economic socialization: The economic beliefs and behaviours of young people* (11-34). Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited.
- Garrison, D. R., Anderson, T. & Archer, W. (2000). «Critical thinking in a text-based environment: Computer conferencing in higher education», *Internet and Higher Education*, 2(2-3), 1-14.
- Gaddis, S.E. (2001). «On-line research techniques for the public relations practitioner», *Handbook of public relations*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications
- Gaiser, T.J. (1997). «Conducting On-Line Focus Groups: A Methodological Discussion. 16/18 Internet as medium of qualitative research», *Social Science Computer Review*, 15, 2.
- Gajjala, R. (2008). «Avatar research ethics», *Air-L Archive*.
<http://listserv.aoir.org/pipermail/air-l-aoir.org/2008-March/016057.html>
- Gastil, J., & Dillard, J. P. (1999). «Increasing political sophistication through public deliberation», *Political Communication*, 16, 3-23.
- Gautier, T. (1856). *Avatar*. Paris: Seuil.
- Giddens, A. (1989), *Sociology*, Polity Press.
- Giddens, A. (1993). *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Giddens, A. (2002). *Κοινωνιολογία*, Αθήνα: Gutenberg Goffman, E. (1959). *The presentation of Self in Everyday Life*. New York, Doubleday.
- Goffman E., (1994), *Άσπλα. Δοκίμια για την κοινωνική κατάσταση των ασθενών του ψυχιατρείου και άλλων τροφίμων*, Αθήνα: Ευρύαλος.
- Goffman, E. (1996). *Συναντήσεις: Δύο μελέτες στην κοινωνιολογία της αλληλεπίδρασης*, Μακρυγιώτη Δ. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Goffman, E. (2001). *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, Εκδοσεις Αλεξάνδρεια.
- Goffman, E. (2007). *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Goggin, G., and C.Newell. 2003. *Digital disability: the social construction of disability in new media*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Gouldner, A. (1976), *The Dialectic of Ideology and Technology*, New York: Seabury Press.
- Grimes, S., and Shade, L. (2005). “Neopian Economics of Play: Children’s Cyberpets and Online Communities as Immersive Advertising in Neo-Pets.com,” *International Journal of Media and Cultural Politics* 1:2.
- Gruzinski, S., (1999). *La pensée métisse*. Paris: Fayard.
- Guarneri, E. (Gomma). *The Decoder and Shake History: Seizing the Times*.
www.desk.nl/decoder.txt

- Habermas, J. (1971), *Knowledge and Human Interests*, Boston: Beacon Press.
- Hafner, K & Markoff, J. (1991). *Cyberpunk Outlaws and Hackers on the Computer Frontier*. New York: Simon & Shuster.
- Halberstam, J. Livingston, I. (1995). *Posthuman Bodies*, Indiana University Press.
- Haraway, D. J. (1991). *Simians, Cyborgs and Women*, London, Free Association Press.
- Haraway, D. (1991). «A Cyborg Manifesto: Science, Technology and Socialist Feminism at the Close of the 20th century», in *Simians, Cyborgs and Women: The reinvention of Nature*. London: Free Association Books
- Hargittai, E. (2003). The digital divide and what to do about it. Retrieved June 1, 2006, from <http://www.eszter.com/research/pubs/hargittai-digitaldivide.pdf>.
- Harman, G. (1996), *Quality Assurance for Higher Education: Developing and Managing Quality Assurance for Higher Education Systems and Institutions in the Asia and the Pacific*, Asia-Pacific Centre of Educational Innovation for Development, Unesco Principal Regional Office for Asia and the Pacific, Bangkok, 105pp.
- Harman, G. and Meek, V.L (eds) (1994), *The Binary Experiment for Higher Education: an Australian Perspective*, Department of Administrative, Higher and Adult Education Studies, University of New England, Armidale, 211pp
- Hartley, J. (2001). «Employee surveys - Strategic aid or hand-grenade for organisational and cultural change?», *The International Journal of Public Sector Management*, 14(3), 184-204
- Haugen, E. (1950). «The Analysis of Linguistic Borrowing», *Language*, no 26.
- Henri, F. (1992). «Computer conferencing and content analysis», in A.R. Kaye (Ed.), *Collaborative learning through computer conferencing: The Najaden papers* (pp. 115-136). New York: Springer.
- Herring, S. C. (1994). «Politeness in computer culture: Why women thank and men flame,», in M. Bucholtz, A. Liang and L. Sutton (eds.), *Cultural Performances: Proceedings of the Third Berkeley Women and Language Conference*, 278-94. Berkeley: Berkeley Women and Language Group.
- Herring, S. C., Kouper, I., Scheidt, L. A., & Wright, E. (2004). «Women and children last: The discursive construction of weblogs», in: L.

- Gurak, S. Antonijevic, L. Johnson, C. Ratliff, & J. Reyman (2006), *Into the Blogosphere: Rhetoric, Community, and Culture of Weblogs*. University of Minnesota.
- Herring, S. C., Kouper, I., Paolillo, J., Scheidt, L. A., Tyworth, M., Welsch, P., et al. (2005). «Conversations in the blogosphere: An analysis “from the bottom up”», *Information, Technology & People*, 18(2).
- Hiltz Starr R., (1984). *Online communities*, Ablex Publishing Corp., Norwood, NJ.
- Holmberg, B. (1983). *Counselling - for whom and for what purpose? Unpublished contribution to conference on counselling in distance education*. Cambridge, England.
- Holsti, O. (1969). *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Hoppe, M.J., Wells, E.A., Morrison, D.M., Gilmore, M.R., Wilsdon, A. (1995) ‘Using focus groups to discuss sensitive topics with children’, *Evaluation Review* 19 (1): 102-14.
- Hughes, M. & Kroehler, C. (2007). *Κοινωνιολογία, Οι βασικές έννοιες*, Αθήνα: Κριτική.
- Huiguang Liang, Ian Tay, Ming Feng Neo (2008). *Avatar Mobility in Networked Virtual Environments: Measurements, Analysis, and Implications*, Dept. of Electrical and Computer Engineering, National University of Singapore, 15/7/08
http://arxiv.org/PS_cache/arxiv/pdf/0807/0807.2328v1.pdf 10/2/09.
- Hull, D. (2007). Blogging between the lines. *American Journalism Review*, Dec 06/Jan 07, 62-67.
- James, B. & Wedemeyer, C. (1959). «Completion of university correspondence courses by adults», *Journal of Higher Education*, 30(2), p. 93.
- Jameson, F. (1984). «Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism», *New Left Review*.
- Jones, D. (2007). Queered Virtuality: The Claiming and Making of Queer Spaces and Bodies in the User-Constructed Synthetic World of Second Life, Issue Date:
http://dspace.wrlc.org/bitstream/1961/4293/1/etd_jonesd3.pdf 5/2/09.
- Kantorowicz, E. (1957). *The king's Two Bodies: An Essay in Political Theology during the Middle Age*. Princeton: Princeton University Press.
- Kapur, J. (1999). «Out of control: Television and the transformation of childhood in late capitalism», in M. Kinder (Ed.). *Kids' media culture* (122-136). Durham: Duke University Press.
- Kawachi I, Berkman L.(2000). Social cohesion, social capital and health. In: Berkman LF,

- Kawachi I, eds. *Social Epidemiology*. New York, NY: Oxford University Press; 2000:174-190.
- Kassirer, J.P. (2001). «Pseudoaccountability», *Annals of International Medicine*, 134, 587-59.
- Kelleher, T., & Miller, B. M. (2006). «Organizational blogs and the human voice: Relational strategies and relational outcomes», *Journal of Computer-Mediated Communication*, 11, 395-414.
- King, S. A. (1996). Is the Internet Addictive, or Are Addicts Using the Internet? Retrieved [fill in today's date here] from the World Wide Web: <http://www.concentric.net/~Astorm/iad.html>
- Kirk, Elizabeth. E. (1996). *Evaluating Information Found on the Internet*, Baltimore, MD: John Hopkins University.
<http://www.library.jhu.edu/researchhelp/general/evaluating/>
- Kitchin, H.A. (2007). *Research ethics and the Internet: Negotiating Canada's Tri-Council Policy Statement*. Halifax and Winnipeg: Fernwood.
- Kitzinger J. (1995) 'Introducing focus groups', *British Medical Journal* 311: 299-302.
- Klang, M. Avatar (2004). *From Deity to corporate Property: a philosophical inquiry into digital property in on line games*, Taylor and Francis Ltd, vol. 7 no., pp 389-402 <http://www.tandf.co.uk/journals> (4/2/2006).
- Klein, N. (2000). *No Logo: Taking aim at the brand bullies*. Toronto, ON: Alfred A. Knopf Canada.
- Kline, S. (1993). *Out of the garden: Toys and children's culture in the age of TV marketing*. London, UK: Verso
- Klines, N. & Clynes, M. (1960-1961). «Drugs, Space and Cybernetics: Evolution to Cyborgs», in B. E. Flaherty (ed.), *Psychophysiological Aspects of Space Travel*. New York: Columbia University Press.
- Kollock, P. & Smith, M. (1999). *Introduction: Communities in Cyberspace*. Pp. 3-25, London: Routledge.
- Kraut R., Kiesler S., Boneva B., Cummings J., Helgeson V., Crawford A. (2002). «Internet paradox revisited», *Journal of Social Issues*, 58.
- Kroker A. & M. (1996). *Hacking the Future: Stories for the Flesh-Eating 90*. Montreal: New World Perspectives.
- Krotoski, A. (2006). *Personal interview*. 20 October. Skype.
- Krueger, R. A. (1994). *Focus groups: A practical guide for applied research*. London: Sage.
- Krumme, G. (n.d.). Internet access and the digital divide: Information inequality at local and global levels. Retrieved November 11, 2005, from <http://faculty.washington.edu/krumme/internet/divide.html>

- Kunda, Z. (1999). *Social cognition: Making sense of people*, Cambridge Mass MIT press
- Knowles, M. (1970). *The modern practice of adult education*. New York: Association Press.
- Krippendorff, K. (2004). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*. 2nd edition, Thousand Oaks, CA: Sage
- Le Breton, D. (1999). *L'adieu au corps*. Paris: Métailié.
- Levy, P. (1999). *Δυνητική Πραγματικότητα*, Κριτική.
- Lindlof, T. R. (1995). *Qualitative communication research methods*. Thousand Oaks: Sage
- Linn, S. (2004). *Consuming kids: the hostile takeover of childhood*. New York: New Press.
- Livingstone, S. (2006). «Children's privacy online: Experimenting with boundaries within and beyond the family», in Kraut, R. E., M. Brynin & S. Kiesler. (Eds.) *Computers, phones, and the internet: Domesticating information technology* (128-144). New York: Oxford University Press.
- Lorig, K. R., Ritter, P. L., Laurent, D. D., & Plant, K. (2006). «Internet-based chronic disease self-management: A randomized trial», *Medical Care*, 44, 964-971.
- Lovink, G. (1994). *Cracking the Movement: Squatting beyond the Media*. New York: Semiotext(e).
- Luskin, R. C., Fishkin, J. S., & Jowell, R. (2002). «Considered opinions: Deliberative polling in Britain», *British Journal of Political Science*, 32, 455-488.
- Macionis, J. (2007). *Sociology*, Prentice Hall.
- MacKenzie, D. & Wajcman, J. (eds.) (1985) *The Social Shaping of Technology: How the Refrigerator Got Its Hum* Milton Keynes, Open University Press.
- Mann, C. and Stewart, F. (1999), *Internet methodologies and qualitative research*, BSA: Glasgow.
- Mann, C., & Stewart, F. (2000). *Internet communication and qualitative research: A handbook for researching online*. London: Sage
- Mark, G. (1997). *Flying Through Walls and Virtual Drunkenness: Disembodiment in Cyberspace?* duplox.wz-berlin.de/docs/panel/gloria.htm
- Markham, N. A. (1998). *Life Online researching real experience in virtual space*, Altamira Press, 6,
- Martin, S. (2003). «Is the digital divide really closing? A critique of inequality measurement of a nation online». *IT & Society*, 1, 1-13

- McDonough, J. P. (1999). «Designer Selves: Construction of Technologically Mediated Identity within Graphical, Multiuser, Virtual Environments», *Journal of American society for information science*, 50 (10):855-869.
- McKee, H. A. & DeVoss, D. N.(Eds.). (2007). *Digital writing research: Technologies, methodologies, and ethical issues*. Cresskill, NJ: Hampton Press.
- McNelles L.R., Connolly J.A.(1999). «Intimacy between adolescent friends: Age and gender differences in intimate affect and intimate behaviors». *Journal of Research on Adolescence*, 9.
- McWilliams, N. (1994). «Ongoing therapy with a dissociative patient», *New Jersey Psychologist*, 44(2), 13-15
- Merton R.K., Kendal, P.L. (1946). «The Focused Interview», *American Journal of Sociology* 51: 541-557
- Mishler, E.G. (1991) *Συνέντευξη έρευνας*. Αθήνα (1996): Ελληνικά Γράμματα.
- Montgomery, K.C. (2000). «Digital kids: The new on-line children's consumer culture», in D.G. Singer & J. Singer (Eds.), *Handbook of children and the media* (635-648). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Moore, M. (1976). Specifications of two independent study programs. *Independent Study among adult learners*, chapter III. Unpublished doctoral dissertation. University of Wisconsin, Madison. University microfilms 7620127.
- Moore, M. (1977). *On a theory of independentsh~dy*. ZIFF Papiere 16. Hagen, FernUniversitat, Zentrales Institut fur Fernstudienforschung.
- Moore, M. (1980). «Continuing education and the assessment of learner needs», *Teaching at a Distance*, 17, 26-29.
- Moore, M. (1986). «Self-Directed Learning and Distance Education», *Journal of Distance Education, Revue de l'enseignement à distance*. <http://www.auth.gr/virtualschool/2.2-3/Praxis/BeliokasVirtualCommunities.html>
- Morgan, D. L .(1988) *Focus groups as qualitative research*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications
- Morgan, D. L. (1998). *The focus group guidebook*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Morse, M. (1994). «What Do Cyborgs Eat? Oral Logic in an Information Society, in G. Bender and T. Drukrey (eds.), *Culture on the Brink: Ideologies of Technology*. Seattle: Bay Press.

- Murray, D. E. (1991). «The composing process for computer conversation», *Written Communication*, 8(1), 35-55
- Nairn, A. (2006). «Commercialisation of childhood? The ethics of research with primary school children», *International Journal of Market Research*, 48(2), 113-114.
- Nardi, B. A., Schiano, D. J., Gumbrecht, M., & Swartz, M. (2004). «Why we blog», *Communications of the ACM*, 47(12), 41-46
- Nielsen, J. (1990). *Hypertext and hypermedia*. Boston. Academic Press, Inc.
- Nielsen, J. (1997). Community is dead; Long live mega-collaboration. Alertbox for August 15, <http://www.useit.com/alertbox/9708b.html> [2000, July 4].
- Noble, P. E. & Ortiz, A. (2007). SL survey: Resident Profile, gambling & engagement, <http://slsurvey.wordpress.com/survey-result/>
- Nowak, K. L. & Rauth, (2005). «The influence of the avatar on the online perceptions of Anthropomorphism, androgyny, credibility, homophily, and attraction,» *Journal of Computer Mediated Communication*, vol.11, issue 1, article 8, <http://jcmc.indiana.edu/vol11/issue1/nowak.html> 17/2/2006
- O'Farrell, Mary Ann (1999). *Virtual Gender: Fantasies of Subjectivity and Embodiment*, University of Michigan Press.
- Oldenburg, R. (1991). *The Great Good Place*. New York: Paragon House
- Otto, P. (1983). Distance Education: International Perspectives, in D. Stewart, D. Keegan and B. Holmberg (eds, London and New York: Croom Helm Routledge, pp. 95-113.
- Parrack, D. (2009). *Wannabe prostitute lives life vicariously through Second Life*, Teck.Blorge
<http://tech.blorge.com/Structure:%20/2009/01/12/wannabe-prostitute-lives-life-vicariously-through-second-life/>
- Peracchio, L. and Luna, D. (1998). «The Development of an Advertising Campaign to Discourage Smoking Initiation among Children and Youth», *Journal of Advertising*, 27(3), 49-56.
- Potter, J & Wetherell, M. (1987). *Discourse and Social Psychology: Beyond attitudes and Behaviour*. London: Sage.
- Ptacet, K. (2003). *Avatar Body Collision: enactments in distributed performances practices*, *Artificial Stage*, London, vol. 14 no.3 pp.180-182
- Qian, H., & Scott, C. R. (2007). «Anonymity and self-disclosure on weblogs», *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12, 1428–1451.

- Rheingold, H. (1993). *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. New York: Addison-Wesley
- Richards, A., Kattelman, K., Ren, C. (2006). Motivating 18- to 24-Year Journal of the American Dietetic Association -Olds to Increase Their Fruit and Vegetable Consumption., Volume 106, Issue 9, Pages 1405-1411
- Richardson, K., and Corner, J. (1986). «Reading reception: Mediation and transparency in viewers», *Media, Culture & Society*, 8(4), 1986, pp. 485–508.
- Rushkoff, D. (2006). *ScreenAgers: Lessons in chaos from digital kids*. Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Sandvig, C. (2000). The Internet disconnect in children’s policy: A user study of outcomes for Internet access subsidies and content regulation. Presented to the 28th Conference on Communication, Information, and Internet Policy. September 25. Alexandria, VA.
- Scola, N. *Avatar Politics: The Social Applications Of Second Life* <http://www.ipdi.org/UploadedFiles/Avatar%20Politics.pdf> 5/2/2009.
- Shank, G. (1993). «Abductive multiloguing the semiotic dynamics of navigating the net», *The Arachnet Electronic Journal on Virtual Culture*, 1(1). [Online]. Available: <ftp://ftp.lib.ncsu.edu/pub/stacks/aejvc/aejvc-v1n01-shank-abductive>
- Schutz, A (1976). *Collected papers*, vol.I: Studies in social theory. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Schor, J. B. (2004). *Born to buy: The commercialized child and the new consumer culture*. New York: Scribner
- Schor, J.B. & Ford, M. (2007). «From tastes great to cool: Children’s food marketing and the rise of the symbolic», *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 35(1), 10-21.
- «Schouten A.P., Valkenburg P.M., Peter J.(2007). Precursors and underlying processes of adolescents’ online self-disclosure: Developing and testing an “Internet-attribute-perception” model». *Media Psychology*, 10
- Schmidt, J. (2007). «Blogging practices: An analytical framework», *Journal of Computer-Mediated Communication*, (12), 1409–1427.
- Schwarz, N. (1999). «Self-reports: How the questions shape the answers», *American Psychologist* 54(2), 93-105
- Seiter, E. (2004). «The Internet playground», in J. Goldstein, D. Buckingham, & G.Brougère (Eds.), *Toys, games, and media* (93-108). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates
- Shade, L. R., Porter, N., & Sanchez S., W. K. (2004). Everyday domestic

- Internet experiences of Canadian children and youth. Presented at *Digital Generations— Children, Young People and New Media*, July 26-29, 2004. Center for the Study of Children, Youth and Media, Institute of Education, University of London, London, U.K.
- Sharf, B.F. (1999). «Beyond netiquette: The ethics of doing naturalistic discourse research on the Internet», in Jones, S. G. (Ed). *Doing Internet Research*. Sage.
- Steeves, V. (2006). «It's not child's play: The online invasion of children's privacy», *University of Ottawa Law and Technology Journal*, 3(1), 169-88.
- Steeves, V. & Kerr, I.A. (2005). «Virtual playgrounds and buddybots: A data-minefield for tweens», *Canadian Journal of Law and Technology*, 4(2), 91-98
- Steinkuehler, C. (2007). *Personal interview*. 19 July. Skype
- Stern, S. R. (2003). «Encountering distressing information in online research: A consideration of legal and ethical responsibilities», *New Media and Society*, 5, 246-266
- Stewart, D.W. and Shamdasani, P.N. (1992) *Focus groups: theory and practice*. London: Sag.
- Stewart, F., Eckermann, E. and Zhou, K. (1998). «Using the Internet in qualitative public health research: A comparison of Chinese and Australian young women's perceptions of tobacco», *Internet Journal of Health Promotion*.
- Stone, R.A. (1991). «Will the real body Please Stand Up? Boundary Stories about Virtual Cultures», in M. Benedict. (ed.), *Cyberspace: First Steps*. Cambridge (MA): MIT Press.
- Suler, J. (1999). *The Psychology of Avatars and Graphical Space in Multimedia Chat Communities: a study of the Palce*, April. <http://www.rider.edu/~suler/psycyber/psyav.html> (30/1/2006)
- Suler, J. R. (2002). *Identity Management in Cyberspace*, *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 4, 455-460, www.rider.edu/suler/psycyber/psycyber.html (30/1/2006)
- Sveningsson, M. (2004). «Ethics in Internet ethnography», in *Readings in virtual research ethics: Issues and controversies*, E.A. Buchanan (ed.), p. 45-61. London: Information Sciences
- Templeton, A. (2008). *Virtual Avatars may effect real life decisions*, Daily Nebraskan, <http://www.dailynebraskan.com/news/virtual-avatars-may-affect-real-life-decisions-1.278692> (04/2/09).
- Thomason, S.G. & Kaufman, T. (1988). «The Failure of Linguistic Con-

- straints on Interference», in *Language Contact, Greolization and Genetic Linguistics*. Berkeley (CA): University of California Press.
- Tofts, D. (2003). *Avatars of the tortoise: life, longevity and simulation*, Swets & Zeitlinger, vol. 14 no. pp. 54-63.
- Torley, (2008). *How to report abuse – Second Life Video Tutorial*, YouTube broadcast yourself, <http://www.youtube.com/watch?v=TvY9cxAcHA4>
- Turkle, Sh. (1985). *The second Self, computer and the human spirit*, New York.
- Turkle, Sh. (1995). *Life on the screen: Identity of the Age of the Internet*. New York: Simon & Schuster.
- Turkle, S. (1998). «An Ethnologist in Cyberspace», *Scientific American*, April 1998.
- Turow, J. (2001). «Privacy policies on children's websites: Do they play by the rules?», (Report Series). Annenberg Public Policy Centre of the University of Pennsylvania: Philadelphia, PA, USA.
- Turow, J. (2001). «Family boundaries, commercialism and the internet: A framework for research», *Applied Developmental Psychology*, 22, 73-86.
- Twitter-Ross, C. & Uzzell, L. D. (1996). «Place and identity processes», *Journal of environmental Psychology*, 16 205- 220.
- Valkenburg P.M., Peter J. (2007b). «Online communication and adolescents' well-being: Testing the stimulation versus the displacement hypothesis», *Journal of Computer Mediated Communication*, 12(4).
- Vasalou, A. Joinson, A.N. & Pitt, J. (2007). *Constructing my online self: avatars that increase self-focused attention*. In *proceedings of ACM CHI 2007 Conference on Human Factors in Computing Systems* (pp. 445-448).
- Wadley, G. (2008). *Avatar Survey: "Mains" and "Alts"*, Park Blog <http://blogs.parc.com/blog/2008/07/avatar-survey-mains-and-alts/> 14/3/09.
- Walther, L. (1996). *Solutions Manual to Accompany Accounting: The Foundation for Business Success*, 5th edition, Volume II (pp. 285). Cincinnati, OH: South-Western College Publishing
- Waskul, D., & Douglass, M. (1996). «Considering the electronic participant: Some polemical observations on the ethics of on-line research», *The Information Society*, 12.2, 129-140.
- Webb, St., *Avatar Culture: Narrative, power and identity in virtual world environments*, Taylor & Francins Ltd, 4:4 2001, pp560-594
<http://www.informaworld.com/smpp/content~content=a713768565~db=a>
 II 11/2/09.

- Weber, M. (1919). Science as a Vocation or Dead Sociologists Society Translation of *Wissenschaft als Beruf*, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Tübingen, 1922), pp. 524055. Originally a speech at Munich University, 1918, published in 1919 by Duncker & Humboldt, Munich.
- Weber, R. P. (1990): *Basic Content Analysis*. 2nd ed., Newbury Park, CA: Sage
- Weinreich, F. (1997). «Establishing a point of view toward virtual communities», *Computer-mediated magazine*, 2.
- Wertheim, M. (1999). *The Pearly Gates of Cyberspace: A history of Space from Dante to the Internet*. London: Virago Press.
- Williams, J. B., & Jacobs, J. (2004). «Exploring the use of blogs as learning spaces in the higher education sector», *Australasian Journal of Educational Technology*, 20(2), 232-247.
- Winter, R. (1966). «Punks im Cyberspace. Einblicke in eine postmoderne Spezialkultur», in *Medien Praktisch*, 1.
- Yee, N., Bailenson, J. N., Urbanek, M., Chang, F., & Merget, D. (2007). *The unbearable likeness of being digital: The persistence of nonverbal social norms in online virtual environments*. *Journal of Cyber Psychology and Behavior*, 10, 115-121.
<http://www.nickyee.com/pubs/Yee,%20Bailenson,%20Urbanek,%20Chang%20&%20Merget%20-%20SL%20NonVerbal.pdf>
- Yee, N., Bailenson, J.N. (2008). *A method for longitudinal behavioral data collection in Second Life*. *PRESENCE: Teleoperators and Virtual Environments*. 17(6), 594-596.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Έρευνα Ελλήνων Χρηστών για το Facebook με τη συμπλήρωση 5 ετών λειτουργίας του (<http://www.knowhow.gr/extfiles/Facebook%20Executive%20Summary.pdf>)
- Η εξάρτηση από το Ίντερνετ των φοιτητών Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων (http://www.proslipsis.gr/cm_download.php?cm_attid=1637)
- Έρευνα για το Facebook (http://epapanis.blogspot.com/2008/06/facebook_25.html)
- Έρευνα Χρήσης Τεχνολογιών Πληροφόρησης και Επικοινωνίας από τα νοικοκυριά, έτους 2008

(http://www.androul.com/files/2009/515_S803_SFA_3_DT_AN_08_2_Y.pdf)

- Ο εθισμός των νεαρών gamers στην Ελλάδα
(<http://www.freegr.gr/freenuke/modules.php?name=News&file=article&sid=288>)
- Παιδοφιλία και Διαδίκτυο (http://epapanis.blogspot.com/2008/11/blog-post_17.html)
- Η σχέση των Ελληνίδων με τις νέες τεχνολογίες και το Διαδίκτυο
(http://www.observatory.gr/files/press_releases/090305_PR_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%82_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%A4%CE%B5%CF%87%CE%BD%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B5%CF%82.pdf)
- Πανελλήνια επισκεψιμότητα Site (www.focus.gr/includes/download2.asp)
- e-commerce, on line διαφήμιση έχει αλλάξει κάτι
(<http://ads.iatronet.gr/ads.asp?p1=62>)
- Η χρήση Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών στο δημόσιο (eGovernment)(http://www.observatory.gr/files/newsletter/newsletterFeb06_s.html)
- Στατιστικά Χρήσης Ίντερνετ για το 2007
(<http://www.adslgr.com/forum/showthread.php?t=247587>)
- Εθνική έρευνα για τις νέες τεχνολογίες και την Κοινωνία της Πληροφορίας - Η χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή στην Ελλάδα
(<http://www.publicissue.gr/wp-content/uploads/2008/02/1452.pdf>)
- Η διείσδυση του Ίντερνετ & των νέων τεχνολογιών πληροφορικής, σε νέους 15-24 ετών (<http://www.iekxini.edu.gr/UserFiles/91ee7245-db65-4076-950c714fd86ad99c/gfxh2lr4.pdf>)
- e-metrics 2008 - Online έρευνα για τη χρήση του Διαδικτύου
(<http://ads.iatronet.gr/ads.asp?p1=62>)
http://www.infosoc.gr/infosoc/elGR/services/elibrary/infosoc_magazine/previous_editions/infosoc_magazine_2006/infosoc44/infosoc44_02.htm
- e-metrics 2008 - Online έρευνα για τη χρήση του Διαδικτύου
<http://ads.iatronet.gr/images/researches/e-metrics2008.pdf>
- e-metrics 2007 - Online έρευνα για τη χρήση του Διαδικτύου
<http://ads.iatronet.gr/images/researches/e-metrics2007.pdf>
- Online έρευνα για το Ελληνικό Ίντερνετ
(<http://ads.iatronet.gr/images/researches/e-metrics2006.pdf>)

- Έρευνα Χρήσης Τεχνολογιών Πληροφόρησης και Επικοινωνίας από τα νοικοκυριά, έτους 2008 http://www.androul.com/files/2009/515_S803_SFA_3_DT_AN_08_2_Y.pdf
- (Μετρήσεις για την ευρυζωνικότητα στην Ελλάδα και στην Περιφέρεια της Δυτικής Ελλάδος) http://www.observe.gr/files/news_events/Kakaris_EYD_ITY_Agrinio.pdf
- Διαδίκτυο(<http://pacific.jour.auth.gr/seralidou/ase2d.htm#diadiktuo>)
<http://www.pi-schools.gr/download/publications/epitheorisi/teyxos12/evaggelou.pdf> (sel 49)
<http://biophysics.biol.uoa.gr/courses/bioinformatics/internet/internet1.html>

